

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**ФАКУЛЬТЕТЛАРАРО ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ
КАФЕДРАСИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТЧИЛИГИ
ТАРИХИ**

**(Илк даврлардан XIII аср бошларигача.
Ўқув қўлланма. I қисм)**

**Тошкент
«MARIFAT»
2009**

Ҳозирги кунга қадар Олий таълим муассалари талабалари учун бирорта ҳам ўқув қўлланма ва дарслик яратилмаганини ҳисобга олиб тайёрланган ушбу ўқув қўлланмаси Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг энг қадимги даврлардан XIII асрнинг бошларига қадар бўлган даврини ўз ичига олади. Муаллиф давлатчилик тарихи масалалари бўйича сўнгги йилларда нашр этилган илмий адабиётлар ҳамда ёрдамчи фанлар тадқиқотларидан кенг фойдаланиб мазкур қўлланмани яратишга ҳаракат қилган. Ушбу қўлланма бўйича фикр – мулоҳазаларингизни Ўзбекистон Миллий университетининг факультетлараро “Ўзбекистон тарихи” кафедрасига юборишингизни илтимос қиламиз.

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори,
профессор **А.С. Сагдуллаев**

Тақризчилар: тарих фанлари доктори
Н.У.Мусаев
Тарих фанлари номзоди,
доцент **С.Р.Тўраев**

ISBN 978-9943-336-25-4

© «Марифат» нашриёти 2009 й.

Мундарижа

Кириш	4-8
1-мавзу. Ўзбекистоннинг энг қадимги тарихи	9
1§. Тош даври.....	9-17
2§. Бронза даври.....	17-26
2-мавзу. Ўзбекистонда дастлабки давлатларнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари	27
1§. Ўзбекистон худудларида илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши жараёнлари.....	27-42
2§. Илк давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий асослари. Давлатчилик тушунчаси.....	42-62
3§. Қадимги Бактрия, Хоразм ва Сўғдиёна давлатлари.....	63-86
4§. Ўрта Осиёда Ахамонийлар даврида бошқарув (мил.авв. VI-IV асрлар).....	87-103
5§. Александр Македонский, Салавкийлар, ҳамда Юнон-Бактрия даврида давлат бошқаруви.....	103-116
6§. Қанғ давлати.....	116-123
7§. Даван давлати.....	123-129
8§. Кушонлар давлатчилиги.....	129-137
9§. Антик давр шаҳарсозлик анъаналари.....	137-161
3-мавзу. “Авесто” – давлатчилик тарихини ўрганишдаги муҳим манба 162	
1§. Заратуштра ва зардуштийлик.....	162-168
2§. Авестода ижтимоий тизим ва сиёсий ғоялар.....	168-173
3§. Авестода ҳуқуқий тартиб.....	173-178
5-мавзу. Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII асрлар)	179
1§. Эфталийлар даври давлатчилиги.....	179-189
2§. Турк хоқонлиги даврида давлат бошқаруви.....	189-204
3§. Араб халифалиги даврида Мовароуннаҳр.....	204-213
6-мавзу. IX-XIII аср бошларида Ўрта Осиё халқлари давлатчилиги тарихи	214
1§. Тоҳирийлар ва Саффорийлар давлати.....	214-221
2§. Сомонийлар давлати.....	221-232
3§. Қорахонийлар давлати.....	232-244
4§. Ғазнавийлар ва Салжуқийлар.....	244-256
5§. Хоразмшоҳлар давлати.....	256-269

Кириш

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб тарихимизга бўлган муносабат тубдан ўзгариб, совет даврида нотўғри баҳо берилган ёки юзаки кўриб чиқилган масалаларга жиддий илмий ёндашув кучайди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги “ЎзРФА тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақидаги” қароридан сўнг ҳаққоний тарихни яратиш, бу жараёнда бирламчи манбаларга асосий эътибор бериш, кўйилган муаммони соҳа мутахассислари томонидан ҳал этилиши, мавжуд муаммолар ечимини илмий асослаш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Шунга қарамасдан, узоқ ўтмишларга бориб тақалувчи улкан тарихимизда ечимини кутаётган муаммолар талайгина. Ана шундай фундаментал масалалардан бири – ўзбек халқи давлатчилиги тарихидир.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган давлатчилик тарихини тадқиқ этишда ҳозирги кунга келиб жиддий илмий ютуқларга эришилган бўлса-да¹, давлатчиликнинг илк шакллари, бошқарув тизимининг пайдо бўлиши, илк шаҳарлар ва улар билан илк давлатлар ўртасидаги диалектик боғлиқлик масалалари тўла ечимини топган деб бўлмайди. Ундан ташқари, давлатчилик тарихи бўйича Олий таълим муассасалари бакалавр ва магистрлари учун ҳозирги кунга қадар на ўқув қўлланмаси ва на бирорта дарслик яратилмаган. Ўзбек халқи давлатчилиги бўйича ҳозирга қадар нашр юзини кўрган турли-туман тадқиқотларни умумлаштириш, қиёсий ўрганиш, муаммо бўйича турли концепцияларни тадқиқ этиш асосида юқоридаги бўшлиқни имкон қадар тўлдиришга ҳаракат қилиш мазкур қўлланмининг асосий мақсадларидан бири ҳисобланади. Қўлланмани яратишда аввало, тарихчи-археологлар, қолаверса, манбашунослар, этнографлар, тангашунослар, санъатшунослар, файласуфлар, лингвистлар тадқиқотларидан кенг фойдаланилди.

¹ Азамат Зий. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т., 2000; Ртвеладзе Э.В.; Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т. 2001; Сабуров Н. Давлат ва ҳуқуқ назариси. – Т., 2005; Сагдуллаев А., Мавлонов Ҳ. Ўзбекистонда давлат ва бошқарув тарихи. – Т., 2006; Абдуллаев Ҳ.И. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. – Тошкент: Академия, 2009; История государственности Узбекистана. Отв.ред. Э.Ртвеладзе, Д.Алимова. – Ташкент: Узбекистан, 2009 ва бошқ.

Шунингдек, жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми бўлган қадимги Ўзбекистон давлатчилиги масалаларини ҳар томонлама тадқиқ этиш ҳам мазкур қўлланмининг асосий мақсадларидан ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, қадимги Ўзбекистон цивилизацияси ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Ўрта Осиё, умуман, Қадимги Шарқдаги қадимги даврларда бўлиб ўтган тарихий-маданий жараёнлар қарвон йўллари кесишган ҳудудларда жойлашган қадимги Ўзбекистонга ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўтказган. Шунингдек, ўлкамиз ҳудудларида мавжуд бўлган қадимги маданиятлар кўшни ўлкаларга ҳам ўз таъсирини ўтказганлиги шубҳасиздир.

Давлатнинг тарихий илдизларини, у қандай шароитларда пайдо бўлганлиги, қандай ривожланганлигини ва замонавий воқеликда қандай мазмун касб этганлигини билмасдан туриб давлатни цивилизация ҳодисаси сифатида тушуниш мумкин эмас.¹ Шу нуқтаи назардан ҳам мазкур қўлланмада ўзбек халқи давлатчилигининг асослари, бу жараёнга таъсир этган ҳамда тезлаштирган омиллар, турли даврларда давлатчилик ривожининг юқори нуқтаси ёки инқирози ва уларнинг сабаблари, давлатчилик турлари ва шакллари, маълум сулолалар ва тарихий шахсларнинг давлатчиликдаги ўрни ва аҳамияти масаларига асосий эътибор қаратилди.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, бутун дунёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам давлатчилик абадий мавжуд бўлган эмас, балки инсоният ривожланишининг маълум босқичида пайдо бўлган воқелиқдир. Бу ўринда юртбошимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги концепциясини эслаб ўтиш мақсадга мувофиқдир: “Давлат қурилиши борасида танқидий нуқтаи назарсиз қабул қилинадиган тайёр қолип ва андозалар йўқ. Дунёда айнан бир-бирига ўхшаш иккита инсон бўлмаганидек айнан бир-бирига ўхшаган иккита давлат ҳам йўқ. Бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир давлат-бетақроп ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маданий тараққиётининг

¹ Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. – М., 1999. с. 335.

хосиласидир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир”¹.

Шунингдек, ўзбек халқи давлатчилиги тарихини ўрганишнинг нақадар муҳимлиги Республика Президенти томонидан шундай изоҳланади: “Давлатчилик бугунги кунда ўта сиёсий масала бўлиб турибди. Нега деганда, Ўзбекистонда давлатчилик бўлмаган, деб орқаваротдан ташвиқот юритаётган, шу фикрни онгимизга сингдирмоқчи бўлаётган, керак бўлса, халқаро жамоатчиликни шунга ишонтиришга уринаётган кучлар ҳам бор... Ўзбек тарихчиларининг бугунги кундаги асосий вазифаси мана шу давронинг пуч эканлигини исботлаш, давлатчилигимизнинг илмий нуқтан-назардан асосланган тарихини яратишдир”².

Шу боис ҳам сўнгги йилларда Ўзбекистон тарихининг қатор долзарб масалаларини ўрганишда аниқ ва ҳаққоний тарихий ёндошув масаласи муҳим бўлиб бормоқда. Зеро, юртбошимиз таъкидлаганидек, “Ҳар қайси халқ миллий қадриятларини, ўз мақсад-муаммолари, шу билан бирга, умумбашарий тараққиёт ютуқлари асосида ривожлантириб, маънавий дунёсини юксалтириб боришга интилар экан, бу борада тарихий хотира масаласи алоҳида аҳамият касб этади”³. Айниқса, ўзбек халқи давлатчилиги, унинг тарихий тараққиёт босқичларини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш мақсадида тадқиқотлар олиб бориш ҳамда улар натижаларини Олий таълим талабалари учун илмий муомалага киритиш ҳам долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, мазкур қўлланмани тайёрлашда давлатчилик тарихи билан боғлиқ бўлган турли фанлар ютуқларидан фойдаланилди. Мисол учун, давлатчилик тарихининг фалсафий фанлар билан боғлиқлиги шунда кўринадики, фалсафа табиат ва жамият ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. У жамиятдаги тарихий-маданий ривожланиш жараёнига ижтимоий ҳодиса сифатида қарайди ҳамда уларни умумий кўринишда ўрганади.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Т., 1999. 6-бет.

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.12.

³ Каримов И.А. Юксак маънавият – сингилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008 – Б.97.

Давлатчилик тарихининг иқтисодийёт билан боғлиқлиги шундаки, иқтисодий фанлар жамиятдаги ишлаб чиқариш муносабатларини, ишлаб чиқарувчи хўжалик соҳаларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, молия масалаларини, жумладан дехқончилик, хунарманчилик, маҳсулот айирбошлаш, товар пул муносабатлари, солиқлар тизими, савдо-сотик тарихи кабиларни тадқиқ этишда ўта муҳимдир. Шунингдек, давлатчилик тарихини ўрганишда сиёсатшуносликнинг ҳам аҳамияти беқиёсдир. Маълум бир давлатнинг тараққиёти ёки таназзули ўша давлатда олиб борилган сиёсатга боғлиқлиги сир эмас. Ундан ташқари, турли даврлардаги норозилик ҳаракатлари, босқинчиликлар, кўзғолонлар ва урушлар тарихи ҳам сиёсат билан бевосита боғлиқдир.

Шунингдек, давлатчилик тарихини ўрганишда социологик тадқиқотларнинг ҳам аҳамияти каттадир. Социология фани мавжуд жамиятни бир бутун яхлит ҳолатда, уюшган тизим сифатида тадқиқ этади ҳамда мавжуд жамият аъзоларининг давлатга бўлган турли муносабатларини, уларнинг мавжуд давлат ҳақидаги мулоҳазаларини ўрганади. Хуллас, барча давлатларда бўлгани каби ўзбек халқи давлатчилиги тарихини тадқиқ этиш ҳам турли фан соҳалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўқувчилар шунга асосий эътибор беришлари лозимки, турли халқлар жумладан, ўзбек халқи ҳам ўз давлатчилигининг шаклланиши босқичини ижтимоий, иқтисодий ва тарихий маданий жараёнларга боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтади. Бир умумий географик минтақа-Ўрта Осиёда яшаб келган қўшни халқлар, элатлар ва қабилаларни бир-бирига яқин бўлган маданиятлар, ижтимоий-иқтисодий ва тарихий жараёнлар, умумий ва маданий этник илдизлар бирлаштириб турган. Шунинг учун ҳам қадимги даврлардан бошлаб Ўрта Осиё халқларининг тарихий тақдири бир-бирига узвий боғланган.

Таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда Ўрта Осиё минтақасида яшаган қадимги халқлар тарихини “қадимийлаштириш” борасида асоссиз фикр-мулоҳазалар кўпайиб кетди. Ҳатто, энг юқори лавозимларни эгаллаб турган қўшни давлатлар арбоблари ҳам шу масала бўйича “қалам тебратдилар”. **Биринчидан**, “ким қадимгирок” эканлиги ҳозирги

кунда ҳеч нарсани ҳал қилмайди. **Иккинчидан**, маълум халқ менталитетини кўтариш, дунёга кўрсатиш албатта керак. Аммо, бу ҳолат кўшни халқлар тарихини ерга уриш ёки уни бузиб кўрсатиш эвазига бўлмаслиги лозим. **Учинчидан**, тарихни ўрганишга бундай ёндашув замонавий халқлар ўртасидаги муносабатларга раҳна солиши мумкин¹.

Мазкур қўлланмада ўзбек халқи менталитетига алоҳида урғу берилиб, у бошқа халқлар тарихига ҳурмат билан қараш руҳида яратилди. Шу ўринда Республика Президенти И.А.Каримовнинг куйидаги фикрлари айни ҳақиқатдир: “Тарихимиз каби, қадимги маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга кўплаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган. Бу табиий ҳол, чунки, ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битти миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай цивилизация кўпдан кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир”.

Хуллас, Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий давстури” ва “Таълим таўғрисида”ги қонунлари талабларидан келиб чиқиб, бугунги кунда тайёрланаётган янги авлод дарсликларини, ўқув ва ўқув-услубий қўлланмаларини яратишдан мақсад ҳам ўқув жараёни сифат ва самарадорлигини оширишга, замонавий педогогик усулларини жорий этишга қаратилган бўлиб, бунинг натижасида қадимги тарихимизни тарғиб этиш, комил инсонни тарбиялаш, ҳозирги кун талабларига жавоб берадиган тарихчи-мутахассислар тайёрлашдир. Бу жараёнда мазкур ўқув қўлланмаси маълум аҳамият касб этади деган умиддамиз.

¹ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далёком прошлом народов Центральной Азии. – Ташкент, 2006.

1 – МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЭНГ ҚАДИМГИ ТАРИХИ

1-§. Тош даври

Ўзбекистон худудида яшаган энг қадимги одамлар асосан тошдан қуроллар ясаганлари боис, инсоният тарихининг дастлабки босқичини тадқиқотчилар **қадимги тош даври** деб атайдилар. Тош даври нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё кишилиқ жамияти тараққиётидаги энг узоқ давом этган давр ҳисобланади. Бу даврнинг Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон худудларида қачон бошланганлиги ҳамон олимларнинг баҳсларига сабаб бўлаётган бўлса-да, кўпчилик олимлар уни миллион йиллар олдин бошланган эди дейдилар. Таъкидлаш лозимки “Ибтидоий тўда” даври¹ бошланиши дунёнинг турли худудларда турли даврларга тўғри келади. Масалан, Африкада бу давр 2,5-3 миллион йил илгари бошланган бўлса, Америкада 20-30 минг йил илгари деб тахмин қилинади.

Ибтидоий тўда даври одамзотнинг пайдо бўлиши, одамнинг турли географик шароитлар мавжуд бўлган ўлкаларга тарқалиши, турли хўжалиқ ва ижтимоий фаолиятнинг пайдо бўла бошлаши, моддий маданиятнинг пайдо бўла бошлаши, маънавий ҳаётда туб ўзгаришлар кириб бориши билан изоҳланади.

Ҳозирги Ўзбекистон худудларида одамлар тош даврининг энг қадимги босқичларидан бошлаб ўрнаша бошлаганлар. Археологик жиҳатдан ибтидоий тўда даври - “палеолит”, қадимги тош даври деб номланиб, илк, ўрта ва сўнгги палеолит даврлари ҳамда олдувай, шелл, ашель ва мустье босқичларига тўғри келади.

Ибтидоий тўда даври тарихини ўрганаётган тадқиқотчилар бу даврнинг ўзига хос қонуниятларни ва асосий хусусиятларини аниқлаш, унинг бошланиши, ривожланиши ҳамда инқирозга юз тутиши даврлари ва сабабларини тушуниб етиш, ушбу даврдан давлатчиликка ўтиш шарт-шароитлари ва кўринишларини

¹ Ўзбекистон тарихини цивилизация ёндашувлар асосида даврлаштириш масалаларига ҳозирги кунда Республика тарихчи-олимлари катта эътибор қаратмоқдалар. Бу борада академик А.А.Аскарлов белонита ўзи олиб борган тадқиқотларни жуда катта илмий адабиётлар билан қиёсий солиштириб Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масалаларига кўпгина аниқликлар киритган. Қаранг: А.А.Аскарлов Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. 1-боб. Ўрта Осиё халқлари тарихининг янгича даврлаштириш масаласи. – Т., “Университет” 2007. 15-23 бб.

Ўрганиш борасида катта ишларни амалга оширдилар ва оширмоқдалар.

Ибтидоий тўда даври инсоният тарихининг энг қадимги даври бўлиши билан бирга, энг узоқ давом этган даври ҳамдир. Бу даврни ўрганиш маълум хусусиятга эга бўлиб, уни қадимги муаллифлар қолдирган ёзма манбалар асосида ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу давр тарихини чуқур ўрганишда археология, антропология, этнография каби фанларнинг аҳамияти бекиёс бўлиб, улар асосий манба вазифасини ўтайди. Бу манбалар турли тумандир. Қадимги одамлар ўз фаолияти давомида атроф-муҳитга таъсир кўрсатиб, кундалик ҳаётда ўзига зарур бўлган меҳнат қуроллари ясаган, яшаш учун маконлар танлаган, кейинчалик эса бошпаналар қурганлар. Ўз навбатида бу нарсалар инсон фаолиятига таъсир ўтказган. Манбалар орасида айниқса ашъвий далилилар, яъни, моддий, маданият буюмлари катта аҳамиятга эга.

Кишилиқ жамиятининг ибтидоий тўда ва ибтидоий уруғчилик жамоаси босқичларини меҳнат қуроллари ва хунармандчилик буюмлари такомиллашувига асосланган даврларга бўлиниши археологик тузилишда энг муҳим ва барқарор ҳисобланади. Умумий кўринишда улар **тош даври, мис-тош даври, бронза ва темир даврларидир.**

Яқин йилларга қадар Ўзбекистон ҳудудлари энг қадимги одамлар томонидан 100 минг йиллар илгари ўзлаштирилган деб ҳисоблаб келинар эди. Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиё полеолити ҳақидаги баҳсларда бу жараёни асосан Европа полеолити билан боғлаб келар эдилар. Аммо, сўнгги йилларда Ўзбекистон археологлари томонидан олиб борилган кўпгина тадқиқотлар бу масалага анча ойдинлик киритди. Чунончи, ўтган асрнинг 80-йилларида археолог Ў.Исломов бошчилигидаги тадқиқотчилар Фарғона водийсидаги Селунғур (Сўх тумани) ғоридан палеолит даври маконини очишга муваффақ бўлдилар. Сўнгги тадқиқотлар натижаларига кўра, Селунғур илк палеолит даврига оид бўлиб, ўн учта маданий қатламдан иборат. Бу қатламлардан кўплаб ибтидоий қурооллар топилган бўлиб уларнинг ёши 1 млн. йилдан кам эмас. Селунғур топилмалари орасида энг аҳамиятлиси қадимги одам жағ суяклари, тишлари ва

елка суякларидир. Фанда “Фарғона одами” – “Фергантроп” деб ном олган бу қазилма одам қолдиқлари энг қадимги одамлар ҳақидаги тасавурларимизни кенгайтириш билан бирга Ўзбекистоннинг инсоният пайдо бўлиб ривожланган ўчоқлардан бири эканлигини узил-кесил исботлайди.

Илк полеолит (Ашел маданияти) даври энг қадимги одамларнинг маконларидаги топилмаларда содда ва кўпол тош қурооллар кўпчилиқни ташкил этади. Бу давр одамларининг қурооллари ўзининг соддалиги, кўполлиги ва турларининг камлиги билан кейинги давр қуроолларидан кескин фарқланади. Илк полеолит даври одамлари ижтимоий жиҳатдан ҳам, ақлий жиҳатдан ҳам ҳозирги қиёфадаги ақл идрокли одамлардан ажралиб турадилар. Улар асосан термачилиқ ва қисман овчилик билан тирикчилик ўтказганлар ҳамда табиат олдида жуда ожиз бўлиб, унда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни ўзлаштириб яшаганлар. Улар на диний тушунчани, на хунармандчиликни ва на чорвачилиқни билганлар.

Ўрта палеолит (Мустье маданияти) даврига оид дастлабки очилган ёдгорлик Бойсунтоғдаги (Сурхондарё) Тешиктош ғор макони ҳисобланади. Бешта маданий қатламдан иборат бу ғор макондан 3000 га яқин тош қурооллар топилган. Ундан ташқари турли ҳайвонлар: қоплон, ёввойи от, эшак, қуён ва турли қушларнинг суяқ қолдиқлари аниқланган. Тош қурооллар орасида қирғич-тарашлагичлар алоҳида ўрин эгаллайди. Энг муҳими, бу маконда 9 яшар боланинг суяқ қолдиқлари топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, бу бола неандертал типидagi қадимги одам вакилидир.

Тошкент вилоятидаги Обираҳмат ва Қўлбулоқ, Самарқанд вилоятидаги Қўтирбулоқ, Омонқўтон, Зирабулоқ каби маконлар ҳам ўрта палеолит даврига оиддир. Бу даврга келиб қадимги одамлар Ўрта Осиёнинг кенг ҳудудларига тарқала бошлайдилар. Бу даврнинг ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим хусусияти шундаки, бу даврда **ибтидоий тўдадан уруғчилик жамоасига ўтила бошланди.** Ҳозирги замон одамлари (кроманён) пайдо бўлиши учун замин ҳозирланди. Ундан ташқари совуқ иқлим туфайли ўрта палеолит даври одамлари оловни кашф этадилар ҳамда сунъий олов чиқариш ва уни сақлашни ўзлаштирдилар.

Сўнги палеолит узоқ давом этган қадимги тош асрининг охири босқичи бўлиб, нисбий тарзда миллоддан аввалги 40-12 минг йилликларни ўз ичига олади. Самарқанд (шаҳарнинг ўзида), Хўжагор (Фарғона водийси), Кўлбулоқ (Тошкент вилояти) кабилар сўнги палеолит маконларидир. Бу даврга оид маданиятлардан фақат Самарқанд шаҳридан сўнги палеолит даври одамнинг қолдиқлари, яъни, елка суяк қисмлари, пастки жағ ва тишлар топилган бўлиб, тадқиқотчилар бу суякларни 20-30 ёшли кроманён киефали аёлга тегишли бўлган деб ҳисоблайдилар.

Сўнги палеолит даврига келиб одамларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида ҳам ўзгаришлар бўлиб ўтади. Хусусан, одамлар ғорлардан чиқиб энгил турар жойлар-чайла ва ярим ертўлаларда яшай бошладилар. Улар энди фақат тоғли худудларда яшаб қолмай воҳалар бўйлаб тарқалиб, текисликларда, дарё ва кўллар бўйларида жойлашадилар ҳамда қариндош-уруғчилик жамоаларига бўлинадилар. Натижада жамиятда жуфт оилалар пайдо бўлади, ҳамда улар айрим уруғларни бирлаштириб уруғ жамоасини ташкил этадилар.

Она уруғига асосланган (матриархат) дастлабки уруғчилик қадимги жамият тарихининг алоҳида босқичини ташкил этиб, бу жараён ижтимоий ҳаётдаги қатор ўзгаришларнинг пайдо бўлишига замин яратади. Лекин, дастлабки уруғчилик тузуми нисбатан ривожланишнинг юқори босқичига кўтарилган бўлишига қарамай, бу давр одамлари овчилик, термачилик ва балиқчилик билан кун кечирган эдилар.

Тасвирий санъатнинг вужудга келиши сўнги тош даврнинг энг катта ютуқларидан бири ҳисобланади. Ҳайкалтарошлик ва рассомчилик пайдо бўлиши, одамлар маданиятининг ўсиши уларнинг дунёқарашлари, диний тушунчалари ва турмуш тарзи билан узвий боғлиқ эди.

Палеолитдан кейинги давр мезолит даври бўлиб, у миллоддан аввалги 12-7 минг йилликларни ўз ичига олади. Мезолит даврнинг қадимги Ўзбекистон худудларидаги табиий шароитлари музликнинг эриши билан ўзгаради. Кичик туёқли хайвонлар ва кенг ўрмонлар пайдо бўлади. Бу даврга келиб Ўрта Осиёда сигмент, трапеция ва учбурчак шаклдаги майда

қуролчалар – микролитлар пайдо бўлади. Бу қуроллардан ўша давр одамлари кесиш ва ўриш мақсадларида фойдаланган бўлишлари керак. Мезолит даврнинг энг катта кашфиёти ва ютуқларидан бири ўқ-ёйнинг кашф этилишидир. Камон ва ўқ – инсоният кашф этган энг дастлабки мураккаб мослама ҳисобланади. Камондан фойдаланиш ов унумдорлигининг ошишига, хўжаликнинг янги шакллари пайдо бўлишига имкон яратади. Натижада, истеъмолдан анча ортиқ ўлжа пайдо бўлади, ярадор хайвонлар, тирик хайвон болалари кўлга киритилади ҳамда улар кўлга ўргатила бошланади.

Бу даврга келиб одамлар Помир, Тяньшань тоғ ён бағирларида, Каспий бўйларида, Марказий Қозоғистондан Туркман-Хуросон тоғларигача бўлган ерларда маконлар курадилар. Мезолит даври ёдгорликлари Ўзбекистоннинг кўпгина худудларидан топилган. Хусусан, Фарғонадаги Обишир, Сурхондарёдаги Мачай, Термиз яқинидаги Айритом, Тошкент яқинидаги Бўзсув ва Кўшилиш, Марказий Фарғонадаги очик маконлар шулар жумласидандир.

Кейинги 30-40 йил ичида Марказий Фарғонадан Шўркул, Аччиқкўл, Янгикадам, Бекобод, Замбар, Тойпоқкўл каби 80 га яқин мезолит даври ёдгорликлари топилган. Уларнинг кўпчилиги кўл ёқаларидан топилган бўлиб, афтидан бу жойлар мезолит даври кишиларининг яшашлари учун кўпгина қулайликларга эга бўлган. Бу ерлардан топилган кўпгина тош қурол ва буюмлар ўзининг нисбатан нозиклиги, ихчамлиги билан палеолит даври қуролларидан ажралиб туради.

Дашт ва тексликларда, денгиз, кўл ва дарё соҳилларида яшовчи мезолит кабилалари асосан овчилик, балиқчилик ва термачилик билан шуғулланганлар. Мезолит даври ўзидан олдинги ўтган қадимги тош асрига нисбатан қуролларнинг ривожланиши ва одамлар таффақурининг ўсиши жиҳатидан ҳам жиддий натижаларга эришган. Бу ҳол уруғчилик жамоаси тузумининг кейинги ривожланиши учун шарт-шароитлар вужудга келтирган эди.

Мезолит даврида яшаган қадимги аждодларимиз ўз даврида мўъжиза бўлган ибтидоий санъат намуналарини яратдилар. Булар асосан ғорларда, унгулларда, қоя тошларига қизил оҳра (бўёқ)

ёрдамида ёки ўймакорлик ёрдамида тасвирланган ов манзараларидир. Бундай ёдгорликлар Сурхандарё вилоятларидаги Зараутсой дарасидан, Жиззах вилоятининг Такатош мавзесидан, Бухоро вилоятидаги Сармишсой ва Қорунгурсой дараларидан, Тошкент вилоятининг Паркент, Чотқол тоғ тизмаларидан топиб ўрганилган.

Мазкур жойлардаги ғорлар, унгурлар ва қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакиллариининг расмларини кузатиш мумкин. Улар буқалар, шерлар ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайрон қабилардир. Аммо, расмлар орасида ўқ-ёй, қоплон каби нарсалар ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Ўзбекистондаги қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатидан хилма-хилдир. Унда одамлар, ов, йиртқич ҳайвонлар тўқнашуви манзаралари тасвирланган. Бу расмлар орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат ва жанговар қуроллари билиб олишимиз мумкин. Шунингдек, бу расмлар қадимги аجدодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Неолит узоқ давом этган тош асрининг сўнгги ва яқунловчи босқичи бўлиб, миллоддан аввалги VI-IV минг йилликларни ўз ичига олади. Бу даврда иқлим ҳозиргига анча яқин бўлиб, одамлар ер юзи бўйлаб кенг тарқала бошлаганлар. Турли шараитлардан келиб чиқиб бу давр одамлари турли маданиятлар яратганлар. Географик муҳит ва шарт-шароитнинг турли-туманлиги неолит даври қабилаларида меҳнат қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, турар-жойлар ва хўжаликларнинг турлича бўлишига олиб келади. Бу шунда кўринадики, Ўрта Осиёнинг жанубида неолит даври қабилалари хўжаликнинг дехқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик шакллари ривожлантирганлар. Шимолдаги ўлкалар эса табиий шароитнинг ноқулайлиги туфайли риволанишдан орқада қолаган.

Неолит даврига келиб, мезолитнинг сўнгги босқичида кашф этилган тош болталар анча кенг тарқалади. Паррақчалар, найза ва камон ўқларининг учлари, пичоқлар, тешгичлар, пармалар, кирғичлар, ёрма тошлар, ўроқ, ранда ва бошқа қурооллар такомиллашади. Неолит даври кишиларининг энг катта

ютуқларидан бири қулоччилик бўлиб, улар лойдан ҳар хил идишлар ясашни ва уларни оловдан пиширишни ўрганиб оладилар. Бу ўша давр учун ниҳоятда катта кашфиёт эди. Шунингдек неолит даврида тўқимачилик ва дастлабки сувда сузиш-қайқозилик ҳам пайдо бўлади.

Неолит даври жанубдаги қабилалар ўтроқ ҳаёт тарзига ўтиб доимий турар-жойлар кура бошлайдилар. Бу даврнинг энг катта ютуғи-ўтроқ хўжаликнинг пайдо бўлиши эди. Ўтроқ турмуш тарзи ўз навбатида меҳнат қуроллариининг такомиллашувига олиб келди.

Неолит даври сўнгги уруғчилик жамиятига хос бўлиб, бу давр жамиятида эркакларнинг ўрни орта бошлади. Чунки хўжаликнинг ривожланиши эркаклар меҳнати билан боғлиқ бўлиб, аста-секинлик билан кенгайиб бораётган хўжалик юмушларни бажариш аёллар учун оғирлик қила бошлайди. Хўжаликнинг нисбатан унумдор йўналишлари-чорвачилик ва дехқончиликнинг шакллана бошлаши кўпроқ меҳнат ва ишчи кучини талаб қилар эди. Натижада уруғ ичида, хусусан оилада ўзига хос меҳнат тақсимооти шакллана бошлайди. Иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда эркаклар ролининг ортиб бориши уруғ ичида аёллар мавқеи ҳукмронлигига барҳам бера бошлайди. Шу тариқа матриархат ўрнини патриархат эгаллай бошлайди.

Неолит даврида Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудлари хусусан, Копекдоғ этакларида суғорма дехқончилик ва илк чорвачилик қарор топиб, даштларда, катта-кичик дарё ва кўллариининг соҳилида овчилик ва балиқчилик ривожлана бошлади, яъни, ўзига хос маданият пайдо бўлади. Ўрта Осиёнинг баланд тоғли ва тоғ олди туманларида эса ўзига хос бошқача маданият шаклланади. Ўрта Осиёда яшаган неолит даври қабилалари хўжалик шакллари кўра Жойтун, Калтаминор ва Ҳисор маданиятларига бўлинадики, улар хронологиянинг юқори санаси миллоддан аввалги VI-минг йиллик, қуйи санаси чегараси эса V-IV минг йилликлар ҳисобланади.

Жойтун-Ўрта Осиёдаги илк дехқончилик маданияти бўлиб, бу ердан бир неча уйлардан ташкил топган қишлоқ харобалари топиб ўрганилган. Уйлар пахса ва гувалалардан қад кўтарган.

Жойтундан дехқончилик билан боғлиқ кўплаб меҳнат қуроли ва ўсимлик қолдиқлар аниқланган.

Калтаминор маданияти қолдиқлари Амударё этаклари ва Хоразм ҳудудларидан топилган. Ёнбошқалъа макони машҳур бўлиб бу ердан чайла шаклидаги макон, унинг ичидан ўчоқ излари, ҳайвон суяқлари қолдиқлари ҳамда сопол идишлар парчалари топиб ўрганилган.

Ҳисор маданияти тоғ маданияти бўлиб, Тожикистоннинг ғарбидан, Ҳисор-Боботоғ оралиғидан топиб теширилган. Ҳисорлиқлар сопол идишлар ясаб, асосан чорвачилик, овчилик, қисман термачилик билан шуғулланганлар.

Шундай қилиб, ибтидоий тўда даврининг дастлабки босқичида қўлга киритилган барча ютуқлар неолит даврига келиб яқунланади. Неолит даври одамлари ўзларининг тинимсиз меҳнати, кузатувчанлик қобиляти, ибтидоий билимларини сафарбар қилиб хўжаликнинг илғор, унумдор шаклини, дехқончилик ва чорвачиликни кашф этадилар. Кўпчилик археолог олимлар бу жарённи “неолит инкилоби” деб баҳолайдилар.

Неолит давридан сўнг энеолит-мис-тош даври бошланиб, бу бу давр миллоддан аввалги IV минг йилликнинг сўнги чораги ва III-минг йилликнинг бошларига тўғри келади. Бу иккала давр хронологик жиҳатдан эмас, балки, маданий хўжалик ривожланиш даражалари жиҳатидан бир-биридан фарқланади. Металчиликнинг кашф этилиши ва хўжаликда мис қуролининг жорий қилиниши бир неча аср давомида содир бўлган. Одамлар меҳнат қуролини яшаш учун ҳар хил мустаҳкам тошлар қидириш жараёнида табиий мисга дуч келдилар. Дастлабки металл қуроли ердан соф ҳолда топилган мисдан ясалган. Кейинчалик мис эритилиб, унга турли шакллар берилган. Ўзбекистон ҳудудларидан очик руда конлари ва улар атрофидаги металл эритиш устахоналари топилган.

Энеолит даври маконлари Хитойдан Дунайгача бўлган катта ҳудудда тарқалган бўлиб, ҳамма жойда ижтимоий тараққиётнинг бир хил босқичи кузатилади. Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда қуйидаги янги тарихий-маданий жараёнлар энеолит даври билан боғлиқдир:

- хўжаликнинг бошқа ҳамма турларига қараганда ҳайдама дехқончиликнинг устунлик қилиши;

- тошдан ишланган қуроли кўп бўлгани ҳолда мис қуролининг пайдо бўлиши;

- катта-катта жамоаларнинг пахсадан ва хом ғиштдан тикланган катта-катта уйлари;

- қуллоқчиликда муҳим техника ютуғи-хумдонларнинг ишлатилиши;

- ўтроқчилик хўжалигининг ривожланиши, уруғчилик жамоа бирлашмаларининг уйлари ва қурилишида хом ғишتلарнинг пайдо бўлиши;

- турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ва она уруғи, айрим ҳолларда ота уруғига хос ҳайкалчалари;

- рангдор сопол буюмлар, яъни турли тасвирлар ишланган сопол буюмларнинг мавжудлиги.

Мис-тош даври маконлари Жанубий Туркменистондаги Анов ва Номозгоҳдепадан, Ўзбекистондаги Амударёнинг қуйи оқимлари ва Зарафшон воҳаларидан, жумладан, Лавлакон, Бешбулок, Зомонбобо, Каптарқуми, Каттатузкон, Саразм каби ёдгорликлардан топиб ўрганилган.

2§. Бронза даври

Бронза даври жамият тараққиётида кўплаб ижтимоий-маданий хусусиятдаги омиллар сабаб бўлишига қарамай турли шароитларда у ёки бу гуруҳ сабаблар нисбатан устунлик қилади. Ундан ташқари давлатчилик ва илк шаҳар цивилизациясининг муҳим кўринишларидан бири - турли шаклдаги аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳисобланади. Айнан турли шарт-шароитлар, турли шаклдаги аҳоли пунктлари, кўчманчи аҳоли яшаш ҳудудлари, ўтроқ аҳоли билан улар ўртасидаги чегаравий ҳудудлар-буларнинг барчаси аҳоли ҳудудий районлашувининг (маълум ҳудудларда маълум турмуш тарзи юритган аҳоли жойлашуви) асоси ҳисобланади. Шунингдек, аҳолининг ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган (деҳқончилик, ҳунармандчилик ва бошқ.) фаолияти ҳам районлашувни белгилаб беради.

Тадқиқотлар натижаларини илмий-қиссий таҳлил қилиш натижасида Ўрта Осиёдаги илк давлатларга асос бўлган дастлабки шаҳар марказлари ва ўчоқлар районлашувини куйидаги даврларга ажратиш мумкин:

I давр – мил. авв. III-II минг йиллик биринчи ярми – Жанубий Туркменистон (Олтиндепа, Намозгоҳ), Юқори Зарафшон (Саразм), Жанубий Ўзбекистон (Сополлитепа);

II давр – мил. авв. II минг йилликнинг ўрталари – Жанубий Туркменистон (Гонур), Жанубий Ўзбекистон (Жарқўтон);

III давр – мил. авв. II минг йиллик охири – I минг йилликнинг ўрталари – Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм, Фарғона водийси ва Тошкент воҳаси.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижаларига қараганда, мил. авв. III минг йилликнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиёнинг Қизилқум, Қорақум чўлларининг ичкарилари, Помир ҳамда Олой тоғларининг этаклари аҳоли томонидан ўзлаштирилиб борилади. Бу даврда Ўрта Осиёнинг шимоли ҳамда шимоли-шарқиди яшаган аҳоли асосан чорвачилик хўжалиги юритганлар. Бу ҳудудлардан топиб тадқиқ этилган Андронов, Тозабогёб, Замонбобо, Қайроққум каби ёдгорликлар бронза даври ўзига хос жараёнларидан далолат беради. Ўрта Осиёнинг жанубий қисмида яшаган аҳоли ўтроқ турмуш тарзига ўтиб асосан деҳқончилик билан шуғулланишган¹. Бу ҳудудларда аҳолининг Намозгоҳ, Сополли, Дашли, Олтиндепа, Гонур каби ўтроқ деҳқончилик маданиятлари шаклланиб тараққий этади. Ундан ташқари айнан жанубий ҳудудларда қадимда Бактрия, Сўғдиёна, Гирканиа, Парфия, Ария ва Марғиёна каби тарихий-маданий вилоятлар шаклланади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ўтроқ деҳқончилик хўжаликлари юритган аҳоли бронза давридаёқ алоҳида воҳаларда яшаб, дарёлар куйи ҳавзаларини ўзлаштирганлар. Аҳолининг бундай жойлашув тартиби табиий шароитлар билан боғлиқ бўлган (мисол учун, сув ресурслари бирмунча чегараланган) Ўрта ва Яқин Шарқ қадимги ҳудудлари учун хосдир.

¹ Бу фикрлардан кўчманчи ва ўтроқ аҳоли турмуш маданияти бир-бирига қарама-қарши қўйилапти, деган хулоса чиқармаслик лозим. Улар ўртасида турли даврларда ўзаро муносабатлар бўлиб турган ҳамда бу масалалар алоҳида мавзу ҳисобланади.

Сўнгги бронза ва илк темир асри Ўрта Осиё тарихида кескин ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар даври бўлди. Бу давр жамият ҳаётида ибтидоий муносабатлар инкирозга учраб янги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожлана бошлайди. Айнан мана шу даврдан бошлаб жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган илк шаҳарларнинг шаклланиш жараёни ниҳоясига етиб ривожланиш босқичига ўтади. Кўпчилик тадқиқотчилар эътироф этган дастлабки цивилизациялар, илк шаҳарсозлик маданияти ва давлатлар пайдо бўлиши жараёнлари ўртасида диалектик боғлиқликни дастлабки шаҳар марказлари ўчоқларининг районлашуви жараёнларини таҳлил этганимизда ҳам кузатишимиз мумкин.

Ўрта Осиёнинг энг қадимги ўтроқ деҳқончилик маданияти минтақанинг жануби-ғарбида, Копетдоғнинг шимолий тоғ олди текислигида пайдо бўлади. Бу жараёнга иккита муҳим омил-кичик воҳаларда деҳқончилик ривожланиши учун қулай шароит ҳамда дунё тарихида дастлабки деҳқончилик ўчоғлари бўлган Олд Осиё ва Эрон билан қадимий узвий алоқалар асос бўлди. Ўтган асрнинг 60-йилларида олиб борилган тадқиқотлар (В.Массон) Копетдоғ тоғ олди текисликларида Қадимги Шарқ кўринишидаги цивилизация ривожланганлиги ҳақида масала кўтарилишига сабаб бўлди. Ўрта Осиёнинг жанубида кенг миқёсда олиб борилган археологик тадқиқотлар, Мурғоб воҳасида очилган мил. авв. II минг йиллик маданияти ва Амударёнинг ўрта оқими маданиятлари ушбу марказларнинг узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Бу тадқиқотлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудлари қадимги Шарқ кўринишидаги юқори даражали маданият соҳиблари бўлган ўтроқ жамоалар томонидан анча илгари ўзлаштирилган. Аниқланишича, дастлабки деҳқонлар Копетдоғ тоғ олди текислиги ҳудудлари билан чегараланиб қолмасдан энг юқори ривожланиш даражаси жараёнида Мурғобнинг қадимги ҳавзаси ҳудудларини ўзлаштириб, Зарафшоннинг юқори оқими ҳудудларигача борадилар. Бу ҳудудлардан Жанубий Туркменистон сўнгги энеолит даври маданиятига ўхшаш Саразм манзилгоҳи

ўрганилган. Ушбу кўп сонли ва турли-туман маълумотлар Ўрта Осиё, ҳеч бўлмаганда унинг жанубий вилоятлари бошқа минтақаларда бўлгани каби илк деҳқончиликдан дастлабки цивилизациягача ривожланиш қонуний жараёни бўлиб ўтган қадимги маданият ўчоғи деган фикрларни яна бир марта исботлайди.

Мил. авв. II минг йилликнинг бошларига келиб қадимги Бактрия ҳудудларидаги деҳқончилик аҳолиси кичик дарёлар воҳаларини, Бойсунтоғ ва Кўхитанг тоғларигача бўлган тоғ олди ҳудудларини ўзлаштирадilar. Кўпчилик тадқиқотчилар бронза даври учун -Сополли, Бешкент, Вахш ва турли ҳудудларда мавжуд бўлган бронза даври Дашт маданиятларини ажратадилар. Маҳаллий чорвадорлар маданияти бўлган Бешкент ва Вахш маданиятлари Қуйи Кофирниҳон ва Вахш воҳаларидан топилган қабристонлар орқали ифодаланади. Ўтроқ деҳқончилик маданияти ёйилган ҳудудлар асосан Ўзбекистоннинг жанубидаги Кўхитанг ва Бойсунтоғ тоғ олди ҳудудлари ва қисман Тожикистоннинг жанубий ҳудудларини қамраб олади.

Бу ҳудудларда асослари янада қадимгироқ даврларга бориб тақаладиган дастлабки ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари мил.авв. II минг йилликнинг бошларида унчалик катта бўлмаган тоғ сойлари бўйларида пайдо бўлиб гуруҳлаша бошлайди. Э.В. Ртвеладзенинг фикрича, айнан мана шу даврдан бошлаб илк темир асрининг бошларигача маълум чегараланган ҳудудларда жойлашган унчалик катта бўлмаган воҳалар тизими Шимолий Бактрия аҳоли жойлашувининг асосий ҳудудларига айланади. Тадқиқотчи А.Асқаров шунга ўхшаш бронза даврига оид учта - Шеробод, Бандихон ва Шўрчи воҳаларини ажратса, А.Сагдуллаев уларни тўртта-Ўланбулоқсой (Музработ), Шеробод, Ҳалқажар (Миршоди) ва Бандихон воҳалари мавжуд бўлганлигини таъкидлайди. Э.Ртвеладзе эса, бу тадқиқотчиларнинг фикрларига қисман қўшилсада, воҳаларни қуйидагича гуруҳлайди: Ўланбулоқсой (Музработ), Шеробод, Ҳалқажар (Миршоди) ва Ҳисор. Унинг фикрича марказларнинг районлашуви- воҳа даставвал, Кўхитангдан бошланиб қадимда Амударёга қуйилувчи унча катта бўлмаган Ўланбулоқсой пайдо бўлади. Тадқиқотлар натижаларини солиштириб шундай хулосага келиш мумкинки, бронза даври шимолий Бактрияда дастлаб Ўланбулоқсой ва

Шеробод, кейинроқ эса, Ҳалқажар ва Бандихон воҳалари улаштирилади.

Кўплаб археологик маълумотлар натижаларини қиёсий солиштирган А.С.Сагдуллаев Бактриядаги аҳамонийларгача бўлган давр қуйидаги манзилгоҳлар гуруҳини ажратади:

1. Мустаҳкам мудофаа иншоотлари ва қалъалари бўлган Қизилтепа, Олтиндилёр кўринишидаги шаклланаётган йирик марказлар.

2. Бандихон 2 сингари мустаҳкам қалъаси бўлган ва бир ерда ич жойлашган йирик манзилгоҳлар.

3. Талашкенттепа 1 кўринишидаги буржлари ва шинаклари бўлган алоҳида қалъалар.

4. Бўйрачитепа 2 кўринишидаги алоҳида уйлардан иборат манзилгоҳ - массивлар.

5. Қизилчатепа 1,2,6 кўринишидаги марказий ва ташқи ҳовлилари девор билан ўраб олинган уй-кўрғонлар.

6. Кучуктепа кўринишидаги доимий қурилишлари бўлган, ammo кенг марказий ва ички ҳовлилари бўлмаган мустаҳкамланган уй-кўрғонлар.

Турли воҳаларнинг ўзлаштириб борилиши аҳолининг ўтроқлашуви ва ўтроқ қишлоқларнинг янада тараққий этиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, илк бронза даврида маҳаллий жамоаларнинг ишлаб чиқариш салоҳияти унчалик кучли эмас эди. Ундан ташқари, аҳолининг сони ҳам кўп меҳнат сарфланадиган йирик дарёлар воҳаларини ўзлаштириш даражасида кўп эмас эди. Шунинг учун ҳам, аҳоли дастлаб ўзлаштирилиши осон бўлган тоғ олди ҳудудлари ва кичик дарё воҳаларини танлаганлар.

Ўтроқ аҳоли томонидан ҳосилдор воҳаларнинг жадаллик билан ўзлаштирилиши натижасида сўнгги бронза даврига келиб деҳқончилик воҳалари янада кенгайиб боради. Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарган Ш.Б.Шайдуллаевнинг фикрича, сўнгги бронза даврига келиб Шимолий Бактриянинг деҳқончилик воҳаларига бўлиниши қуйидагича:

1. Шеробод воҳаси (Ўланбулоқсой ва Шеробод деҳқончилик туманларини ўз ичига олади, воҳанинг маркази Жондавлаттепа).

2. Бойсун воҳаси (Бандихон, Миршоди, Сангардак-Тўпаланг деҳқончилик районларини ўз ичига олади, воҳанинг маркази Қизилтепа кўҳна шаҳри).

3. Сурхон воҳаси (Ўрта Сурхон ва Термиз атрофлари деҳқончилик районларини ўз ичига олади, воҳанинг маркази Ҳайитободтепа кўҳна шаҳри).

4. Кофирниҳон воҳаси (ўнг қирғоқ Кофирниҳон, ўрта Кофирниҳон, Вахш деҳқончилик районларини ўз ичига олади, воҳанинг маркази Қалаи Мир кўҳна шаҳри).

5. Панж воҳаси (воҳанинг маркази Бойтудашт кўҳна шаҳри).

Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудлари, хусусан, Фарғона водийсида бронза даври бошқа ҳудудларга нисбатан тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан ўзига хос бўлиб, унда архаик элементлар узоқ давр мобайнида сақланиб қолган. Водийдаги бронза даврига оид бўлиб Чуст маданияти номи билан маълум ва машҳур бўлган деҳқончилик маданиятини тадқиқотчилар турли йилларда гоҳ бронза, гоҳ илк темир даври билан саналаб келдилар.

Шоҳимардонсой-Марғилонсой ҳамда Косонсой ҳавзаларида олиб борилган кейинги йиллардаги археологик-палеографик изланишлар Фарғона водийсининг суғорма деҳқончилиги тарихига бирмунча аниқликлар киритиш имкониятини берди. Мисол учун, тадқиқотлар натижаларига кўра, Косонсойнинг қуйи оқимида Ахсикент воҳасининг асосий қисми мил. авв. X-IX асрларда ўзлаштирилган бўлиб, Эски Ахси ёдгорлиги ҳудудида деҳқончилик манзилгоҳи бўлганлиги аниқланди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Фарғона водийсидаги айнан шунга ўхшаш кўшпаб манзилгоҳларнинг (маълум ҳудудлардаги) маркази Далварзин бўлган бўлиши керак. Далварзин илк шаҳар сифатида Фарғона водийсидаги дастлабки давлатнинг пойтахти бўлган бўлиши ҳам мумкин.

Бугунга қадар олиб борилган археологик маълумотларни солиштириб ва таҳлил қилиб хулоса чиқарадиган бўлсак, Фарғона водийсида қадимги деҳқончилик маданияти мил. авв. II минг йилликнинг сўнгги чорагидан бошланади. Асосан деҳқончилик билан шуғулланган Чуст маданиятига оид манзилгоҳлардан деҳқончилик билан боғлиқ кўплаб ашёлар

топилган. Бу маданият аҳолиси бронза даврида асосан деҳқончилик учун қулай ерларни ўзлаштирадилар. Фарғона водийсининг бу даврдаги аҳолиси сув бўйидаги унумдор ҳудудларни ўзлаштирганликларига қараб қуйидаги воҳа-районларга ажратилади:

1. Ғовасой воҳаси ва Кўксараксой бўйлари.
2. Косонсой воҳаси.
3. Қорадарёнинг чап қирғоғи.
4. Хўжаобод ва унинг яқин атрофидаги ҳудуд.
5. Аравонсой воҳаси.
6. Оқбурасой воҳаси.
7. Толдиқсой ва унинг ирмоқлари бўйлари.
8. Қорадарё ва Ясси оралигидаги воҳа.
9. Аравонсойнинг юқори оқими ва Қирғиз-Отасой бўйлари

(Матбобоев Б.Х.).

Мил. авв. I минг йилликнинг бошларига келиб Ўрта Осиё қадимги хўжаликларида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Темирнинг ҳаётга жадаллик билан кириб келиши ва кенг тарқалиши натижасида алоҳида жамоаларнинг ишлаб чиқарувчилик салоҳияти жадаллашади. Қатор ҳудудларда маданий ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб берувчи ҳамда тарихан бир-бири билан боғлиқ бўлган хўжалик юритиш усуллари шаклланади. Бу даврдаги деҳқончилик ва чорвадор қабилаларнинг жойлашуви аввало, табиий шароитнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ эди.

Даставвал, аҳоли жойлашув ҳудудлари яққол кўринадиган Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларига назар ташлайдиган бўлсак, илк темир даврига келиб бу ҳудуд аҳолиси аниқ тарихий-маданий жойлашувга эга эди. Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, бу даврда Мурғобнинг қуйи оқимларида, Балхобда, Сурхондарё ва Қашқадарё воҳалари ҳамда уларга қўшни бўлган ҳудудларда аҳоли жойлашувининг ўтроқ шакли кузатилади. Археологик тадқиқотлар маълумотларига таянган А.Сағдуллаев илк темир даври Ўрта Осиёнинг жанубидаги аҳоли жойлашуви районларини қуйидаги гуруҳларга ажратади:

1. Дарё-сойлар сохилларида марказлашган тоғ олди районларининг кўп сонли манзилгоҳлари.

2. Сой (ёки канал) ёки бевосита йирик дарё ирмоғи бўйида жойлашган тоғ олди худудлари районларининг битта-иккита манзилгоҳлари.

3. Мурғоб, Зарафшон, Балхоб дарёлари этаклари ва ирмоқлари ҳавзаларидаги манзилгоҳларнинг зич жойлашув районлари.

4. Ўрта Зарафшон ва Қашқадарёнинг ўрта оқими худудларидаги географик жиҳатдан қулай бўлган (баланд адирлар, қум барханлари бўлмаган) дарё текисликлари районлари.

Ҳозирги кунга келиб Шимолий ва шимоли-шарқий Афғонистон, Жанубий ва Жануби-Ғарбий Туркменистон, Жанубий Тожикистон ва Жанубий Ўзбекистон худудларида илк темир даврига оид кўп сонли ўтроқ аҳоли манзилгоҳлари аниқланган. Ушбу манзилгоҳлар ўзига хос аҳоли жойлашув районларини ташкил этиб, уларнинг айримлари дастлабки шаҳар марказлари эди. Уларнинг атрофларида ўзлаштирилган майдонлар ва суғориш тартибидан ташқари турар-жойлар ва манзилгоҳлар, ўзлаштирилмаган ерлар ва яйловлар мавжуд бўлиб, энг муҳими бу ерларда яшаган аҳоли яратувчанлик фаолияти олиб борган. Ушбу жойлашув районларини белгилловчи белгилар биринчи навбатда, табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий омиллар билан боғлиқ эди.

Бу омилларни жамият тараққиётига қай даражада таъсир этишини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, табиий-географик нуқтаи назардан аҳоли марказлашган район-худуд доимо аҳоли жойлашуви ҳамда одамлар жамоалари яшаш учун моддий шарт-шароитлар яратилган географик кенглик сифатида шаклланади. Ушбу географик кенгликда инсон турмуш тарзи учун ўта зарур бўлган шарт-шароитлар-сув манбалари, яйловлар, қурилиш хом ашёси, қурилиш учун қулай жойлар қабилар мавжуд бўлади. Бир худудда узоқ яшаш натижасида одамлар ўзлари учун моддий ва маънавий шароит яратиш билан бирга худудларга таъсир ўтказиб унинг табиий-географик шароитларини мумкин қадар ўзларига мослаб оладилар. Географик муҳит одамларнинг турмуш тарзи, маданияти ҳамда ишлаб чиқариш фаолиятига кучли таъсир кўрсатсада, ижтимоий-сиёсий тараққиётга деярли таъсир кўрсатмайди.

Ижтимоий-иқтисодий нуқтаи назардан аҳоли районлашуви жараёнлари шунда кузатиладики, бу жараёнда марказ-район худуди меҳнат ва ишлаб чиқариш объекти, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш маҳсулотлари марказлашган жой, ҳужалик, маданий ҳамда бошқа ижтимоий муносабатлар маркази ҳисобланади.

Район-марказлашувнинг маданий омиллари нуқтаи назаридан таҳлил этсак, бу жараёнда ҳар бир ўзига хос район шу худудда мавжуд бўлган манзилгоҳлар ва турли кўринишдаги турар-жойлар, диний ва ҳунармандчилик иншоотлари, ишлаб чиқариш ва турмушда ишлатиладиган буюмлар-меҳнат куроллари, жанговар куроллар, тақинчоқлар, сопол идишлар мавжудлиги ҳамда турмуш тарзининг юқори даражаси ва мафкуравий тасаввурларнинг ривожланганлиги билан изоҳланади.

Олиб борилган тадқиқотлар таҳлилидан хулоса чиқарадиган бўлсак, «районлашув», «марказлашув», «район-воҳа», «район-марказ» атамалари фикримизча, қадимги ўтроқ аҳоли жойлашуви тартибини у ёки бу даражада нисбатан тўлиқроқ ўзида акс эттиради. Бу ўринда албатта, аҳолининг бир худудда зич ёки тарқоқ жойлашуви тартибини ҳам ҳисобга олиш зарур. Аҳоли бир худудда нисбатан зич жойлашган худудлар учун «район-марказ», нисбатан тарқоқ жойлашув худудлари учун «район-воҳа» атамасини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, бронза даврида аҳоли жойлашуви район-воҳаларнинг маълум маънодаги ҳам ички, ҳам ташқи чегаралари мавжуд эди. Ички чегаралар асосан мавжуд аҳоли манзилгоҳларининг ўзига хос хусусиятлари билан (худудлари, режавий тузилиши, турар-жойларнинг жойлашиши) боғлиқ бўлса, ташқи чегаралар худудлар оралиғида жойлашган ўзлаштирилмаган ерлар орқали белгиланган. Бундай ерларга маълум жамоалар эгалик қилишга улгурмаган ёки бу ерларнинг ўзлаштирилиши қийин бўлган (адир, дашт ва бошқ). Фикримизча, атроф муҳит ҳақида турли маълумотлар тўплаш, аҳоли сонининг доимий ўсиб бориши ва ниҳоят, янги ерларни ўзлаштиришга бўлган интилишлар аҳоли яшаш худудлари дастлабки чегараларининг кенгайиши ва ўзгариб туриши учун жиддий асос бўлиб хизмат қилган.

Шундай қилиб, аҳоли жойлашувининг ҳудудий районлашуви дастлабки шаҳар марказлари ва илк давлатларнинг кейинги тараққиёти учун катта аҳамиятга эга бўлди. Қадим даврлардаёқ айрим қабилалар ёки қабила гуруҳларининг ўзига хос услубда бир ерда ўтроқ марказлашуви натижасида ҳудудий бирлик юзага келиб илк шаҳарлар ушбу ҳудудий бирликнинг марказлари сифатида тараққий этади. Шаҳарлар тараққиёти натижасида аҳоли жойлашувининг географик чегаралари яққолроқ кўрина бошлайди. Ундан ташқари ҳудудий бирлик-маданий, этник ва тил бирлиги учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, ҳудудий бирлик кўринишидаги аҳоли жойлашувининг районлашуви ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий муносабатларнинг кенг миқёсда тараққий этиши учун ҳам жиддий аҳамиятга эга бўлдики, ушбу жараён дастлабки шаҳар-марказларидаги ўзига хос маданиятни белгилаб берувчи тараққиёт босқичлари учун асос бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқотлар қиёсий таҳлилларидан хулоса чиқарилиб, Ўрта Осиё ўтроқ аҳоли жойлашуви районларининг ўзига хослиги ва тараққиёт хусусиятларига қараб қуйидаги гуруҳлар ва даврларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

1. Жанубий Туркманистон неолит-энеолит даври аҳолисининг Копетдоғ этакларида марказлашуви (мил. авв. VI-III минг йиллик бошлари).

2. Сурхон ва Ўрта Амударё воҳаларида ҳамда Зарафшон воҳаси бронза даври аҳоли жойлашув ҳудудлари (мил. авв. III-II минг йилликлар).

3. Хоразм, Бухоро воҳаси (мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми).

4. Фарғона водийси сўнгги бронза ва илк темир даври аҳоли жойлашув районлари (мил. авв. II минг йиллик сўнгги чораги - I минг йиллик бошлари).

5. Сўнгги бронза ва илк темир даври Сурхон, Балхоб, Кофирниҳон, Панж, Зарафшон, Қашқадарё воҳалари аҳоли жойлашув район-марказлари ҳамда уларда илк шаҳарларнинг тараққий этиши (мил. авв. II минг йиллик ўрталаридан I минг йиллик ўрталаригача).

2-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛК ДАВЛАТЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

1-§. Ўзбекистон ҳудудларида илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши жараёнлари

Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўзбекистоннинг жанубидаги бронза даврига оид ёдгорликларни кенг миқёсда тадқиқ этилиши натижасида ушбу ҳудудларнинг қадимги тарихи ва маданияти тўғрисида бой маълумотлар олинди. Турли йилларда жанубий Ўзбекистон ҳудудларида илк, ривожланган ва сўнгги бронза даври илк деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, урбанизация жараёнлари ҳамда илк давлатчилик масалалари, маданий ва иқтисодий алоқалар, хунармандчиликнинг тараққий этиши масалалари бўйича А.Асқаров, Э.Ртвеладзе, А.Сағдуллаев, Т.Ширинов, Б.Абдуллаев, У.Рахмонов, Э.Сайко, Ш. Шайдуллаев каби олимлар тадқиқот ишлари олиб бордилар. Ушбу тадқиқотлар натижасида бронза ва илк темир даври ўлкамиз жанубий ҳудудларида бўлиб ўтган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт масалалари ва айниқса, ушбу ҳудудларда илк шаҳарларнинг пайдо бўлиш асослари ва ривожланиш босқичлари, илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши жараён-ларига кўплаб аниқликлар киритилди. Ушбу масалалар бўйича жуда кўп янги маълумотлар фанга жорий этилди ва этилмоқда.

Амударёнинг ўрта ва юқори оқими шимоли ҳамда жанубида жойлашган ерлар «Авесто» нинг қадимги қисмларида Бахди, форс подшолари миҳхатларида Бактриш, юнон-рим тарихчилари маълумотларида Бактрия ёки Бактриёна, ҳинд манбаларида Бахлика, милоннинг бошларига оид Хитой манбаларида Дахя ёки То-хо-ло ўлкаси сифатида эслатиб ўтилади. Замонавий тарихий маълумотларга кўра Бактрия ерлари бу Афғонистоннинг шимолий-шарқий қисмини, Жанубий Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубидаги (Сурхон воҳаси) ерларни ўз ичига олган. Ундан ташқари замонавий тарихий адабиётларнинг барчаси ҳозирги кунда Сурхондарё вилояти, Тожикистоннинг Кўлоб ва Кўрғонтепа вилоятларини ўз ичига олган ерларни шимолий Бактрия сифатида эътироф этадилар.

Шимолий Бактрия худудларидаги аҳолининг ўтроқ қишлоқлари бу ерда Ҳисор маданияти кенг ёйилган даврда, яъни, неолит давридаёқ (мил. авв. VI-IV минг йилликлар) пайдо бўлади. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бу даврга келиб «ҳисорлик» овчилар кичик ва йирик дарёлар воҳаларини, Бойсунтоғ ва Қухитанггача бўлган тоғ ва тоғ олди худудларини ўзлаштирадидлар. Бронза даврига келиб эса бу худудларда бошқа кўринишга эга бўлган ҳамда ўзига хос хўжалик шаклидаги янги маданиятлар шакллана бошлайди.

Ушбу маданият соҳиблари яшаган масканлардан бири Сополлитепа бўлиб, бу ёдгорлик Сурхондарё вилояти Шеробод тумани худудида, Қухитангтоғдан оқиб тушувчи кичик дарёнинг қадимги ирмоғи бўйида жойлашган. Сополлитепа пайдо бўлган сой маҳаллий аҳоли орасида Ўланбулоқсой деб аталади. Жанубий Ўзбекистон худудларида ҳозирги кунга қадар аниқ бўлган энг қадимги ўтроқ деҳқончилик жараёнлари, тадқиқотчиларнинг фикрича, қуйидаги бешта асосий босқичга бўлинади:

1. Сополли босқичи - мил. авв. 1700-1500 йй.
2. Жаркўтон босқичи - мил. авв. 1500-1350 йй.
3. Кўзали босқичи - мил. авв. 1350-1200 йй.
4. Молали босқичи - мил. авв. 1200-1050 йй.
5. Бўстон босқичи - мил. авв. 1050-900 йй.

Ушбу босқичларнинг саналари тадқиқотчилар томонидан махсус таҳлил этилиб илмий жиҳатдан асосланган (А. Асқаров).

Тадқиқотлар таҳлилидан шундай хулоса чиқаришимиз мумкинки, Шимолий Бактриянинг қадимги шаҳарлари узок давом этган тарихий жараёнлар ва турли: ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва табиий-географик омилларнинг таъсири натижасида шаклланиб келган. Қадимги Шарқ ва маҳаллий кўринишдаги урбанистик маданиятнинг уйғунлашуви қадимги Бактрия шаҳарсозлигининг асосини ташкил этади. Кейинроқ эса ўзига хос бўлган шаҳар маданияти мустақил равишда ривожланади.

Мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи чорагида Амударёнинг ўнг қирғоғида, аниқроғи, унинг ғарбий қисмида Сополлитепа кўринишидаги дастлабки мустақам қишлоқлар пайдо бўлади. Ушбу қишлоқлар бу худудларда ривожланган

бутунлай янги кўринишдаги қишлоқлар бўлиб, неолит даври (Ҳисор маданияти) маконларидан ажаралиб туради.

Сополлитепада узок йиллар тадқиқотлар олиб борган А. Асқаровнинг фикрича, ёдгорлик мустақам асосда қад кўтарган бўлиб, қуйидаги ажралиб турувчи белгиларга эга: икки қисмли тузилиш - мустақам марказий қисм ва унинг атрофида мустақамланмаган маскан, унча катта бўлмаган майдон, асосий қисмнинг аниқ режавий тузилиши, саккизта кўп хонали турар-жойлар қисмларининг марказлашуви ва уларнинг йўлаклар билан ажралиб туриши, бўлма (отсек)лари бўлган ҳимоя деворлари. Ундан ташқари, кулолчилик ва металлга ишлов бериш хунармандчилиги ҳамда деҳқончиликнинг етакчи мавқега эга бўлиши ҳам Сополлитепа учун хосдир.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, Сополлитепа аҳолисининг асосий машғулоти сунъий суғоришга асосланган ўтроқ деҳқончиликдан иборат эди. Қазималар пайтида катта хум кўринишидаги идишлардан ва омборхона вазифасини бажарувчи хоналар сатҳидан топилган арпа, буғдой, тарик донлари ҳамда бутун Сополлитепа мажмуида кўплаб учрайдиган дон янғич, келисоп, кетмон ва ўроқлар айнан деҳқончилик хўжалигидан далолат беради. Ундан ташқари, турар-жой қолдиқлари, қишлоқнинг тузилиши ва умуман археологик топилмаларнинг кўриниши ҳам манзилгоҳ аҳолисининг қадимги деҳқончилик маданиятига хос бўлган ўтроқ турмуш тарзини ифода этади.

Сополлитепа қишлоғи аҳолисининг яна бир муҳим хўжалик тармоғи чорвачилик эди. Қазималар пайтида жуда кўплаб топилган уй ва ёввойи ҳайвонларнинг суяклари айнан мана шу жараёндан далолат беради. Умуман олганда, Сополли маданияти соҳиблари хўжалигида сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ва уй чорвачилиги манзилгоҳдаги иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил этган. Ундан ташқари ушбу маданиятга хос бўлган кулолчилик ишлаб чиқаришнинг юқори даражаси, металлга ишлов беришнинг жадал ривожланиши, тўқимачилик соҳасининг тараққиёти каби омиллар манзилгоҳнинг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Сополли маданияти ҳукм сурган давр тарихий-маданий жараёнларига назар ташлайдиган бўлсак, мил. авв. II минг

йилликда Амударёнинг ўнг ва чап қирғоғида кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича иккита: Сополли маданияти ва Дашли маданияти ёки Сополли-Дашли маданиятининг икки хил кўриниши кенг тарқалади.

Сополли - Дашли маданиятининг келиб чиқишини таҳлил этар экан А.Асқаров ва Т.Шириновлар Ўрта Осиёнинг жануби, шимоли-шарқий Эрон, шарқий Эрон ва шимолий Афғонистон ҳудудларидаги ўтроқ деҳқончилик шаклидаги археологик мажмуаларни умумий маданий жамоалар сифатида Намозгоҳ тарихий-маданий бирлиги (НИКО - Намазгинская историко-культурная общность) деб аташни таклиф этадилар. Шунингдек улар НИКОда маҳаллий кўринишлар ва ҳатто, алоҳида маданиятлар бўлиши мумкинлигини инкор этмайдилар. Агар маълум ҳудудлардаги тарихий-маданий жараёнларнинг ўзига хослигини, географик жойлашув ва шарт-шароитларни ҳисобга оладиган бўлсак, бу фикрга қўшилиш мумкин.

И.В.Сарианиди жанубий Бақтрияда Сополли маданиятига яқин бўлган археологик мажмуани ўрганган. Аммо, олим бу мажмуаларни "ўзига хос маданият", "маҳаллий кўриниш", "маҳаллий маданий жамоа" каби тушунчалар билан боғламайди. Кейинги йиллардаги тадқиқотларида бу олим Намозгоҳ VI даврига оид Бақтрия ва Марғиёна археологик мажмуалари (БМАК - Бактрийско-Маргианский археологический комплекс) мавжуд эди, деган ғояни илгари сурди. Бронза даврида пайдо бўлган бу маданий бирлик Жануби-Ғарбий Осиёнинг кенг ҳудудларига ёйилади ва В.Сарианидидан кейин бир қатор тадқиқотчилар бу мажмуани «Окс цивилизацияси» деб номладилар (Лигабой, Салвадори, Франкфорт ва бошқ.). Олимнинг фикрича, БМАКни Намозгоҳ, Олтиндепа, Жаркўтон каби кўринишларга бўлиш мақсадга мувофиқдир. А.Асқаров ва Т.Шириновлар ушбу фикрга қўшилиб, Жаркўтон ва Сополли мажмуалари (сополлар, металл, тош ва меъморчилик) Марғиёна мажмуи билан ўхшашлик топади деган хулоса чиқарадилар. Шунингдек, уларнинг фикрича, БМАКнинг шаклланиши Жанубий Туркманистон, шимоли-шарқий Эрон ва шарқий Эрон яъни, НИКО ҳудудларидаги қадимги ўтроқ деҳқончилик аҳолиси кўчишининг натижаси ҳисобланади.

Сўнги йиллардаги тадқиқотларга асосланган айрим тожикистонлик тадқиқотчилар юқори Зарафшон воҳасини ҳам БМАК ёйилган зонага киритиш мумкин деган фикрни билдирадилар. Шунингдек сўнги йиллардаги ФА Археология институти олимлари томонидан Самарқанддан 60 км жануби ғарбда жойлашган Жом қишлоғи атрофларидаги Галашерикдан ўрганилган 4 та қабр ҳамда Сигиртепа, Бешбулок, Қаратепадан топилган топилмаларга қараб, ўрта Зарафшон воҳаси ҳам БМАК ёйилган зонага кирган деган фикр билдирилди.

Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларидаги бронза даври кўчиш жараёнлари, маданий мажмуалар, топографик ҳолат ва бошқа йўналишлардаги тадқиқотларни таҳлил этиб шундай хулоса чиқариш мумкинки, бу ҳудудларда иккита зона: шарқий (Шимоли-Шарқий Афғонистон ва Жанубий Тожикистон) ва ғарбий (Шимолий-Ғарбий Афғонистон ва Жанубий Ўзбекистон) зоналарга бўлинади.

Ғарбий зонада деҳқончилик жамоаларининг маркази Балхоб воҳасида бўлган нисбатан кучли уюшмаси шаклланади. Бу уюшма шимолдаги чорвадор қабилаларнинг ҳужумларини муваффақиятли қайтариб турган. Шунингдек бу зонанинг деҳқончилик жамоалари аҳолиси ҳарбий тўқнашувларда иштирок этиб турганлигини Дашлидан топилган кўп сонли ҳарбий қурол-яроғлар ҳам тасдиқлайди.

Амударёнинг ўнг қирғоғида шаклланган Сополлитепа-бронза давридаги дастлабки ўтроқ деҳқончилик қишлоғи ҳисобланади. Аммо, кейинчалик, ўтроқ деҳқончилик жамоалари шимолий чегараларининг кенгайиши муносабати билан Сополлитепа ўзининг илгариги аҳамиятини йўқота бошлайди ва бўшаб қолади. Асосий марказ вазифаси эса, тоғ дарасидан чикувчи йўл устидаги мустақкам қалъа сифатида пайдо бўлган Жаркўтонга ўтади.

Жаркўтон ёдгорлиги Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Шеробод дарёсининг кўҳна ўзани Бўстонсой ёқасида жойлашган. Ушбу ёдгорликда 1973 йилдан бошлаб узлуксиз олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида бу ҳудудларда рўй берган урбанизация жараёнларига кўплаб аниқликлар киритиш имконияти пайдо бўлди. Хусусан, Жаркўтондаги 100 гектардан

кам бўлмаган ҳудуддан арки аъло, шахристон, улкан ибодатхона қолдиқлари, металл эритувчи печлар, 20 гектарли қабристон, кўплаб моддий маданият буюмлари топиб ўрганилди. Ундан ташқари Жарқўтон ҳудудида олиб борилган тадқиқотлар кўҳна шаҳарнинг пайдо бўлиб ривожланган санасини аниқлаш ҳамда ушбу ҳудудларда юз берган тарихий-маданий жараёнларни бир неча босқичларга ажратиб ўрганиш имкониятини берди.

Ушбу тадқиқотлар натижаларига кўра, Жарқўтондаги қадимги шаҳар ҳаёти дастлаб уч босқичга, яъни, Жарқўтон (мил. авв.1500-1350 йиллар), Кўзали (мил. авв.1350-1200 йиллар) ва Молали (мил. авв. 1200-1000 йиллар) босқичларига бўлинди. Кейинроқ, Жарқўтоннинг қарама-қаршисида, Бўстонсойнинг ўнг соҳилида ўрганилган ёдгорликлардаги тадқиқотлар натижасида Молали босқичини икки фазага, яъни Молали (мил. авв.1200-1000 йиллар) ва Бўстон (мил. авв. 1000-900 йиллар) фазаларига бўлиб ўрганиш имконияти пайдо бўлди.

Олиб борилган тадқиқотлар таҳлилидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб Жарқўтон ўша ҳудудлардаги деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли қабилалари уюшмаларининг мустақкам истехкомига айланади. Афтидан, айнан мана шу истехком орқали Ҳисор тоғ олди воҳалари ва жанубий Тожикистоннинг ғарбий ҳудудларига шимолдаги аҳолининг кўчишлари бўлиб ўтади. Айнан мана шу ҳудудлардан топилган ёдгорликлар топографияси ва уларни даврлаштириш ушбу жараён изчиллик билан бўлиб ўтганлигини кўрсатади. Ундан ташқари яна шу нарса ҳам маълумки, бу жараённинг ривожланиши мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи кечирувчи аҳоли манзилгоҳларида аҳоли сонининг ўсиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти учун ҳам кенг имкониятлар яратди.

Бронза даври Жанубий Ўзбекистон шаҳарлари ҳақида гап кетар экан шуни таъкидлаш жоизки, бу давр ёдгорликлари фақат археологик тадқиқотлар орқалигина ўрганилиб, бу даврдаги сиёсий-маъмурий тузилмалар ҳамда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар эса ёзма манбаларсиз, қиёсий таққослаш асосида ўрганилади. Айнан мана шунинг учун ҳам тадқиқотчиларнинг

ушбу жараёнлар хусусидаги хулосалари кўп ҳолларда тахминлардан иборат. Масалан, А.Аскарлов ва Б.Абдуллаевлар бронза даври ривожланишининг Жарқўтон босқичини (мил. авв. II минг йиллик ўрталари) ибтидоий жамоа тузуми емирилиш даврига, Кўзали ва Молали босқичларини (мил. авв. II минг йилликнинг охирилари) эса мулкий тенгсизлик муносабатлари пайдо бўлиши даврига оид деб ҳисоблайдилар. В.И.Сарианиди эса, аксинча, мил. авв. II минг йилликнинг охири I минг йилликнинг бошларида давлатчилик муносабатлари шакллана бошлаган Бактриянинг умумий ижтимоий ривожланиш даражасини ошириб юбормасликни тақлиф этади.

Т.Ш.Шириновнинг фикрича, Жарқўтонни Месопотамиядаги «чифдом» ва «ном» га ўхшаш кичик давлатнинг маъмурий маркази бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Аммо, Месопотамиядаги давлатлардан фарқли ўларок, у бекарор сиёсий бирлашма бўлган. Мил. авв. II минг йилликнинг охири – I минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёнинг жанубида бир неча кичик давлат уюшмалари вужудга келган бўлиб Дашли 3, Гонур 1, Тўғолок1, Улуттепа, Намозгоҳдепа, Олтиндепа каби Жарқўтон ҳам улардан бирининг маркази бўлган бўлиши мумкин.

Кўпчилик олимларнинг эътирофи этишларича, Ўрта Осиёнинг жанубида илк шаҳарлар ва давлат уюшмаларининг пайдо бўлиш жараёни В.М.Массон томонидан нисбатан аниқроқ изоҳланган. Тадқиқотчи бу жараёнда иккита асосий босқични ажратади: 1) маълум воҳаларда шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши; 2) улар асосида йирик ижтимоий-сиёсий тизимнинг шаклланиши.

Сўнгги йиллардаги тадқиқотлар натижаларини умумлаштирган А.Аскарлов Жарқўтонни, умумий майдони 100 гектардан кам бўлмаган шаҳар-давлат сифатида изоҳлайди. Шунингдек, Э.В.Ртвеладзе ўзининг сўнгги йиллардаги ишларидан бирида Ўзбекистон ҳудудидаги илк давлатчилик масалаларига тўхталиб, мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми-Ўзбекистон жанубида эмбрионал шаклдаги давлатга ўхшаш тузилма қарор топади, давлатнинг бундай намунаси Жарқўтонда ўз аксини топган дейиш мумкин, деган фикрни илгари суради.

Ўтган асрдаёқ фанда ишлаб чиқилган типологияга асосан, илк давлатларнинг нисбатан қадимги шакли (Месопотамияда) шаҳар-давлатлар, «номлар» ҳисобланади. Умуман олганда ном давлатлар, шаҳар-давлатлар, жамоалар ва воҳалар марказларини Жарқўтон мисолида қиёсий таҳлил қилиш мумкин.

Тадқиқотлар таҳлилидан шундай хулоса қилиш мумкинки, Жарқўтонда манзилгоҳдан ташқарида бунёд этилган махсус қабристонлар Сополлига нисбатан жамиятнинг ижтимоий ривожланиши юқори даражада бўлганлигидан далолат беради. Ундан ташқари, ички бозор учун маҳсулот ишлаб чиқарган кулолларнинг алоҳида маҳаллалари шаклланиши ҳам жамиятнинг нисбатан юқори даражада ривожланганлигининг муҳим белгиси ҳисобланади. Бу даврда Жарқўтон жамиятидаги кулолчилик ихтисослиги маҳсулот ишлаб чиқаришда устун даражада эди. Ундан ташқари, қабрлардан топилган буюмларнинг сони ва сифати ҳам мулкий табақаланиш нисбатан кучайганлигидан далолат беради. Жарқўтон манзилгоҳлар мажмуи Бўстонсой воҳасида марказлашган ва табиий чегаралар-дашт ва тоғ олди билан чегараланган жамиятни ўзида акс эттиради.

Юқорида таъкидланганидек, Жарқўтон кўринишидаги манзилгоҳлар мажмуини ном давлатлар билан қиёслаш учун етарли қатор умумий белгилар бор. Жумладан, Месопотамиядаги ном давлатлар учун хос бўлган ёзув намуналари Жарқўтондан ҳам топилганлиги катта илмий аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, яқинда Ш.Шайдуллаев Ўзбекистоннинг жанубидан топилган пиктографик белги - ёзувлар ҳақидаги мақоласини матбуотда эълон қилди. Тадқиқотчининг маълумотларига кўра, Жарқўтон ёдгорлигидан сополларга битилган 47 белгидан иборат ёзувнинг топиллиши аждодларимизнинг бронза даврида пиктографик ёзувни яратгани ва ўз фикрини турли белгиларда ифодалаганини кўрсатади. Шунингдек, Шерободдаги Ғоз қишлоғи ёнидаги илк темир асрига оид ёдгорликдан тош ўғир (кели) топилган бўлиб унинг сиртида умумий сони 14 та бўлган пиктографик белги-ёзув мавжуд. Тадқиқотчи бу белгини Миср иероглификаси билан солиштириб улардан бири "ҳақиқат", яна бири эса дунёнинг айланиши яъни, "чархпалак" деб ўқилиши мумкинлигини тахмин қилади.

Бронза даври Жанубий Ўзбекистоннинг ўтроқ жамоалари деҳқончилик маданияти ривожининг янги даражасига ўтадилар. Агар Сополлитепада аввалдан ўйланган режа бўйича қурилган шаҳармонанд (протогород)нинг белгилари кўзга ташланса, Жарқўтон эса, Ўзбекистон ҳудудларидаги илк шаҳар ривожининг бошқачароқ намунасини акс эттиради. Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, Жарқўтон бир нечта қишлоқдан иборат бўлиб, унинг ҳудуди аҳолининг турли гуруҳлари томонидан босқичма-босқич ўзлаштирилган. Олимнинг ҳисоблашича, шаҳар тизимининг ривожини маълум схемада бўлиб ўтган: илк қишлоқ, ёки қишлоқлар гуруҳи - шаҳармонанд. Масаланинг бундай қўйилиши ҳақиқатга яқиндир. Шундай қилиб, тахмин қилиш мумкин-ки, Жарқўтон илгаридан ўйланган режа асосида шаҳар сифатида бунёд этилмаган. Унинг тарихида анъанавий қишлоқдан шаҳар типидagi қишлоққача бўлган ривожланиш босқичи кўзга ташланади. Бошқа томондан, Жарқўтонда аввал сарой ва ибодатхона қурилиб, унинг атрофида йирик қишлоқ қад кўтарганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Юқоридагилардан хулоса ясаб айтиш мумкинки, бронза даври Жанубий Ўзбекистон ҳудудларида яшаган ўтроқ деҳқончилик жамоалари жамият тараққиётининг юқори поғонасида бўлиб, ибтидоийликнинг сўнгги босқичидан цивилизацияга ўтадилар. Ушбу цивилизациянинг бошланиши шаҳармонанд (протогород) белгиларни ўзида акс эттирган Сополлитепа бўлган бўлса, Жарқўтон айнан йирик шаҳар белгиларини ўзида мужассамлантирган марказ эди. Фикримизча, айнан Жарқўтоннинг ўзи Ўзбекистон ҳудудларидаги илк шаҳарларнинг ёрқин мисоли эди. Шеробод воҳасидаги шу даврга оид Жарқўтон мажмуига кирувчи масканлар гуруҳини эса шаҳар-давлат ёки ном давлатлар билан қиёсий солиштириш мумкин. Ёки ҳеч бўлмаганда, мил. авв. II минг йилликнинг сўнгги чорагида Шимолий Бақтрия ҳудудларида йирик ва мустақамланган марказларга эга бўлган, ном ёки воҳа кўринишидаги давлатларнинг бошланиш босқичида бўлган ҳудудий-сиёсий бирлашмалар шакллана бошлаган деган ғояни илгари суришимиз мумкин.

Шундай қилиб, Сурхон воҳаси нафақат Ўзбекистон, балки бутун Ўрта Осиё худудларида илк урбанистик марказлардан бири ҳисобланиб, ушбу худудларда урбанизация жараёнларининг бошланиш санаси 4000 йилдан кам эмас дейишга жиддий илмий асослар бор.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, ўзига хос тараққиёт босқичини босиб ўтган илк шаҳарсозлик маданияти занжирига Фарғона водийси ҳам киради¹. Водийдаги ўзида илк шаҳарсозлик белгиларини акс эттирувчи (катта майдон, мураккаб тузилиши ва мудофаа тартиби, алоҳида арк, хунармандчилик маркази ва бошқ.) археологик ёдгорликлар ҳақидаги концепция 1973 йилдаёқ Ю.А. Заднепровский томонидан ишлаб чиқилган эди. Шундан сўнг ушбу масала юзасидан айрим мулоҳазалар билдирилган бўлишига қарамай, юқоридаги концепция ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик-палеогеографик тадқиқотлар натижасида Фарғона водийсининг қадимги даврининг инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларига кўпгина аниқликлар киритилди. Фарғоналик қадимги бободехқонлар суғориладиган ерларни ўзлаштира бориб, қатор сифатлари билан, аввало, тупроқ экологик шароитлари билан фарқланиб турадиган худудларда жойлашадилар. Улар табиий ландшафтлардан тўғри ва оқилона фойдаланишлари натижасида ўзларига зарур бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирганлар. Сунъий суғориш ва ерга ишлов бериш билан бирга сув чўкиндиляри ҳам ҳосилдорликни ошириб борган.

Фарғона водийсидаги илк шаҳарсозлик маданияти кўҳна илдизларга эга бўлиб, бу жараённинг илдизлари қадимги деҳқончилик маданияти замида кузатилади. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра водийда қадимги деҳқончилик маданияти мил. авв. II минг йилликнинг охири чорагидан бошланади. Бу маданият фанда биринчи топиб ўрганилган жой номи билан «Чуст маданияти» деб номланиб ушбу маданият асосан деҳқончилик билан шуғулланган қадимги аҳолига

¹ Фарғона водийси қадимги шаҳарлари ҳақида ёзишда ФА Археология институти катта илмий ходими т.ф.н. Б.Х.Мағбобовнинг илмий маслаҳатлари ва сўнгги йилларда чоп этилган ишларидан фойдаланганимиз боис ҳамкасбимизга чуқур миннатдорчилик билдираимиз.

мансубдир. Даврий жиҳатдан Чуст маданияти ёдгорликлари иккига бўлинади ва биринчи босқич - мил. авв. XII-IX асрлар, иккинчи босқич мил.авв. VIII-VII асрлар билан саналанади.

Қадимги Фарғона деҳқонлари кўп ҳолларда сув манбаалари атрофларида ўз маконларини бунёд этганлар. Сўнгги йилларда Фарғонадаги бронза даври аҳолисининг ерни ҳайдаб деҳқончилик қилганликлари ҳақида археологик маълумотлар олинди. Хусусан, Фарғона тоғ тизмаларидаги Соймалитош ва Сўх яқинидаги Янгиариксой қоятош суратларида кўш ҳайдаётган инсон тасвири аниқланган. Қадимги деҳқонлар фақат табиий сув бўйларини ўзлаштирибгина қолмасдан, балки обиҳаёт чиқариш осон бўлган дарё ва сой бўйларидан кичкина каналлар чиқариш йўли билан ҳам хўжалик юритганлар. Бунинг исботи сифатида Андижон вилоятида жойлашган Далварзинтепа ва Ашқолтепани йирик сув манбаси - Қорадарё ҳавзасида (3-4 км. масофада) жойлашганлигини келтиришимиз мумкин. Чуст ёдгорлиги эса кичкина сой яқинидаги қадимги булоқ бўйида жойлашган. Умуман олганда Фарғонадаги илк деҳқончилик маданиятининг 80 дан ортиқ ёдгорликлари аниқланган. Улар майдони ва ўлчамларига қараб учга бўлиндилар: йирик ёдгорликлар (Далварзин, Ашқолтепа), ўртача катталиқдаги ёдгорликлар (Чуст, Деҳқонтепа, Ўш, Хожамбоғ) ва кичик ёдгорликлар.

Фарғона водийсидаги қадимги зироатчиларнинг маконлари сувга яқин жойлардаги унумдор ерларнинг ўзлаштирилишига қараб алоҳида воҳа ёки гуруҳ тарзида (икки ва ундан ортиқ ёдгорлик) жойлашган. Бунинг исботи сифатида кейинги 50 йил ичида водийда ўрганилган Чуст маданияти ёдгорликлари тартибига кирувчи манзилгоҳларнинг жойлашиш тизимини келтириб ўтиш мумкин. Ана шундай воҳалар Фарғона водийсидаги 15 та географик районда топиб ўрганилган. Булар Говасой, Косонсой, Аравансой, Чортоқсой, Мойлисув, Оқбурасой ва бошқалардир. Қадимги деҳқончилик воҳаларини ҳар биридаги ёдгорликлар ўлчамлари ҳамда жойлашишига кўра маълум ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши тадқиқотчилар томонидан аниқланган. Ушбу воҳаларда истиқомат қилган аҳоли ўзига хос деҳқончилик жамоаларини ташкил этган. Ҳар бир воҳа ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга

бўлган ҳамда уларнинг бирлашуvidан деҳқончилик марказлари пайдо бўлган.

Ўрта Осиёнинг бошқа худудлари билан қиёсий таҳлил этган Ю.А. Заднепровскийнинг фикрича, қадимги Фарғона деҳқончилик марказлари билан бир вақтда Ўрта Осиёнинг ўн та жойида ҳам ана шундай марказлар пайдо бўлади. Буларга Ёз, Яшилли (Туркменистон), Кучуктепа, Чироқчи, Бурғулук; Чуст (Ўзбекистон), Шахристон (Тожикистон) ва бошқа деҳқончилик марказлари киради. Ушбу бир-бирига ўхшаш деҳқончилик марказлари орасида даврий жиҳатдан нисбатан қадимгиси Чуст ёдгорликлари ҳисобланади.

Чуст маданияти ёдгорликлари таркибига кирувчи асосий катта манзилгоҳлар Далварзинтепа, Чуст, Ашқолтепалар Фарғона водийсидаги ўзида илк шаҳарсозлик белгиларини акс эттирувчи ёдгорликлар ҳисобланади. Айнан Далварзинтепа ва Чустнинг атрофи ҳимоя деворлари билан ўраб олинган бўлиб, уларда ҳукмдор яшайдиган арк ажралиб туради.

Бу ўринда таъкидлаш жоизки, шаҳар маданияти ва давлатчиликнинг пайдо бўлиши доимо тадқиқотчилар баҳс-мунозараларининг диққат марказида турган масалалар ҳисобида туради. Бу жараён асрлар давомида ўзига янги жиҳатлар ва вазифаларни қўшиб, мураккаблашиб ва мукаммаллашиб борган. Шаҳарсозлик маданиятининг ривожланишида ҳимоя иншоотлари асосий омиллардан бири бўлиб, жамиятда кечган урбанизация жараёнларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ўрта Осиё минтақасининг турли худудларидаги мудофаа иншоотлари ўзига хос бўлиб, бу йўналиш алоҳида мавзудир.

Фарғона водийси қадимги давридаги барча мудофаа иншоотлари гувала, хом ғишт ва пахсадан қад кўтарган. Ҳимоя иншоотлари тарихий топографиясини тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, улар пайдо бўлиши ва ривожланишининг асосий мезони ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳларининг узоқ вақт мавжуд бўлиши ва уларнинг кўчманчи қабилалар билан қўшничилиги эди. Бу қўшничилик ҳар доим ҳам тинч-тотувликка асосланмаган бўлиб, айрим ҳолларда ҳарбий тўқнашувлар билан тугар эди.

Кўп йиллик тадқиқотлар натижасида шу нарса аниқландики, Далварзинтепада яшайдиган аҳоли уни уч қисмдан иборат қилиб

қурган. Ҳар бир қисм алоҳида мудофаа деворлари билан ўралган ҳамда уларнинг ўз вазифаси бўлган. Далварзинтепа худудининг 18 гектари турар-жойлар, 5 гектари хавф туғилган пайтда агроф аҳоли жон сақлайдиган бошпана қисм, 2 гектари эса махсус алоҳида ажратилган қисм бўлиб, бу ерда ҳукмдорлар яшаганлар. Кўхна шаҳарнинг деворлари пахса ва хом ғиштардан фойдаланиб тикланган. Демак, Далварзинтепа пухта ўйланган режа асосида қурилган аҳоли манзилгоҳи бўлиб, ушбу ёдгорликда илк шаҳарсозликнинг деярли барча белгилари аниқланган.

Далварзинтепада олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Далварзинтепанинг майдони катта, яъни 25 гектар бўлиб, бу ўлчам ижтимоий-иқтисодий тараққиёт натижаси ҳисобланади.

2. Кўхна шаҳарда мураккаб режавий тузилиш, учга бўлинган таркибий қисм ҳамда арк мавжуд эди.

3. Ёдгорликда мукаммал мудофаа тартиби мавжуд бўлиб, кўхна шаҳарнинг ҳар бир қисми алоҳида ҳимояланган эди. Булар орасида аркка алоҳида эътибор берилиб, у анча пухта ўйланган режа асосида мудофаа этилган.

4. Далварзинтепада ҳунармандчиликнинг турли соҳалари-қулоччилик, металл, тош ва суякка ишлов бериш қабилар нисбатан яхши ривожланган.

Юқорида келтириб ўтилган белгиларга кўра, Далварзинтепани илк шаҳар кўринишидаги ёдгорлик деб таърифлаш учун етарли бор деб ҳисоблаш мумкин. Бу йўналишда илмий баҳслар давом этаётган бўлсада, Далварзинтепа мил. авв. II минг йилликнинг сўнги чорагидан бошлаб маълум муддат Фарғона водийсининг йирик маданий ва иқтисодий маркази бўлиб хизмат қилган, деган фикрни илгари суриш мумкин. Ундан ташқари, водийда суғорма деҳқончиликнинг жадаллик билан ривожланиши урбанизация жараёнларининг тезлашувига олиб келди ва натижада ўтроқ деҳқончилик маданияти ёйилган чегаралар кенгайиб борди.

Демак, маълум бошқарув тизимига эга бўлган дастлабки шаҳар марказлари – пайдо бўлган давридан бошлаб оқ давлатчилик хусусиятига эга бўлиб, улар илк давлатчиликнинг

асосий белгиси ҳамда давлатчилик анъаналари билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий этади.

Таянч сўзлар

Палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронза, ибтидоий тўда, Ашель, Мустье, патриархат, матриархат, микролит, парракчалар, оловнинг кашф этилиши, неандертал, кроманён, кулолчилик, тўқимачилик, уруг жамоаси, меҳнат тақсимоти, Зараутсой, тасвирий санъат, Жойтун, Калтаминор ва Ҳисор маданиятлари, “неолит инқилоби”, мис-тош асри, бронза даври маданиятлари, Намозгоҳ, Дашли, Олгиндепа, Гонур, Сополлитепа, Жарқўтон, тарихий-маданий жараёнлар, меҳнатнинг биринчи йирик тақсимоти, ибтидоий муносабатлар инқирози, архаик элементлар, район-воҳа, районлашув, район-марказ, археологик мажмуалар, Намозгоҳ тарихий-маданий бирлиги, “маҳаллий маданий жамоа”, Бактрия-Марғиёна археологик мажмуалари, “Окс цивилизацияси”, Чуст маданияти, қадимги аҳолининг деҳқончилик маданияти, деҳқончилик марказлари.

1-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Қадимги тош даври ёдгорликлари ҳақида сўзлаб беринг.
2. Мезолит даврининг ютуқлари нималардан иборат эди?
3. Неолит даври тараққиёти ҳақидаги фикрингизни баён этинг.
4. Мис-тош даври ўлкамиз ҳудудларида қандай ўзгаришлар бўлиб ўтганлиги кузатилади?
5. Бронза даври ҳақида умумий маълумот беринг.
6. Бронза давридаги қандай жараёнлар жамият кейинги тараққиёти учун замин яратган эди?
7. Бронза даври маданиятлари ва улар ўртасидаги муносабатлар қандай бўлган эди?
8. Ўзбекистон ҳудудларидаги илк шаҳар маданияти хусусида нималарни биласиз?
9. Нима учун Жанубий Ўзбекистондаги илк шаҳар маданияти бошқа ҳудудларга нисбатан илгарироқ бошланган?
10. Фарғона водийси илк шаҳар маданиятининг ўзига хос томонларини гапириб беринг.
11. Илк шаҳарлар ва дастлабки давлатлар ўртасидаги боғлиқлик нималардан иборат?

1-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар.

1. Алексеев А.А. Першиц Л. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1997.
3. Аскарлов А.А. Энг қадимги шаҳар. – Тошкент: Фан, 2001.
4. Аскарлов А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007. – 15-23 бб.
5. Аскарлов А.А., Ширинов Т. Ранняя городская культура юга Средней Азии в эпоху бронзы. – Самарканд, 1993.
6. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – М., 1980.
7. Джуракулов М., Холматов Н. Мезолит и неолит среднего Заравшана. – Ташкент: Фан, 1991.
8. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. Вып. 118. – М., 1. 1962.
9. Исаков А.И. Саразм (к вопросу становления раннеземледельческой культуры Зарафшанской долины). – Душанбе, 1991.
10. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент, 2002.
11. История таджикского народа. Под ред. Б.А. Литвинского и Б.А. Ранова. – Душанбе, 1998.
12. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1989.
13. Массон В.М. Культурогенез Древней Центральной Азии. – СПб.: Из-во С.Петербург. Ун-та, 2006.
14. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Средняя Бактрия-Тохаристан. Древность и средневековье. – Ташкент: Фан, 1990.
15. Сагдуллаева А., Кабиров Ж. Ўрта Осиё археологияси. – Ташкент: Ўқитувчи, 1990.
16. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.
17. Сагдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.
18. Эшов Б.Ж. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. – Тошкент: Зар қалам, 2004.

19. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2008.

20. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.

Ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари¹

2§. Илк давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий асослари. Давлатчилик тушунчаси.

Бошқарув жамиятнинг ички жабҳасига хос хусусият ҳисобланади. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, инсоният ўз

¹ Сағдуллаев А.С. бўйича (2000,2004)

ривожланиш жараёни давомида энг оддий бошқарув шакллари барпо этиб уни ривожлантириб ва такомиллаштириб борганлиги кузатилади. Дунё тарихидаги дастлабки давлатлар мил. авв. III минг йилликдаёқ Мисрда (ном давлатларнинг бирлашуви), Месопотомияда (Аккаднинг кучаюви) пайдо бўлади ва Шарқдаги бошқа ҳудудларга ҳам (Ҳиндистон, Хетт давлати, Элам ва бошқ.) ўз таъсирини ўтказиб сифатий янги хусусиятлар касб эта боради.

Таъкидлаш жоизки, бошқарув тизими, умуман, давлатчилик абадий мавжудлик эмас. Давлат бошқаруви деганда биз бош сиёсий ҳокимият ва унга бўйсунувчи бошқарув тизимини тушунамиз. Бошқарув тизими жамиятнинг барча жабҳаларини-сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва бошқаларни ўз ичига камраб олади. Бинобарин, бошқарув тизимини ҳар томонлама ва жиддий ўрганмасдан туриб жаҳон халқлари тарихий-маданий ривожланиши, уларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар интеграциясининг ўзига хос томонлари ва қонуниятларига аниқликлар киритиш мумкин эмас.

Давлат бошқарувининг пайдо бўлиши инсоният тарихида муҳим муваффақият ва сифатий янги босқич бўлди. Дунё тарихидаги қадимги давлатларнинг пайдо бўлиши ва такомиллашувида Ўрта Осиё ва унга қўшни ҳудудларда яшаган халқларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлди.

Дунё тарихида шаҳарлар, сиёсий бирлашмалар, уюшмалар, кейинроқ эса давлатнинг пайдо бўлиши узок давом этган жараён дир. Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, бу жараён турли халқларда турли йўллар билан бўлиб ўтган.

Биринчидан, давлатлар пайдо бўлишининг осиеча ишлаб чиқариш усулига асосланган "Шарқ йўли" бўлиб, унда иқтисодиётнинг асосини суғорма деҳқончилик ташкил этган; ер ва ирригация иншоотлари давлатнинг мулки бўлган; деҳқончилик жамоаси жамиятнинг бирламчи ячейкаси эди; Гаҳолининг катта қисмини сафарбар этиш зарурияти принципиал бошқарувчилар табақасини такозо этган.]

Ишлаб чиқаришнинг осиеча усули милоддан аввалги V минг йилликдан милодий I асргача йирик дарёлар водийларида жойлашган Миср, Бобил, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Осиё каби минтақаларда ёйилган.

Давлат тузилмасининг иккинчи, «Европа йўли» Европа минтақасида мил.авв.V асрдан бошлаб милоддий III асргача қадимги полисларида мавжуд бўлган. Уларда хусусий мулкчилик шаклланиши туфайли келиб чиққан жамиятнинг ижтимоий мулкӣ табақаланишуви жараёни (синфлар шаклланиш жараёни) асосий омил бўлди.

Маълум бир қабила, элат ва халққа хос ҳамда муайян ҳудуд билан боғлиқ бўлган давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари бошқа халқ ва ҳудудлардаги давлатчилик жараёнларига асло мос тушмайди. Шунга қарамай, Қадимги Шарқдаги илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўпгина умумий жиҳатларга эга эканлигини таъкидлаш жоиздир. Айнан мана шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши Қадимги Шарқ давлатчилиги тарихи билан узвий боғлиқдир.

Қадимги Шарқ турли ҳудудларидаги табиий шароит ўзига хос бўлиб, кўпинча давлатларнинг пайдо бўлиши ушбу ҳолат билан бевосита боғлиқ эди. Айниқса, йирик дарёлар - Нил, Дажла, Фрот, Ҳинд, Ганга, Хуанхе, Амударё ва Сирдарё Қадимги Шарқ халқлари тарихий тақдирида жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ижтимоий ва ҳудудий бирликнинг асоси ҳисобланган жамоалар мавжудлиги Қадимги Шарқ ижтимоий тузилмасининг муҳим ўзига хос томони эди. Барча Қадимги Шарқ давлатлари (айрим шаҳар-давлатлар бундан мустасно) жуда кўплаб қишлоқ жамоаларидан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бирида бошқарув тартиби мавжуд эди. Йирик ишлар, айниқса суғориш тартиби билан боғлиқ ишлар амалга оширилганда кўпгина жамоалар бирлашуви давлат ҳокимияти ролининг ошишини таъминлар эди.

Кўп ҳолларда тадқиқотчилар жамоаларнинг бирлашуви натижасида пайдо бўлган давлатчилик тизимини мураккаб суғориш тартиби ташкил этилиши, ерларни сунъий суғорилиши, дарё воҳалари ва тоғ олди ҳудудларининг ўзлаштирилиши ҳамда тўғонларнинг қурилиши билан боғлайдилар. Юқоридаги омилларнинг мавжуд бўлганлиги аниқ. Лекин, фикримизча, уларни ташкил этиш назорат ва бошқарувни, ҳисоб-китобни

талаб этар эди. Демак, бунинг учун ёзувчи мирзалар, ҳисоб-китобчилар ва ҳукмдорлар зарурати туғилган. Меҳнат қуроллари тайёрлаш учун ҳунармандлар фаолият кўрсатган. Ушбу мураккаб тизим хавфсизлигини таъминлаш учун қуролли гуруҳлар тузиш, ҳамда маълум ҳудудларни мудофаа иншоотлари билан ўраб олиш керак бўлган. Шу тариқа жамиятда иккита янги тузилма- шаҳар ва давлат пайдо бўла бошлайди.

Давлат ёки шаҳар-давлат маълум ҳудудларни ўз назоратига олиши ва бу ҳудудларни кенгайтириб бориши натижасида чегаралар пайдо бўлган. Ҳудудларнинг кенгайиши ва чегараларнинг ўзгариши натижасида давлатлар ўртасида урушлар келиб чиқади. Чегаралар масаласида таъкидлаш жоизки, қадимги даврларда улар кўп ҳолларда тоғлар ва дашт ҳудудлар орқали, айрим ҳолларда эса дарёлар орқали ўтган. Шунинг учун ҳам тарихий ёндашув шуни талаб этадики, тарихнинг турли даврларида давлатлар чегаралари ўзгариб турган ва ҳозирги чегараларга мутлақо мос тушмайди.

Ўрта Осиё, умуман Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари тадқиқотчилар орасида ҳамон баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда Бу ўринда ушбу жараёнга асосий туртки бўлиб янада жадаллаштирган омилларни аниқлаш ниҳоятда муҳимдир¹. Бронза давридаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асосини ташкил этган. Суғорма деҳқончиликнинг юқори унумдор шакллари жамиятда ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Хусусан, деҳқончилик ривожини натижасида қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўринишлари пайдо бўлди.

Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, ўрта, қуйи) оқимлари бўйларида, Мурғоб воҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё

¹ Давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига турлича ёндашувлар, назариялар, давлатчилик типлари ва шакллари масалалари кейинги мавзуларда берилди. Бу масалалар бўйича батафсил маълумот олиш учун сўнгги йилларда қисий таҳлил этилган қуйидаги ишларга қаранг: Аскарлов А.А., Ширинлов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: Институт археологии АН РУз, 1993. – С. 132-140; Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. – М.: Знание, 1999. – С. 51-103, 316-332; Ртвеладзе Э.В. ва бошқ. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001. – 10-58 бб; Сагдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – 16-43 бб. Шайдуллаев Ш.Б. Илк давлатларнинг археологик белгилари // O'zbekiston tarixi. Тошкент, 2002. №3, 3-10 бб. ва бошқ.

воҳаларида шаклланиб ривожланади. Бундай ҳолатни дунё тарихидаги дастлабки давлатлар – Миср (Нил) ва Месопотамия (Дажла ва Фрот) мисолида ҳам кузатишимиз мумкин.

Юқорида таъкидлаганимиздек, дастлабки йирик шаҳар марказларининг пайдо бўлиш муаммолари давлатлар пайдо бўлиши масалалари билан узвий боғлиқ муаммо ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, бизга қадар етиб келган ёзма манбалар Ўрта Осиё ҳудудларида илк давлатлар пайдо бўлиши ҳақида нисбатан аниқ маълумотлар бермайди. Бу ўринда археологик маълумотларнинг аҳамияти бекиёсдир.

Жамият ҳаётида металлнинг кенг ёйилиши дастлабки шаҳарлар ва давлатчиликнинг асосий омиллардан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунга келиб Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб бронза ва илк темир даври ёдгорликларидан (Анов, Сополли, Жарқўтон, Қизилтепа, Кўзалиқир, Афросиёб, Даратепа, Чуст, Далварзин ва бошқ.) ишлаб чиқарувчи хўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл қуроллар топиб ўрганилган. Меҳнат қуролларининг металлдан ишланиши меҳнат унумдорлигининг янада ошишига кенг имкониятлар яратди.

Сўнгги бронза даврига келиб хунармандчиликнинг ихтисослашуви ва алоҳида хўжалик тармоғи сифатида шаклланиб ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, асосини илк шаҳарлар ташкил этган давлатчиликнинг пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайишига тurtки бўлди. Илк давлатларнинг пайдо бўлишида илк шаҳарлардаги ўзаро айирбошлаш, савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Сўнгги бронза даврига келиб шимолдаги кўчманчи чорвадор қабилалар ва жанубдаги ўтроқ деҳқончилик аҳолиси ўртасида ўзаро мол айирбошлаш ва маданий алоқалар янада жадаллашади. Жанубий ва шимолий ҳудудлардан топилган топилмаларидаги жуда кўпгина ўхшашликлар бу ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалардан, қадимги йўлларнинг тараққий этганлигидан далолат берадики, бу жараёнлар ҳам дастлабки шаҳарлар билан бирга илк давлатчиликнинг асосий омилларидан ҳисобланади.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, турли тарихий вилоятларда жойлашган йирик мустақкам масканлар ўрни ва атрофларида (Сополли, Жарқўтон, Намозгоҳ, Далварзин, Қизилтепа, Ерқўргон, Бандихон, Узунқир) дастлабки шаҳар марказлари шаклланиб ривожлана бошлайди. Илк шаҳарлар қишлоқлардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеи билан ажралиб турган. Бундай шаҳарлар ўзлари жойлашган воҳаларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифаларини бажарган бўлиши шубҳасиздир.

Давлатнинг дастлабки босқичларини ўрганишда Зардўштиларнинг муқаддас диний китоби Авестонинг аҳамияти бекиёсдир. Олимларнинг эътироф этишларича, Авесто Шарқ халқлари қадимги даврини тадқиқ этишда ҳозирча муҳим манба бўлиб, у ўзининг бу аҳамиятини бундан буён ҳам сақлаб қолади. Бу китоб даставвал, эътиқодлар, тиллар ва динлар, бир сўз билан айтганда, маънавий ҳаёт ривожланиши босқичлари ҳақидаги илк тўплам ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, бу жараёнлар давлатчилик ва иқтисодий ривожланишнинг умумий доирасида бўлиб ўтган.

Авесто даври турли қабила ва элатлар, жамоалар эътиқодларининг мукамал жаҳон дини даражасидаги дин билан алмашаётган давр эди. Шунингдек бу давр туб иқтисодий ўзгаришлар ва ишлаб чиқаришда сифатий олға силжишлар даври бўлганлиги билан ҳам изоҳланади-ки, бу ҳолат иерархик тузумга эга бўлган давлатчилик ҳамда урбанизациянинг янги босқичга кўтарилишига, касбий хунармандчилик, биринчи галда, металлургиянинг ривожланишига кенг имкониятлар яратган эди. Мис, бронза кейинроқ эса темирнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришдаги катта ўзгаришларга, жумладан, хунармандчиликнинг махсус тармоқларга ажратилишига ва маҳсулот айирбошлашга олиб келди-ки, бу жараён шаҳарларнинг шаклланиши ҳамда ривожланишига, деҳқончилик ва чорвадор аҳоли турмуш тарзида туб ўзгаришлар бўлишига имкон яратди.

Авестода кўпгина маълумотлар қатори металлургия соҳасида эришилган ютуқлар ҳақида ҳам маълумотлар берилади. Бунга Авесто худоларининг бой қурол-яроғлари мисол бўла олади. Масалан, зардўштиларнинг улуг худоларидан бири

Митра «олтин арава»да тасвирланиб қўлида «сарик маъдандан ясалган, тилла билан қопланган, юз тигли ва юз зарбали, энг кучли ва энг зафарли» болта ушлаб туради. Митранинг аравасида, ёки қалқонида кумуш ва олтиндан безаклар солинади. Митранинг аравасида «ўткир, яхши чархланган, илоҳий учадиган ва илоҳий кесадиған» минглаб учи ўткир ўқлар ва найзалар, минглаб пичоқлар ва чўқморлар тасвирланади.

Авестода илк давлат уюшмалари ҳисобланган бир қатор тарихий-маданий вилоятлар санаб ўтилади. Улар орасида Арйанам Вайжо (орийлар текислиги), Гава Сўгда, Моуру, Баҳди, Нисайа кабилар бўлиб, фикримизча, улар Ўрта Осиё, Жанубий Уралолди ва Марказий Қозоғистон ҳудудларида жойлашган. Бу улкан минтақада муҳим полиметаллар маконлари, Амударё ва Сирдарё қуйи оқимларида кенг яйлов ҳудудлар, Бақтра, Мавр, Нисо ва Сўгда урбанизациялашган марказлар мавжуд эди.

Авесто мадҳияларида маълум ижтимоий босқичлардаги изчиллик ва иерархияни кузатиш мумкин. Шунингдек, Авестода илк шаҳарлар шаклланиши босқичлари Ахурамазда фармони билан дастлабки одам Йима томонидан мустаҳкамланган «вара» бунёд этиши мисолида кузатилади. Бундай «вара»лардан бири археологлар томонидан Жанубий Урал-Қозоғистон «шаҳарлар ўлкаси»дан топилган бронза даврига оид Аркаим ёдгорлигида бўлиши мумкин. Аркаим ёдгорлиги бир неча мустаҳкамланган манзилгоҳлардан иборат бўлиб, хандақлар ва кўп қаторли мудофаа деворлари билан ўраб олинган, кириш қисми ҳимояланган. Ёдгорлик мураккаб ва аниқ тузилишга эга. Ёдгорлик ҳудудларидан ҳунармандчиликнинг аввало, металл эритиш ва унга ишлов беришнинг излари, бронзадан ясалган буюмлар топилган. Авесто мадҳияларида эслатилган «вара» шаклидаги ҳимояланган иншоотлар бунёд этилиши шаҳар маданияти белгиларини, ижтимоий-маданий тараққиётнинг юқори даражасини, ном давлатлар кўринишидаги шаҳарлар шаклланишини ўзида акс эттиради. Аммо, аҳолини кўчиб кетиши натижасида Аркаимда ҳаёт тўхтади. Бу жараённинг босқичма-босқич ривожланиши эса Ўрта Осиёнинг жанубий ва марказий ҳудудларида кузатилади.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда энг қадимги давлатларнинг шаклланиш жараёни деҳқон-чорвачилик иқтисодиёти, ихтисослашган ҳунармандчилик ва шаҳар марказларининг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқдир. Ҳозирги кунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари бу ҳудудларда илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг айрим муҳим масалаларини янги асосда изоҳлашга имконият яратади. Аммо, шунга қарамасдан бу масала тўлиқ ечимини топмаган бўлиб, хусусан, Ўрта Осиё энг қадимги давлатлари типологияси ва хронологияси, давлатчилик тараққиётида илк шаҳарларнинг аҳамияти муаммоси шулар жумласидандир.

XIX асрнинг охиридан бошлаб ҳозирги кунга қадар олиб борилган Авесто маълумотлари (вилоятларнинг Арёшаёна бўйича бирлашиши), Геродот ва Гекатей асарлари («Катта Хоразм»), шунингдек, Ктесийнинг Қадимги Бақтрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари ва ниҳоят, археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотчилар Ўрта Осиёда илк давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини аҳамонийларгача бўлган даврда деб ҳисоблайдилар ва милоддан аввалги IX-VII асрлар билан белгилайдилар ҳамда бу жараёнда шаҳарларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайдилар. (М.Дункер, В.Томашек, Ф.Альтхайм, С.П.Толстов, М.М. Дьяконов, И.М.Дьяконов, В.М.Массон, М.Дандамаев, Б.Ф.Ғофуров, Б.А.Литвинский, А.А.Асқаров, Э.В.Ртвеладзе, М.В.Пьянков, А.С.Сагдуллаев, Т.Ш. Ширинов ва бошқалар).

Сўнгги бронза ва илк темир даврига келиб аҳоли сони ва зичлигининг ўсиб бориши, ҳосилдор ер майдонларининг ўзлаштирилиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг жадаллик билан ривожланиши аҳоли жойлашувининг ҳаётий зарур ҳудудларга бўлиниб кетишига олиб келади. Бундай шароитда чорвадор аҳолининг маълум қисми хўжаликнинг ярим ўтроқ ва чорвачилик шаклига ўтишга мажбур бўладилар. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги милоддан аввалги VI-IV асрларга оид кўчманчилар ёдгорликлари ўтроқ аҳоли ҳудудлари чегараларида (Оролбўйи,

шимолий Туркменистон, Зарафшоннинг қуйи оқими, Помир ва бошқ.) жойлашганлиги тасодифий ҳол эмас.

А.Сагдуллаевнинг фикрича, Арёшаёна каби вилоятлар уюшмаси вақтинчалик ва қоқоқ бўлиб, Қадимги Бақтрия каби нисбатан йирик сиёсий уюшмаларнинг пайдо бўлишига Ўрта Осиё ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги доимий сиёсий қарама-қаршиликлар сабаб бўлади.

Аҳоли аралаш жойлашуви ҳудудларида ўтроқ вилоятлар сиёсий уюшмаларининг шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири – Ўрта Осиёнинг жанубидаги дашт ҳудудларда жойлашган кўчманчи қабилалар ҳужуми хавфи эди. Милоддан аввалги VII-VI асрларга келиб бундай ҳужумлар тез-тез бўлиши муқаррар эди. Чунки, Ўрта Осиёнинг кўпгина тоғ ва дашт ҳудудларида йилқичилик ва чорвачиликнинг ҳайдама шакли кенг тарқалиб, кўчманчиларнинг ўзлари эса жанговар қуролланишда катта муваффақиятларга эришиб, жиддий ҳарбий хавф туғдира бошлайдилар.

Энг қадимги шаҳарлар дастлабки давлатларнинг марказлари сифатида шаклланади ва бу масала кўпгина тадқиқотчилар томонидан махсус кўриб чиқилган ҳамда ривожланиш тараққиётининг турли даврлари белгиланган. Ҳозирги кунга қадар олинган янги маълумотлар асосида бу масалага бирмунча аниқликлар киритилди. Хусусан, шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Қадимги Бақтрия ва Сўғдиёна ҳудудларида милоддан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларига оид энг қадимги шаҳар харобалари учрамайди, илк темир даври шаҳарларининг пайдо бўлиши эса милоддан аввалги VII-VI асрларга оиддир.

Милоддан олдинги VIII асрнинг охири – VII асрга келиб Ўрта Осиёнинг жанубидаги қишлоқлар ривожланишида жадаллик билан ўзгаришлар бошланиб Бақтрия ва Сўғдиёна ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик белгиларини (мустаҳкам деворлар, саройлар, буржлар, хандақлар, деворлардаги ўқ отиш йўлаклари ва бошқ.) акс эттирувчи манзилгоҳлар пайдо бўлади. Илк темир даврига оид бундай манзилгоҳларнинг сони Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёнада 20 тадан зиёдроқ. Асосий манзилгоҳлар эса (майдони 5 гектардан кам) қишлоқ кўрғонлари, унча катта

бўлмаган алоҳида қалъалар ва деҳқончилик қишлоқларидан иборат. Шаҳарлар турига киритиш мумкин бўлган, каттагина кўрғонли мустаҳкамланган манзилгоҳлар айрим қадимги деҳқончилик вилоятларида (Сурхон, Қашқадарё, Зарафшон ҳавзалари ва бошқ.) битта ёки иккитадан кўп бўлмаган.

Белгилари унчалик тўлиқ бўлмаганлиги учун ҳам Ўрта Осиёдаги барча йирик қишлоқларни шаҳарлар сафига киритиб бўлмайди. Фақатгина шунини қайд этиш мумкинки, уларнинг барчаси ҳарбий тўқнашувлар пайтида қалъа-кўрғон вазифасини ўтаган. А.М.Белиницкийнинг фикрича, ҳарбий-маъмурий марказлар сифатида пайдо бўлган қадимги шаҳарлар савдо-хунармандчилик марказларига айланиб боради.

Илк темир даври Ўрта Осиёнинг жанубида хусусан Сўғдиёнада, алоҳида ҳудудий тартиб гуруҳида бўлиб, марказий вазифани бажарган бир нечта манзилгоҳлар турлари мавжуд эди. Булар майдони 5 гектардан 15 гектаргача бўлиб, туман-воҳа маркази вазифасини бажарувчи Даратепа, Конимех, Чордара қабилардир. Майдони 20 гектардан 80 гектаргача бўлган вилоят марказлари вазифасини бажариши мумкин бўлган Узунқир, Ерқўрғон, Хўжа Бўстон қабилар ҳамда бир неча вилоятлар маркази вазифасини бажарувчи ва майдони 100 гектардан зиёд бўлган Афросиёб (Мароқанда), Бухоро шулар жумласидандир.

Археологик маълумотларга қараганда, хунармандчилик муассасалари йирик манзилгоҳлар ичида марказлашиб қолмасдан, уларнинг атрофида ҳам тўпланиб боради. Бу манзарани Афросиёб топилмалари тасдиқлайди. Бундай манзилгоҳлар аста-секинлик билан хунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланиб борадики, бу жараёнда қадимги йўллар ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлаб ўтишимиз жоиздир. Афросиёб, Узунқир, Ерқўрғон каби кўҳна шаҳарлар Ўрта Осиё шимолий дашт ҳудудлардан келувчи йўллар устида жойлашган.

Археологик манбаларнинг маълумот беришича милоддан аввалги VII-VI асрларга келиб Ўрта Осиёнинг жанубида ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар анчагина мураккаблашади. Бу ўринда Қадимги Бақтрия маълумотларини келтириб ўтиш жоиздир. Ёзма манбаларда

Бақтрия Ўрта Шарқдаги муҳим вилоят – «ўлка» (Жтесийда) сифатида Оссурия подшоси Ниннинг ва Кир II нинг (Геродотда) ҳарбий режаларига қарши чиққанлиги ҳамда Александр Македонский қўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатганлиги таъкидланади.

Агар Мидия салтанатининг шарқий чегаралари Шимолий Парфия ва Арияни ўз ичига олганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, мидияликларнинг Бақтрияга ҳарбий хавф туғдириши аниқ эди ва яна бир ҳарбий ҳужум хавфи шимолдаги кўчманчи қабилалар бўлиб, бу ҳолат Бақтрия давлат уюшмаси пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин эди. Кир II нинг Ўрта Осиёга юриши – Аҳамонийларнинг Бақтрия ва сак-массагет уюшмаси каби жиддий ракиблари мавжуд бўлганлигининг далилидир. Форслар Ўрта Осиё жанубий вилоятларини босиб олганларидан кейингина милоддан аввалги 530 йилда сак-массагетлар устига юриш бошлайдилар. Демак, бу пайтга келиб Бақтрия ҳарбий-сиёсий уюшмаси таркибида Бақтриядан ташқари Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам мавжуд эди.

Бизнинг назаримизда, Ўрта Осиё худудларида илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлишида илк шаҳарлар ва ҳарбий-сиёсий омиллардан ташқари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Чунки, сиёсий жиҳатдан шаклланган давлат ёки уюшма бошқарув тартиби ва иқтисодиётсиз тараққиёт босқичига кўтарила олмайди.

Бизга маълум тарихий манбалар ҳозирги Ўзбекистон худудларида энг қадимги сиёсий уюшмалардан бўлган «Катта Хоразм» ҳақида маълумот берсада, археологик тадқиқотлар натижалари бошқачароқ хулосалар чиқариш имконини беради. Хусусан, милоддан аввалги IX-VII асрларга оид Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна топилмалари (қишлоқлар, кўҳна шаҳарлар қолдиқлари, моддий маданият буюмлари ва ҳок.) жанубий худудларда ривожланиш жараёни бирмунча илгарироқ рўй берганидан далолат беради. Энг сўнгги археологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этар эканмиз, Кучуктепа, Қизилтепа (Сурхондарё), Ёзтепа (Туркменистон), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё), Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд) каби кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар сопол буюмлари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш

эканлигининг гувоҳи бўламиз. Демак, юқорида эслатилган худудлар ўртасида ҳеч бўлмаганда, тарихий-маданий бирлик мавжуд эди.

Юқоридагилардан хулоса чиқарадиган бўлсак, тарихий-маданий бирликдан ташқари, бир-бирига ўхшаш моддий маданият буюмларини бир гуруҳ усталар, ҳеч бўлмаса, уларнинг шоғирдлари тайёрлаши мумкин, деган савол туғилиши табиий ҳол. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бир гуруҳ усталарнинг бир ердан иккинчи ерга кўчиб юриб ишлаши учун албатта, катта худудда мустаҳкам ва ягона давлат бўлиши керак эди. Ерқўрғон, Кучуктепа, Қизилтепа, Ёзтепа, Лолазор буюмларига ўхшаш буюмларнинг Бухоро воҳаси, айниқса, Хоразмда шу пайтга қадар топилмаган.

М.Х.Исомиддиновнинг сўнгги йиллардаги тадқиқотларига кўра, мил. авв. VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёнинг жанубида мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган йирик аҳоли пунктлари шакллана бошлайди. Айнан мана шу жараёнлар Марғиёна ва Сўғд худудларида ҳам кузатилади. Олимнинг фикрича, бу худудлар Бақтрия билан узвий боғлиқ эди. Кейинги даврларда бу умумийликка Хоразм ҳам қўшилади. Бақтрия маданиятининг кучли таъсири даставвал юқори даражада ривожланган шаҳар маданиятида кузатилади.

Юқоридаги фикрга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, бир-бирига жуда ўхшаш буюмларнинг топилиши фақат усталарга, эмас балки, савдо-сотик муносабатлари, ўзаро алмашинув ва қадимги савдо-транзит йўллари ҳам боғлиқ эди. Мавжуд ёзма ва археологик маълумотларни таҳлил қилиб шундай хулоса чиқариш мумкинки, Бухоро воҳаси ва Хоразм худудидаги қадимги йўллар илк темир даврида воҳа ичидаги ички ёки иккинчи даражадаги йўллар вазифасини ўтар эди. Асосий савдо йўллари эса Бақтриядан Жанубий Сўғд (Қашқадарё) ва Марказий Сўғд (Самарқанд) орқали Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсига ўтиб кетарди. Ундан ташқари Геродотда Бақтрия халқи Миср ва Бобил каби йирик давлатлар қаторида тилга олинади. Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Қадимги Бақтрия кудратлилиги жиҳатдан қўшни вилоятлардан анча устун бўлиб, улар орасида алоҳида мавқега эга эди.

Бактриянинг табиий бойликлари ундан ташқари худудда ҳам Олд Осиёга қадар машҳур эди. Айниқса, Бадахшон ложуварди (лазурит), лаъли жуда қадрланган.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқодлар натижасида очилган манзилгоҳлар, кўҳна шаҳарлар ва улардан топилган топилмалар ҳамда ушбу маълумотларни ёзма манбалар билан солиштириш натижасида Ўрта Осиё илк давлатчилиги пайдо бўлиши муаммоларига бироз аниқликлар киритилди. Бу ўринда Сўғдиёна давлатчилиги масалаларига бағишланган Ш.Одиловнинг сўнгги илмий тадқиқодлари айниқса диққатга сазовордир.

Тадқиқотчи Сўғдиёнада, хусусан Бухоро ва Зарафшон воҳаларида топиб текширилган илк темир даврига оид археологик маълумотларни бошқа худудлар билан солиштириб чуқур таҳлил этади. Бухоро худудларидан топилган «аҳамонийлар даври» ёдгорликлари унча катта бўлмаган худудларда жойлашган бўлиб, бу ерларни кенг худудларга ёйилган этно-маданий вилоят таркибига киритиш лозимки, илк темир даврида бу худудларда ташқи кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Бу этно-маданий вилоят даставвал Амударё воҳаси (Хоразм, Марғиёна, Бактрия-Тохаристон), Жанубий Сўғд, Марказий Сўғднинг бир қисми, Бухоро Сўғдининг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий худудлари, шунингдек, Уструшана каби тарихий вилоятларни ўз ичига олган.

Қадимги Бактрия худудларидан кўчиб бориш бевосита Амударё, Сирдарё, Қашқадарё сув ҳавзалари ва уларнинг ирмоқлари орқали бўлиб ўтган. Сўнгги бронза давридаёқ Қашқадарё юқори оқимларида мавжуд бўлган маданият соҳиблари тоғлар орқали Марказий Сўғд (Самарқанд) худудларига етиб келадилар. Зарафшон воҳасига келсак, Ш.Одиловнинг фикрича, Марказий Сўғднинг каттагина қисми (бир томондан Афросиёб кўҳна шаҳри атрофлари ва Кўктепадан, иккинчи томондан, Сармиссой ва Конимех ёдгорликларигача) сўнгги бронза ва «аҳамонийлар даври»да (милоддан аввалги IV асрнинг бошларигача) умуман ўзлаштирилмаган эди. Аммо, бизнинг фикримизча, айнан мана шу даврда Жанубий Сўғднинг каттагина қисми ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан

ўзлаштирилиб дарё воҳалари ва текисликларда суғорма деҳқончилиги ва ихтисослашган хунармандчилик гуркираб ривожланаётган эди. Кўшни Қадимги Бактриянинг каттагина худудларида ҳам айнан мана шу ҳолатни кузатишимиз мумкин.

М.Х.Исомиддиновнинг сўнгги йиллардаги хулосаларига кўра, мил. авв. VIII-VII асрларга оид Самарқанд ва жанубий Сўғд археологик материаллари Бактрия материаллари билан яқин ўхшашлик топади. Бундай ўхшашлик Бухоро Сўғдида ҳозирча аниқланмаган. Сўғд худудларида давлат уюшмаси бу худудлар Аҳамонийлар давлати таркибига киргунга қадар фақат Жанубий ва Самарқанд Сўғдида мавжуд бўлган. Чунки Сўғд худудларидаги жамият таракқиёти даражаси бу худудлардаги йирик кўҳна шаҳарлар - Ерқўрғон, Афросиёб, Кўктепа ва Узунқир кабиларнинг ташкил топиши ва давлатчилик ривожланиши учун кенг имкониятлар яратган эди.

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, суғорма деҳқончилигининг ривожланиши ва ихтисослашган хунармандчилик натижасида бронза давридаёқ Ўрта Осиё худудларида ижтимоий табақаланиш ва мулкий тенгсизлик пайдо бўлади. Жанубий худудлардаги бу жараён фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Яқин Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Ҳар бир жамоанинг ривожланиши унинг ички қонуниятларидан келиб чиқса ҳам, дастлабки марказлардан келиб чиққан ташқи таъсир четдаги вилоятларнинг тақдирида катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Хуллас, сўнгги 15-20 йил ичида Бактрия, Сўғдиёна ва Марғиёна шаҳарларига доир олинган янги археологик маълумотлар шаҳарларнинг илк давлат уюшмалари пайдо бўлишидаги аҳамиятини янада кенгроқ изоҳлаш имконини яратади. Бу маълумотларга қараганда, илк темир даври умумий жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Шаҳарлар ва манзилгоҳлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошликлари ёки уй хўжайинлари, шунингдек, алоҳида қишлоқ кўрғонларини

бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари заҳиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

Турли маълумотларни таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида мил.авв. I минг йилликнинг бошлари ва ўрталари Ўрта Осиё тарихида қуйидаги ўзгаришлар бўлиб ўтганлиги кузатилади:

– қалъалари бўлган йирик қишлоқларнинг (фундамент) асос устида ривожланиш анъаналари Жанубий Туркманистонда (Ёздепа, Аравалидепа) кузатилади, аммо, бундай қишлоқлар узлуксиз, бир текис ҳимоя деворларига эга эмас эди. Бу белгиларига кўра, бундай режа маълум маънода бронза даврига бориб тақалади;

– мил.авв. I минг йиллик Бақтрия ва Сўғдда ўлчамлари жиҳатдан унча катта бўлмаган қишлоқлар бунёд этилади, шу билан биргаликда, Жанубий Сўғддаги Сангиртепанинг ташқи айланма девори 10 метр қалинликка эга. Ёдгорликнинг ўзи эса 3 гектар майдондан иборат;

– мил.авв. I минг йилликнинг бошлари Бақтриядаги археологик вазиятнинг кўрсатишича, бу даврда шаҳар типидagi йирик қишлоқлар кузатилмайди. Унчалик катта бўлмаган қишлоқлар, афтидан, уй-кўрғонлар кўпчиликини ташкил этади. Мил.авв. X-IX асрлар Бақтрия аҳолисининг бир қисми (А.С. Сағдуллаев фикрича), Амударёнинг ўрта оқими ерларида, Хоразм ва Қашқадарё воҳасигача жойлашади;

– мил.авв. VIII-VII асрлар Марғиёна, Бақтрия ва Сўғд шаҳарлари тарихида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтиб, қалъалари бўлган, мустаҳкамланган, йирик марказлар шаклланади. Демак, Узунқирда қалъа кўҳна шаҳарнинг ичида, ибодатхона эса, ундан ташқарида, 650 метр жанубда, Сангиртепада жойлашган. Бу ўринда, маълум маънода бронза даври анъаналари кузатилади.

Яқинда И.В.Пьянков томонидан мил.авв. VIII аср Шарқий Мадия қалъасининг Оссурия тасвири нашр этилди. “Археологик

тадқиқотларга кўра, – ёзади тадқиқотчи, – мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярми Ўрта Осиё қалъалари ҳам тахминан ана шундай кўринишда бўлган бўлиши мумкин”. Узунқирнинг қалъа девори айнан шундай кўринишга эга. Ундан илгарироқ А.С.Сағдуллаев, Узунқирнинг ҳимоя иншоотлари тизими Ўрта Осиёда ўхшаши йўқлигини, аммо, мил. авв. VII-VI асрлар Месопотамия шаҳарлари, хусусан, Бобил ҳимоя тизими билан ўхшашлик топишини таъкидлаган эди.

Демак, ilk темир даври Ўрта Осиё шаҳарсозлигида илгариги даврга нисбатан янги анъаналар пайдо бўлган бўлса-да, айрим ҳолларда бронза даври шаҳар қурилиши анъаналари давом эттирилганлиги ва Қадимги Шарқ шаҳарсозлиги жиҳатлари билан ўзаро ўхшашлик кузатилади. Ўз навбатида бу жараён давлатчилик анъаналарига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, қадимги давлатлар ўз ривожланиш босқичларида турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятларга эга бўлган. Дастлабки давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари-деҳқончилик ва чорвачилик қаерда олдинроқ ривожланган бўлса, ўша ҳудудларда пайдо бўлган. Давлатчилик жаҳон тарихида миллоддан аввалги IV минг йилликнинг охирида вужудга келган бўлиб, инсоният цивилизациясининг сўнгги 5 минг йили билан боғланади.

Давлат тушунчасига таъриф беришда қуйидаги умумлашган ёндашув айни ҳақиқатдир: **давлат бу муайян олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфатини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий ташкилотдир.** Давлатнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги
2. Миллий суверенитетга эгаллиги (ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишдаги мустақиллик)
3. Махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратининг мавжудлиги
4. Ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги
5. Солиқ тизимига эгаллиги

Давлатчилик пайдо бўлишидаги айрим назариялар ва уларга қисқача таъриф¹

Теология назарияси. Тарафдорлари: XIII аср, Фома Аквинский, XIX аср Жозеф Местр, ислом мафқураси ва католик черкови.
Бу назария давлатлар келиб чиқишини илоҳийлик билан боғлайди. Қадимги даврдаёқ пайдо бўлган бу назария илк давлатларнинг диний бошқарув шакллари (теократик) қаттиқ туриб ҳимоя қилади.

Патриархал назария. Бу назария дастлаб Аристотел асарларида асосланиб, XIII асрда Р. Фильмер томонидан ривожлантирилди.
Бу назария тарафдорлари дастлабки давлат бевосита онладан ўсиб чиққан деб ҳисоблайдилар. Унга кўра давлат ҳокимияти отанинг оила аъзолари устидан ҳокимлигини белгилаб беради.

Патрёмонал назария. XIX асрда яшаган француз олими А. Галлер томонидан ишлаб чиқилган.
Бу назария тарафдорлари давлат ерга мулкчилик ҳуқуқидан келиб чиққан (патримонимум) деб ҳисоблашади. Яъни, ҳокимият, ерга эгаллик қилиш ҳуқуқидан бевосита у ерда яшовчи одамларга ёйилади.

Шартномавий назария. XVII-XVIII асрларда кенг ёйилган бу назария тарафдорлари А. Горций, Ж. Локк, Т. Гобс, Ж. Руссо, Д. Дидро, Ш. Монтескье кабилар эди.
Бу назарияга кўра давлат-одамлар ўртасида тузилган шартнома асосида одамларнинг онгли равишда бириктирилади. Одамлар шартноманинг кучи билан ўз эркинлиги, ўз ҳокимиятининг бир қисмини давлатга берадилар.

Зўравонлик назарияси. Тарафдорлари: Е. Дюринг, Л. Гумилович, К. Каутский.
Бу назария тарафдорлари давлат кучсиз ва ҳимоясиз қабилаларнинг кучли ва уюшган қабилалар томонидан босиб олинishi йўли билан зўравонлик ёки куч ишлатиш йўли билан пайдо бўлган деб ҳисоблайдилар.

Ирригация назарияси. Немис олими К. Виттфогель томонидан ишлаб чиқилган.
Бу назарияга кўра, давлатларнинг пайдо бўлиши, уларнинг бирламчи деспотик шакллари шарқий аграр вилоятларда улкан ирригация иншоотлари

Психология назарияси. Тарафдорлари: Л. Петражитский, З. Фрейд, Г. Тард.
Бу назария тарафдорлари давлатнинг пайдо бўлишини инсон психологияси, шахснинг жамоада яшашга эҳтиёжи, обрўли кишиларни излаши, буйруқ бериш ва итоат этиш истаги билан изоҳлайдилар.

Синфий назария. Тарафдорлари: К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Ленин, Г. Плеханов.
Бу назарияга кўра, давлат ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ўзгариши натижаси, синфлар пайдо бўлиши ва улар ўртасида синфий кураш кескинлашувининг якунидир. Давлат бир синфнинг бошқа синф устидан ҳукмронлик қуролидир.

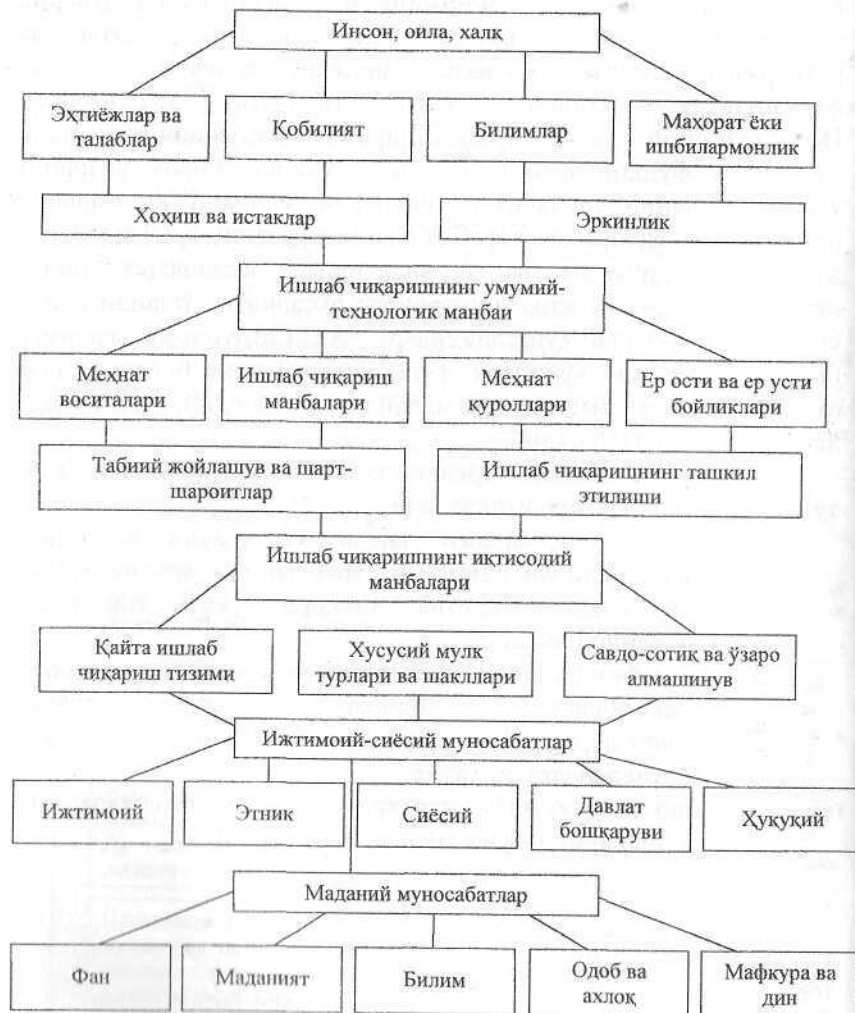
Давлатларни типларга ажратишда формацион ва цивилизацион ёндашувлар мавжуд. **Формацион ёндашув**-давлатларни ижтимоий, иқтисодий ривожланиш даражасини, базис ва устқурмаси, синфий моҳияти, мақсади, вазифалари ҳамда функциялари мезонига кўра типларга ажратишдир. **Цивилизацион ёндашув**-давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми ва функциялари билан бир қаторда кўпроқ уларнинг тарихий-маданий тараққиёти, маънавий, ахлоқий ва маданий ривожланиш даражасига қараб типларга ажратишдир. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда давлатчилик масалалари билан шуғулланаётган тадқиқотчиларнинг аксарияти цивилизацион ёндашувни кўллаб-қуватлайдилар. А.С. Сағдуллаев қадимги бошқарув тизими кўйидаги функциялар билан боғлиқ ҳолда амалга оширганлигини таъкидлайди: иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий ва ҳудудий.

Давлатнинг жамият тараққиёти ва унинг сиёсий тизимида тугган ўрни кўйидагича изоҳланади.

1. Маълум ҳудудлардаги давлат ўз ҳудуди доирасида яшовчи тилидан, динидан, миллатидан қаътий назар, барча аҳолига ҳокимият таъсири ўтказадиган ягона сиёсий ташкилотдир.
2. Давлат ўз ичидан ва ташқи алоқаларда йўлга қўйиладиган муносабатларда бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлардан фарқ қилган ҳолда, олий ҳокимиятга, тўла суверенитетга эгадир.
3. Давлат жамият ҳаёти тараққиётининг турли соҳалари ва йўналишларини мувофақлаштириб туради.

¹Қаранг: Ривелдзэ Э.В. ва бошқ. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т., 2001. – 31-43 бб.; Сабуров Н. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т., 2005. – 10-б.

Жамият тараққетининг цивилизацияон кўриниши

Қадимги Шарқ давлатчилиги пайдо бўлиши ва ривожланиши¹

Миср

Миллоддан аввалги IV минг йилликнинг 2-ярми. Ном-давлатларининг пайдо бўлиши	Миллоддан аввалги III минг йилликнинг 1-3 чорағи. Қадиги подшолик	Миллоддан аввалги III минг йиллик сўнги чорағи-II минг йиллик биринчи чорағи. Ўрта подшолик.
Миллоддан аввалги II минг йиллик ўрталари ва охири. Янги подшолик.	Миллоддан аввалги X-VIII асрлар. Мисрда Ливия династияси.	Миллоддан аввалги IX асрнинг охири. Карфагеннинг пайдо бўлиши.
Миллоддан аввалги VII аср ўрталари. Мисрда Оссурия ҳукмронлиги ўрнатилиши.	Миллоддан аввалги VI асрнинг сўнги чорағи. Мисрда Ахамонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши	Миллоддан аввалги V-III асрлар. Карфагеннинг гуллаб-яшнаши.

Месопотамия

Миллоддан аввалги IV минг йилликнинг охири-III минг йиллик боши. Дастлабки Шумер шаҳарларининг пайдо бўлиши.	Миллоддан аввалги III минг йилликнинг 1-чорағи ва ўрталари. Шумерда илк сулолавий давр.	Миллоддан аввалги III минг йилликнинг сўнги чорағи. Месопотамиянинг бирлашуви.
Миллоддан аввалги XVIII аср. Бобилда Хамураппи ҳукмронлиги.	Миллоддан аввалги XVI-IXV асрлар. Митаннинг юксалиши.	Миллоддан аввалги XVI-XII асрлар. Бобилда Касситлар сулоласи.
Миллоддан аввалги XVI-XI асрлар. Оссурияда ўрта подшолик.	Миллоддан аввалги XVI-VII асрлар. Янги Оссурия даври. Буёқ давлатнинг ташкил топиши.	Миллоддан аввалги VII-VI асрлар. Янги Бобил подшолиги

¹ В.И. Кузицин, С.С. Соловёва, В.М. Массон, М.В. Кириковлар буйича.

3 - §. Қадимги Бактрия, Хоразм ва Сугдиёна давлатлари.

1. Қадимги Бактрия подшолиги.

Ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқи, Ўзбекистоннинг жануби ва Тожикистоннинг жанубида жойлашган ҳудудлар турли ўзма манбаларда Баҳди, Бақтриш, Бақтриёна, Бактрия, Бахли, Бахлика, Тухоло каби номлар билан эслатиб ўтилади. Замоновий адабиётларда уни Бактрия деб аташ эътироф этилган.

Миллоддан аввалги II минг йилликнинг бошларига келиб қадимги Бактрия ҳудудларидаги деҳқончилик аҳолиси кичик дарёлар воҳаларини, Бойсунтоғ ва Кўҳитанг тоғларигача бўлган тоғ олди ҳудудларини ўзлаштирадilar. Кўпчилик тадқиқотчилар бронза даври учун-Сополли, Бешкент, Вахш ва турли ҳудудларда мавжуд бўлган бронза даври Дашт маданиятларини ажратадилар. Маҳаллий чорвадорлар маданияти бўлган Бешкент ва Вахш маданиятлари Қуйи Кофирнихон ва Вахш воҳаларидан топилган қабристонлар орқали ифодаланади. Ўтроқ деҳқончилик маданияти ёйилган ҳудудлар асосан Ўзбекистоннинг жанубидаги Кўҳитанг ва Бойсунтоғ ҳудудларини ва қисман Тожикистоннинг жанубий ҳудудларини қамраб олади.

Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, миллоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб Сурхон воҳасида қадимги деҳқончилик маданиятининг жадаллик билан ривожланиши асосида илк давлатчиликка ўтиш жараёни бошланади. Бу жараён босқичма-босқич ривожланишнинг ўзига хос хусусият ва қонунларига эга эди. Агар давлатчилик асосини шаҳар маданияти ташкил этилишини ҳисобга олдиган бўлсак, бу жараён Ўзбекистоннинг жанубида, Бактрия ҳудудида миллоддан аввалги II минг йиллик биринчи ярмидаёқ шаҳармонанд кишлоқ Сополлитепа мисолида бошланган эди. А.Асқаровнинг фикрича, агар Сополлитепа ўзининг қадимги шаҳарсозлик маданиятига хос барча аломатлари билан протошаҳар, яъни, Авестода тилга олинган “вара” иншоотини эслатса, Жарқўтон ёдгорлиги Ўзбекистон ҳудудида биринчи бор шаклланган том маънодаги шаҳар эди. Жарқўтон қадимги Шарқ шаҳарларидан таркибий жиҳатидан фарқ қилмайди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Жаркўтон кўринишидаги кўҳна шаҳарларни қадимги Шарқдаги ном-давлатлар шакллари билан қиёслаш учун далиллар етарли. Аммо, Месопатамия ном-давлатларининг асосий белгиларидан бўлган ёзув Жаркўтонда мавжудлиги ҳозирча баҳсларга сабаб бўлмоқда. Умуман олганда, миллоддан аввалги II минг йилликнинг сўнгги чорагига келиб қадимги Бактрия ҳудудларида давлатчиликнинг ном ёки воҳа типигадаги сиёсий уюшмалари шакллана бошлаганлигига илмий асослар бор.

Миллоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярми Бактрия ҳудудларида кўпгина тарихий-маданий ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бу ўзгаришлар қуйидаги жараёнлар билан боғлиқ эди:

1. Темир буюмларнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши.
2. Қалъалари бўлган қишлоқларнинг пайдо бўлиши ва кейин уларнинг шаҳарларга айланиши.
3. Моддий маданиятнинг сезиларли даражада ўзгариши.
4. Шарқий Эрон қабилаларининг миграцияси.

Археологик нуқтаи назардан, юқоридаги давр Марғиёна типигадаги Ёз I маданияти мавжуд бўлган даврга тўғри келади. Тадқиқотчилар Ёз I маданияти даврини миллоддан аввалги II-I минг йиллик бўсағаси – VIII-VII асрлар билан белгилайдилар. Сурхон воҳасидан айнан мана шу маданиятга ўхшаш ёдгорликлар кўплаб очиб ўрганилган. Бу даврда Бактриянинг тўртта-Улонбулоқсой, Бўстонсой, Ургул ва Ҳалқажар воҳалари ўзлаштирилган бўлиб, археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Кучуктепа, Жаркўтон, Бандихон ва Қизилтепа уларнинг мараказлари эди. Юқоридаги воҳалар ўтроқ зироаткорлар ва чорвадор-састарлар ҳарбий бошлиқларининг мулклари, марказлар эса уларнинг қароргоҳлари бўлган бўлиши мумкин.

Илмий адабиётларда миллоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи чорагида Ўрта Осиёда қуйидаги давлат уюшмалари мавжуд бўлганлиги ҳақидаги фикрлар илгари сурилади:

1. Арёшаёна-Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятларнинг “дахӣёсасти” уюшмаси.

2. Арёнам Вайжо-бу ҳам Арёшаёнадек, ёки унинг маркази Ария ва Марғиёна бўлган “Қатта Хоразм”, ёки Амударёнинг қуйи оқимидаги Хоразм давлати.
3. Қадимги Бактрия давлати.

Миллоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида Қадимги Бактрия давлати таркибига Марғиёна ва Суғдиёна ҳам кирганлиги тахмин қилинади. Бу ҳақда турли ҳал маълумотлар мавжуд бўлиб, қадимги форс подшоси Доро I Марғиёнада бўлиб ўтган Фрада бошчилигидаги кўзғолонни (миллоддан аввалги 521 йил) бостиргани ҳақидаги Бехистун ёзувларини “мана мен нималарни қилдим Бактрияда” деб, ҳулосалайди. Доро III даврида Бактрия ва Суғдиёна бирлаштирилган ўлка бўлиб, унда Бесс номли сатрап ҳокимлик қилган даврда Бактрия, Марғиёна ҳамда Суғдиёна аҳолисининг урф-одатлари ва маданияти бир-бирига анча ўхшаш бўлган.

Тарихнинг отаси Геродотнинг “Тарих” асарида Бактрия халқи Миср ва Бобил каби йирик давлатлар қаторида тилга олинади. Юнон тарихчиси Ктесий Книдский Бактрия ҳақида қимматли маълумотлар беради. Тарихчи давлатдаги кўплаб шаҳарлар, мустахкам пойтахт шаҳар Бактра (Балх), Бактрия подшоси Оксиарт, унинг битмас-туганмас бойликлари ҳақида хикоя қилади. Тадқиқотчиларнинг фикрларга қараганда Қадимги Бактрия подшолиги қудратлилиги жиҳатдан қўшни вилоятлардан анча устун бўлиб, улар орасида алоҳида мавқега эга бўлган. Бактриянинг табиий бойликлари ундан ташқари ҳудудда ҳам Олд Осиёга қадар машҳур эди. Айниқса, Бадахшон ложуарди (лазурит) за лаъли жуда қадрланган.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, миллоддан аввалги VIII-VI асрнинг ўрталари қадимги Бактрия давлатининг (айнан Бактрия, Марғиёна ва Суғдиёна вилоятларининг маълум қисмлари сифатида тахмин қилинади) ривожланган даври бўлиб, бу йирик давлатнинг ҳудудий чегаралари: Мурғоб воҳаси, Ҳиндиқуш тизмаси, Бадахшон, Нурота тизмаси ва Бухоро ҳудудларига тақалган бўлиши мумкин. Бу даврда Бактрия вилоятларига қадимги Хоразм давлати ва сак-масагетларнинг ҳарбий-сиёсий уюшмасига тегишли ўлкалар чегарадош бўлган.

Авестонинг эски қисмларида Ахурамазда яратган “энг яхши ўлкалар ва мамлакатлар орасида тўртинчи бўлиб гўзал ва байроқлари баланд кўтарилган Бадхи мамлакати” атамаси учрайди. Айрим олимларнинг фикрича бу “бахтар” атамасига мос келса керак. Бактрия ҳақидаги кейинги қадимги маълумотлар Ахамонийлар подшоларининг миҳхатларида ва бўртма тасвирларида учрайди. Мисол учун, Ахамонийлар подшоларининг марказларидан бири Персеполис шаҳридаги сарой деворларида бўртма расмларда бактрияликлар идишлар кўтарган ва икки уркакчи Бактрия туялари билан тасвирланади. Демак, Бактрия мустақил сатраплик сифатида Ахамонийлар давлатининг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

А.Сагдуллаевнинг тадқиқотларига кўра, Бактрия ҳақидаги турли маълумотлар қадимги юнон тарихчилари-Геродот, Ктесий, Арриан, Страбон, Курций Руф, Диадор, Плиний кабиларнинг асарларида ҳам мавжуд бўлиб, улар бу подшоликнинг қадимийлиги ва юксак маданияти ҳақида маълумотлар беради. Хусусан, Ктесий Книдский Осурия подшоси Нин Белиднинг Бактрияга қилган юриши, унинг бактриялик аёл Семирамидага уйланганлиги, Бактрия подшоси Оксарт ва унинг бой хазинаси ҳақида маълумот беради. Ктесийнинг Бактрия чегаралари ҳақидаги маълумотлари ҳам қизиқарлидир. Унинг хабар беришича: ғарб томондан Бактрия текислигига борадиган йўлни тоғлар тўсиб турадилар, улардан фақат доволлар орқали ўтиб бориш мумкин. Бактрия Танаисдан Ҳинд дарёсига чўзилган бўлиб, Танаис уни Европадан, Ҳинд дарёси эса Ҳиндистондан ажратиб туради.

Геродот ўзининг “Тарих” асарида Бактрия ва бактрияликларни 45 марта тилга олади. “Бактрия” атамаси Эхилнинг миллоддан аввалги V асрда саҳнага қўйилган “Форс”лар трагедиясида ҳам учрайди. Яна бир қадимги тарихчи Страбон Бактрияни “орийлар ўлкасининг жавоҳири” сифатида таърифлайди.

Ёзма манбалар маълумотлари кўп ҳолларда археологик маълумотлар билан тасдиқланади. Археологик маълумотларининг гувоҳлик беришича, миллоддан аввалги VII-VI асрларда Бактрияда шаҳарлар шаклланиб бўлган эди. Олтиндилёртепа (Аорн), Бактрия (Болои Ҳисор) ва Қизилтепа каби кўхна

шаҳарлар мустақкам ҳимоя деворлар билан ўраб олиндики, улар бу ҳудудларда давлатчилик ривожланишининг асоси эди.

Бактриянинг Ахамонийлар давлати таркибига кирганлиги ҳақида ёзма ва археологик маълумотлар нисбатан кўпчиликни ташкил этади. Археология маълумотларига кўра, миллоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарига келиб, Амударёдан кечув жойида ва дарё ёқалаб йўллар бўйида қалъалар (Шўртепа, Талашқон, Термиз, Хирмонтепа) бунёд этилади. Бу ҳолатни олимлар Ахамонийлар маъмуриятининг Бактириядан Сугдга ўтувчи йўлларни қаттиқ назоратда тутган бўлиши мумкинлиги билан изоҳлайдилар. Бу даврга келиб Бактрия аҳолиси жойлашувида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бронза даврида ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари асосан Бактриянинг шимоли-ғарбида марказлашган бўлса, кейинроқ бу кўлам кенгайиб шимоли-шарқий қисмларни ҳам қамраб олади. Тоғ олди ҳудудларидаги воҳаларда аҳоли турмуш тарзи янада қизғинлашиб борган бўлса, Сурхондарё, Конфирнихон, Вахш, Явансув атрофларида янги воҳалар ўзлаштирилади.

Э.В.Ртвеладзе Бактриядаги бу даврга оид тадқиқотларни умумлаштириб, ушбу ҳудудлардаги аҳоли жойлашувининг қуйидаги ўн та воҳасини ажратади:

1. Уланбулоқсой-Амударёнинг ирмоғи бўлган Уланбулоқсой воҳасини эгаллаган бўлиб, унинг ҳудудларида Кучуктепа ва Дабилқўрғон жойлашган.
2. Шерободдарёнинг ирмоғи бўлган Шерободдарёнинг ўрта оқимида жойлашган. Бронза даврида ўнг қирғоқ Шерободдарёда манзилгоҳлар пайдо бўлади ва кейинчалик чап қирғоқ ҳудудлари ўзлаштирилиб воҳанинг чегараси Ангоргача чўзилади.
3. Ургул (Бандихон)-Бандихонсойнинг ўрта оқимида жойлашган. Илгариги ўнг қирғоқдаги Бандихон I ва II инкирозга учраб, чап қирғоқда янги манзилгоҳ – Ғозимуллатепа I пайдо бўлади.
4. Ҳалқажар-Сурхондарёнинг ўнг ирмоғи Ҳалқажар воҳаси ҳудудларини эгаллайди. Бронза даврида бу ердаги ирмоқлар ҳавзалари ўзлаштирилган бўлса, миллоддан аввалги VII асрдан бошлаб дарёнинг чап

киргоғида манзилгоҳлар пайдо бўлади. Бу воҳадаги энг йирик ёдгорлик Қизилтепа кўҳна шаҳри ҳисобланади.

5. Юқори Сурхон-Сурхондарёнинг ўрта оқими ҳавзасида жойлашган бўлиб бу воҳада ҳам иккита манзилгоҳ аниқланган. Улардан бири Шерободсойнинг ўнг қирғоғида, иккинчиси эса Дашнободсойнинг ўрта оқимида жойлашаган.
6. Ўрта Сурхон-Сурхондарёнинг ўрта оқими ҳавзасида жойлашган бўлиб, бу воҳадан ҳам иккита манзилгоҳ-Ҳайитободтепа ва Бандихонсойнинг Сурхондарёга қуйилиши жойида жойлашган Номсизтепа аниқланган.
7. Амударё-Термиздан Болдиргача бўлган Амударёнинг ўрта оқими ҳавзасида жойлашаган. Бу воҳада Термизнинг пастки қатламлари ва Кампиртепадаги 0,5 км. ғарбда жойлашган Номсизтепа миллоддан аввалги I минг йиллик ўрталарига оиддир.
8. Вахш – Яван – Вахш ва Явансув дарёларининг ўрта оқимида жойлашаган. Бу воҳадан учта манзилгоҳ – Томошатепа, Болдайтепа ва Шўрчи яқинидан Номсизтепа аниқланган.
9. Қуйи Кофирниҳон – Кофирниҳон дарёсининг қуйи оқимларини эгаллайди. Бу воҳадан учта – Қалаимир, Мунчоктепа ва Хирмонтепа манзилгоҳлари аниқланган.
10. Бойтудашт-Панж воҳасининг юқори қисмидаги Бойтудашт мавзесида жойлашган. Бу воҳадан унчалик катта бўлмаган саккизта манзилгоҳ аниқланган.

Шундай қилиб, миллоддан аввалги I минг йиликнинг ўрталарига келиб қадимги Ўзбекистоннинг жанубида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ кўплаб ўзгаришлар бўлиб ўтади. Юқоридаги санаб ўтилган воҳаларнинг ҳар бири маълум худудий-сиёсий бирлашмани ташкил этган бўлиб, ўз номига, маъмурий марказларига, йирик шаҳарларига эга бўлган бўлиши мумкин эди. Мисол учун, Сурхондарёдаги Қизилтепа кўҳна шаҳри атрофида тўртбурчак шаклда қурилган қадимги уй-кўрғонлари (Қизилча) 3-4 та кўшни уйлардан иборат бўлиб, алоҳида жойлашган қишлоқ жамоасини ташкил этганлар. Ҳар бир катта оила жамоасини маълум уй-жой, чорва ва ерга эгалик

қилиб, маълум даражада иқтисодий мустақил бўлган. Қишлоқ жамоаларининг худудий, иқтисодий ва ижтимоий бирлашуви, ибтидоий даврларга оид уруғ-қабилавий бирлашувдан тубдан фарқ қилиб, илк давлатчилик шакллари пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Миллоддан аввалги VII-VI асрлар Бактрия жамиятида худудий бўлиниш шаклланиб, алоҳининг ўтrockлашув жараёнлари янада кучаяди. Кўҳна шаҳарлар қишлоқ хўжалик атрофларига эга бўлиб, қалъалар пайдо бўлади, муҳим савдо йўллари бўйларида таянч истеҳкомлар барпо этилади. Турли бинолар бунёд этишда мудофаа иншоотларининг аҳамияти етакчи ўрин эгаллайди.

Қадимги Бактрия деҳқончилик районларининг тузилиши табиий-географик жойлашув ва шарт-шароитларга қараб турлича бўлган. Манзилгоҳларнинг сони ва ўзлаштирилган ерларнинг умумий майдонига қараб маданий-хўжалик воҳалар бир нечта гуруҳларига бўлинган. Воҳаларнинг чегаралари суғорма деҳқончилик худудлари ва суғориш тармоқларнинг чегаралари билан узвий боғлиқ эди.

Тарихий таҳлил шуни кўрсатадики, давлатчилик жамиятнинг ичида, ўз ички қонуниятлари асосида пайдо бўлади ва ривожланади. Шакллана бошлагани 3,5 минг йилдан кам эмаслиги илмий жиҳатдан асосланган Бактрия давлатчилиги бунинг ёрқин мисолидир.

2. Қадимги Хоразм давлати

Ўрта Осиёдаги яна бир йирик давлат уюшмаси-Қадимги Хоразм давлати ҳисобланади. “Катта Хоразм” ва “Қадимги Хоразм” масаласи бўйича ўзбекистонлик ва хорижлик кўплаб олимлар турли-туман тадқиқотлар олиб борган бўлсаларда бу масалалар ҳамон тадқиқотчиларнинг баҳс-мунозараларига сабаб бўлиб келмоқда. Авесто ва юнон-рим тарихчилари маълумотлари бу мунозараларнинг асосини ташкил этади. Ундан ташқари, ўтган асрнинг 50-60 йилларидан бошлаб бугунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари ҳам Хоразм давлатчилиги тарихи бўйича бой материаллар берди.

Олимларнинг таъкидлашича, Авестода тилга олинган Арёшаёна ёки Арянам Вайчах шу манбада эслатилган Кави

Виштаспнинг подшолиги бўлиб, миллоддан аввалги IX-VIII асрларда Дрангиёна, Сатагадия, Ария, Марғёна ва Амударёнинг ўрта оқимидаги вилоятларни бирлаштирган. Ғарб тадқоқччилари В.Хеннинг ва И.Гершевичлар Кави Виштаспнинг давлати Марв ва Хирот атрофида жойлашган “Катта Хоразм” деб ҳисоблайдилар. “Катта Хоразм” муаммоси Геродот маълумотларидан бошланган. У “Тарих” асарининг учинчи китобида қуйидагича маълумот беради: “Осиёда бир водий бор. Унинг барча томони тоғ билан ўралган, тоғни эса бешта дара кесиб туради. Бир вақтлар бу водий хоразмликларга тегишли бўлиб, хоразмликлар, парфияликлар, саранглар ва таманейларга чегарадош ерларда жойлашган. Водийни ўраб турган тоғдан Акес номли йирик дарё бошланади”. Шунингдек, Геродот, Акес дарёсида тўғон қурилгани ва бу тўғон хоразмликларга тегишли эканлиги ҳақида маълумот беради.

Геродотдан сал олдинроқ яшаб ўтган Гекатей парфияликларнинг шарқий томонида жойлашган “Хоразм”ни, “бир қисми текисликларда, бир қисми тоғларда яшовчи хоразмликларни” эслатиб ўтади. Тадқиқотчи В.А.Лившиц ҳам бу “Катта Хоразм”ни Марв ва Хиротнинг тўртта районига жойлаштиради. Агар “Катта Хоразм” давлати Марв ва Хирот атрофларида жойлашган тахмин рост бўлса, А.С.Сагдуллаевнинг фикрича, бу давлат форслар подшоси Кир II тамонидан бўйсундирилганидан сўнг хоразмликлар Қуйи Амударёнинг Хоразм худудларига кўчиб борганлар деб фараз қилинади. Ушбу назарияга кўра, миллоддан аввалги VI аср қадимги форслар хоразмликларни жанубдан қуйи Амударё ерларига сиқиб чиқарганлар.

С.П.Толстов ва Я.Фуломовлар бу назарияга қарши бўлиб, хоразмликлар Ўрта Осиёнинг жанубидан кўчиб келмаганлар балки, Хоразм давлати Қуйи Амударёда қадимги замонлардаёқ вужудга келган деб хулоса қилганлар. Аммо бу давлатнинг чегаралари ҳозирги Хоразм вилояти худудларидан анча кенг бўлган.

Ўрта Осиёнинг тарихий географияси билан шугулланувчи олим И.Н.Хлопин “Катта Хоразм”нинг йирик сийсий бирлашма сифатида Аҳамонийлардан олдинги даврда мавжуд бўлганлиги ва

Акеснинг Тажан-Херируд дарёси билан бир эканлиги ҳақидаги фикрларни асосиз деб ҳисоблайди. Олимнинг таъкидлашича, “Аҳамонийлардан олдинги даврда Ўрта Осиё худудида халқларнинг хоразмийлар бошчилигида ҳеч қандай илк давлат бирлашмалари йўқ эди”. Шу билан бирга у Аҳамонийлардан олдинги даврда Ўрта Осиёнинг жанубида, “бир неча унча катта бўлмаган марказлар” мавжуд бўлган бўлиши мумкинлигини эътироф этади.

Ўрта Осиё жанубидаги дехқончилик маданияти ва илк шаҳарлар бўйича мутахассис ҳисобланган А.А.Асқаров сўнгги йилларда Қадимги Хоразм масалаларига ўз эътиборини қаратди. Олимнинг эътироф этишича, Хоразм воҳасининг қадимги даври ўзига хос хусусиятларга эга. Бу худудий кенглик Амударёнинг қуйи ҳавзаси ҳисобланиб, Ўрта Осиёнинг бу йирик дарёси бир неча юз йиллар давомида юқори оқимлардан қуйига унумдор лойка оқизиб келиб, жаунбий Орол бўйларида суғорма дехқончилик маданиятининг ривожланиши учун замин яратган. Аммо, бу замин энг қадимги даврларда аждоқларимиз тамонидан ўзлаштирилиб, суғорма дехқончилик маданиятининг Марғиёна ва Бақтрия сингари макони бўла олмади.

Археологик манбаларнинг маълумот беришича, илк темир даврига келиб Хоразм худудларида пайдо бўлган Амиробод маданияти даврида жанубий Хоразм аҳолиси Амударё қуйи ҳавзасининг ўзанлари бўйлаб барпо этилган кенг ва саёз каналлар ёрдамида зироатчиликка қулай жойларда дехқончилик қила бошлайдилар ҳамда ўтроқ ҳаёт аста-секин уларнинг турмуш тарзига айлана бошлайди. Аммо, Амударёнинг қуйи ҳавзалари, унинг тўқайзор ва қамишзор кенг майдонлари, серунум яйловлари чорвачилик хўжалигининг тараққий этиши учун жуда қулай эди. Шунинг учун ҳам қадимги Хоразмда Қуйи Сирдарё сак-чорвадорларнинг Қуйисой маданияти кенг ривожланган.

Юнон географи Страбон хоразмийларнинг аждоқлари массагетларга бориб тақалиши ҳақида маълумотлар беради. С.П.Толстовнинг фикрича, Хоразм тарихининг массагетларгача бўлган даврида бу заминда Сувёрган ва Тозабогёб маданиятлари аралашувидан таркиб топган Қовунчи қабилалари яшар эдилар. Улар миллоддан аввалги II минг йилликнинг сўнгги чорагида

қадимги Хоразмнинг массагет номи остида юритилган кўчманчи қабилаларининг асосини ташкил этган.

Археологик маълумотлар, ёзма манбалар ва уларни этногеографик таҳлилларидан хулоса чиқарган А.А.Асқаров, хоразмийларнинг дастлабки ватани Бактриядан жунубда, ҳозирги Ҳирот водийсида бўлганлигини эътироф этади. Олимнинг таъкидлашича, Аҳамоний подшолари тазйиқ ўтказиш орқали шарқий Эрон қабилаларидан йилига катта бож олиш мақсадида Ҳилменд тоғ дараларидан оқиб чиқадиган сойларга тўғонлар қурдириб, сув йўлларини қадимги Ҳилменд, ҳозирги Ҳирот водийсига-хоразмийлар юртига буриб юборганлар. Натижада, водийда кўл ҳосил бўлиб, хоразмийлар ноилжликдан ватанларини тарк этиб, Амударёнинг қуйи ҳавзаларига кўчишга мажбур бўлганлар. А.Асқаровнинг хулосаларига кўра, Амударёнинг қуйи ҳавзаларида узоқ асрлар давомида Аму сувлари оқизиб келган лойқа ётқизиклари туфайли ҳосил бўлган дехқончиликка қулай, текис ва унумдор ерлар ҳамда ҳавза ирмоқлари сувларидан дехқончиликда фойдаланишнинг қулайлиги, зироатчиликда бой тажрибага эга бўлган хоразмий қабилаларининг янги жойга мослашишини тезлаштирган.

Ушбу китоб муаллифи ҳам Хоразм ҳудудларида узоқ йиллар археологик тадқиқотлар олиб борган олимлар (С.П.Толстов, М.А.Итина, В.Н.Ягодин, Б.А.Андрианов, М.М.Мамбетуллаев ва бошқалар)нинг тадқиқотларини қиёсий таҳлили асосида Хоразм давлатчилиги тарихининг айрим жиҳатларини ёритишга ҳаракат қилган. Демак, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб Жанубий Оролбўйида ҳам суғориш тартиби мавжуд бўлиб, бу ҳудудлардаги қабилаларнинг бир қисми асосан дехқончилик хўжалиги юритганлар. Бу ердаги хўжалик тартибининг тузилиши жанубий ҳудудлардаги суғориш тизимини эслатса-да, ўлчамлари жиҳатдан анча кичик. М.А.Итинанинг фикрича, бу даврда уруғдошларнинг қишлоқлари бўлиши мумкин бўлган манзилгоҳларнинг майдонлари кенгайганлиги кузатилади. Бу манзилгоҳларда катта оилалар яшаган бўлиб, улар бир вақтнинг ўзида хўжалик вазифалари, жумладан, суғориш тармоқларини сақлаш ва ривожлантириш билан шуғулланганлар.

Сўнгги бронза даврида ҳам қадимги Хоразм хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири чорвачилик хўжалиги эди. Бу даврга оид маконлардан жуда кўплаб турли ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари топиб ўрганилган. Чорвачилик хўжалигида от асосий ўринда бўлиб улардан юк ташиш ва сафарга чиқишда фойдаланилган. Айрим манзилгоҳлардан от анжомларининг топилиши шу жараёндан далолат беради. Бу ўринда таъкидлаш жоизки, олимлар орасида массагет қабилалари тотемларида от култи марказий ўринда туриши ҳақидаги фикрлар ҳам бор.

Ўтроқ дехқончилик қабилаларининг чорвачилиги уй чорвачилиги хусусиятига эга эди. Тадқиқотлар натижаларига кўра, мил. авв. I минг йилликнинг бошларига келиб Орол бўйидаги хўжалиги асосини дехқончилик ва чорвачилик ташкил этган қабилалар ўртасида фарқлар шакллана бошлайди. Мил. авв. VII-VI асрларга келиб эса, улар маданияти ўртасида кескин фарқланиш сезилади.

Фикримизча, айнан мана шу даврдан бошлаб, Шарқий Орол бўйида ярим кўчманчи чорвадор хўжалик маданий шакли устунлик қилган бўлса, Амударёнинг жанубий ўзанларида эса юқори даражадаги сунъий суғоришга асосланган ўтроқ дехқончилик хўжаликлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Мил. авв. I минг йилликнинг иккинчи чорагига келиб Орол бўйида хунармандчилик ажралиб чиқишининг дастлабки белгилари кузатилади. Ортиқча маҳсулотнинг кўпайиши эса мулкӣ ва ижтимоӣ табақаланиш учун имкониятлар яратади.

Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи чорагига келиб қадимги Хоразм ҳудудларида суғорма дехқончилигининг таракқий этиши ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши натижасида ибтидоӣ жамоа муносабатлари ўрнига давлатчилик тизими шакллана бошлайди. Ушбу тизимнинг шаклланишида қадимги шаҳарларнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Аммо, таъкидлаш жоизки, Хоразм кўҳна шаҳарлари орасида энг дастлабки пойтахт қайси шаҳар эканлиги ҳозиргача аниқ эмас. Тадқиқотлар натижаларига кўра, қадимги Хоразм шаҳарларининг режавий услублари – ички ва ташқи тузилиши, ҳимоя иншоотлари, табиӣ жойлашуви нуқтаи назаридан кўп ҳолларда бир-бири билан ўхшашлик топади. Тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган

Хоразмнинг энг қадимги шаҳар-қалъаларидан бири бўлган Кўзалиқирнинг шаклланиши мил. авв. VII-V ёки VIII-IV асрларга оиддир. Чунончи, мил. авв. VIII-V асрлар бутун Ўрта Осиё худудларида йирик шаҳарларнинг пайдо бўлиши билан изоҳланади.

Кўзалиқир қадимги Хоразмдаги дастлабки тузилиши анча аниқ бўлган, ҳимоя деворлари билан ўраб олинган диний-топиниш хусусиятига эга бўлган меъморий ёдгорликни ўзида акс эттиради. Унинг атрофларидаги кенг майдон, афтидан кейинги қурилишларга мўлжалланган бўлиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, мил. авв. VI-V асрларга келиб Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданиятида ибодатхоналар қурилиши муҳим бўлиб, асосий омиллардан бири ҳисобланади. Кўзалиқир Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари каби воҳанинг мустаҳкамланган ҳарбий-сиёсий ва маъмурий маркази ҳисобланиб, ривожланган суғорма деҳқончилик билан таъминланган эди.

Кўзалиқир ҳақида янада батафсилроқ тўхталадиган бўлсак, ушбу ёдгорликда ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси кўплаб тадқиқот ишлари олиб борган. Оролбўйи воҳасидаги қадимги йирик каналлардан бирининг яқинида жойлашган ушбу ёдгорлик топилмалари мил. авв. VI асрдан V-IV асрларгача саналанган. Қадимги Хоразм тадқиқотчилари «кўҳна шаҳар» ва «қалъа» деб таърифлаган ушбу ёдгорликдаги турар жойлар асосан паҳса ва хом ғиштдан қад кўтарган. Тадқиқотлар натижаларига кўра, қалъа иккита қурилиш даврини бошдан ўтказган. Мил. авв. VI-V асрларга оид пастки қатламлардаги ғиштларнинг ўлчамлари мил. авв. V-IV асрларга оид юқори қатлам ғиштларидан фарқланади. Ундан ташқари сополларнинг хусусияти ва бронза ўқ учларининг ясалишида ҳам айрим фарқларни кузатиш мумкин.

Кўзалиқирнинг марказидан йирик бино қолдиқлари очилган бўлиб, бу ерда ярим метрга яқин маданий қатлам сақланган. Ҳар иккала қурилиш даврида мавжуд бўлган ушбу бино 285 кв.метрни эгаллайди. Қатъий режавий тузилиш ва бинонинг қатъий майдони бутун мажмуага салобат бахш этган. Марказий бинонинг шимол томонидан учта миноранинг қолдиғи қазиб

1 А А
ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, улар диний маросимлар билан боғлиқ иншоотлардир.

Кўзалиқир тадқиқотчилар томонидан Аҳамонийларгача бўлган давр билан саналанишига қараганда Оролбўйи худудларида пайдо бўлган биринчи шаҳар бўлиши мумкин. Ўрта Осиё ўтроқ аҳоли воҳаларининг Аҳамонийлар давлати таркибига киритилиши билан худудларнинг ички сиёсати сатрапликлар марказларида жамланган эди. Сатрапликлар марказлари мустамлакачилик ва бошқарувнинг асоси бўлиб, бу ўринда урбанистик марказларнинг мудофааси алоҳида аҳамиятга эга бўлиб боради. Эскилари таъмирланиб, янгилари шаклланаётган ушбу мил. авв. VI-IV асрларга оид шаҳарлар мудофаасига алоҳида эътибор қаратилади. Тадқиқотлар тахлилига кўра, Кўзалиқир ҳам айнан шу тоифага кирувчи кўҳна шаҳарлардан бири эди. Бошқача қилиб айтганда, мил. авв. I минг йилликнинг ўрталаридаги шаҳарларнинг шаклланишида сиёсий-ҳарбий омил асосий ҳисобланган. Бутун қадимги дунёда бўлганидек, Хоразмда ҳам шаҳарлар иқтисодий, сиёсий ва диний-мафкуравий марказлар ҳисобланган. Ўз вақтида С.П.Толстов таъкидлаганидек, агар Хоразмнинг энг қадимги шаҳарлари марказларида жамоат-диний иншоотлар жойлашган бўлса, милонинг бошларига келиб шаҳарларнинг марказий қисмини қалъа эгаллайди.

Қизилқум чўллариининг ичкарасида, Жонидарё қадимги ирмоғининг ўрта оқимида Чирикработ кўҳна шаҳри харобалари жойлашган. Ёдгорлик 1946 йилда С.П.Толстов томонидан очилиб, 1948-49 йилларда унда тадқиқот ишлари олиб борилган. 1957-58 йиллардаги Ю.А.Рапопорт ва С.А.Трудновскаяларнинг тадқиқотлари туфайли ёдгорлик ҳақидаги тасаввурларнинг илмий асослаш имкониятлари янада кенгайди.

Қизилқумдаги ярим кўчманчи апасиак қабилалар иттифоқининг пойтахт шаҳри деб эътироф этилган Чирикработ кўҳна шаҳри баландлиги 15 метрли тепа устида бунёд этилган. Кўҳна шаҳар худудидан турли даврларда барпо этилган ҳимоя иншоотларининг излари аниқланган. Тархий тузилиши тухумсимон – айлана бўлган кўҳна шаҳар икки қатор ҳимоя деворлари билан ўраб олинган (42,6 гектар). Кўҳна шаҳар марказида (12,4 гектар) қалъа жойлашган. Кўҳна шаҳар энлилиги

40 метр, чуқурлиги 4,5 метр бўлган хандақ билан ўраб олинганлиги мудофаа ишларига алоҳида эътибор берилганлигидан далолат беради. Чирикработдан бир нечта мозор-қўрғонлар очиб тадқиқ этилган бўлиб улардаги топилмалар мил. авв. V-IV асрларга оиддир.

Хоразмдаги архаик давр маданиятининг келиб чиқиши ва ашёларининг ёшени аниқлаш мақсадида тадқиқотчи Б.И.Вайнберг махсус тадқиқотлар олиб бориб бу ҳудудлардаги дастлабки тўртбурчак шаклдаги хом ғиштларнинг тарқалиши ва сополлар кўринишидаги ўзгаришлар Узбой ирмоғи ва Каспий орқали тўғридан тўғри Эрон билан алоқалар туфайли юз берган бўлиб, мил. авв. IV асрнинг иккинчи чораги ёки ўрталаридан Эрон моддий маданиятининг баъзи кўринишлари ёйилишига олиб келди деган хулоса чиқаради.

Фикримизча, Хоразм қадимги шаҳар маданияти ва давлатчилигининг шаклланишида бутун Ўрта Осиё ҳудудларида бўлгани каби ташқи таъсир ва маданий алоқаларни инкор этмаган ҳолда, бу ҳудудларда ўтроқ деҳқончиликка ўтиш, суғориш тартибининг шаклланиши, ўтроқ аҳолининг турар-жойлар барпо этиши сўнгги бронза давридаёқ маълум бўлиб, бу омиллар кейинги даврлардаги давлатчилик анъаналари шаклланиши учун асос бўлганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Демакки, Хоразм илк шаҳарсозлиги маданияти шаклланишида маҳаллий анъаналар устунлик қилар эди. Шунингдек, бутун Ўрта Осиё минтақасида бўлгани каби қадимги Хоразм шаҳар маданияти ва давлатчилиги асослари ҳисобланган илғор хўжалик тизими юритиш, суғориш тармоқларини сақлаш ва ривожлантириш, хунармандчилик ва савдо-сотиқ кабилар – ўзаро тарихий-маданий алоқалар билан боғлиқ эди. Бу жараёнлар айниқса, мил.авв.VII-IV асрларда анча тараққий этган бўлиб, бу ҳолат Хоразм давлатчилигининг ўзига хос хусусиятларида ҳам намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мил.авв. VII-VI асрларда Хоразм ва унга қўшни бўлган ҳудудларни урбанизация жараёнлари қамраб олган эди. Натижада бу ҳудудларда тарихий-маданий деҳқончилик воҳалари пайдо бўлади ва улар илк давлатчиликнинг асоси эди. Мил.авв. VI асрдан бошлаб эса

Хоразм воҳасида давлатчилик шаклланиб у қадимги Шарк цивилизацияси марказларидан бирга айланиб борди.

3. Қадимги Сўғдиёна

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда энг қадимги давлатнинг шаклланиш жараёни деҳқон-чорвачилик иқтисодиёти, ихтисослашган хунармандчилик ва шаҳар марказларининг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқдир. Ҳозирги кунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари бу ҳудудларда илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг айрим муҳим масалаларини янгича ёндашув асосида изохлашга имконият яратади. Аммо, шунга қарамасдан бу масала тўлиқ ечимини топмаган бўлиб, хусусан, Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлатлар шакллари ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзулар шулар жумласидандир.

Илк темир даври Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган Сўғдиёна ўлкаси турли қадимги манбаларда Сўғда, Сўғуда, Сўғдиёна номлари остида эслатиб ўтилади. Бу номларнинг келиб чиқиши ва уларнинг маъноси ҳақида ҳозирчи аниқ фикр йўқ. Айрим тадқиқотчилар (В.Томашек) бу номни эронча “SUS” – “ёнмоқ, ялтирамоқ, нур таратмоқ” сўзидан олинган деса, айримлари (О.Смирнова) бу сўз “хосилдор воҳалар ўлкаси” деган маънони беради деб ҳисоблайдилар. Авестонинг Яшт китобида тилга олинган “Сўғд макони Гава” – Сўғдиёнанинг энг қадимги вилояти бўлган бўлиши мумкин. Баъзи маълумотларга кўра (А.Сағдуллаев), Гава (Гау) – “буқа”, “пода”, Қашқадарё воҳаси билан боғланади. Бу сўз вилоятнинг жуда кўп географик номларида такрорланиб сақланган (Гавдара, Гаухона, Гаумурда, тоғлар Гау, чўкки Гау ва бошқалар).

Ҳозирги Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларини (Бухоро, Навоий, Самарқанд, Қашқардарё вилоятлари, Тожикистоннинг Панжикент атрофлари) ўз ичига олувчи Қадимги Сўғдиёна ва сўғдийлар ҳақида илк ёзма манбаларда маълумотлар деярли кам. Авестода вилоятларнинг номи икки хилда кўрсатилган – Гава Сўғда ва алоҳида Сўғда. Геродот эса сўғдийларни икки маротаба – Аҳамонийлар давлатининг XVI сатрап ўлкасидаги халқларни

санаб ўтганда ва форсларнинг кўшинлари сафида жангчи — сўғдийларнинг ўрнини кўрсатиб берганда тилган олган. Аммо тарихчи Сўғд шаҳарлари, дарёлари, тоғлари, ҳудудий чегаралари ҳақида бизга ҳеч қандай маълумотлар қолдирмаган. Аҳамонийлар миҳхатлари Сўғдиёна ҳақида асосан расмий даражада эълон қиладилар ва турли хил тарихий муаммоларни ўрганишда улардан фойдаланиш оғир кечади. Гекатей, Ктесий ва Ксенофонт асарларида сўғдийлар ҳақида маълумотлар йўқ.

Александр Македонский даври ва сўнгги юнон-рим тарихшунослари асарларида тарихий-географик маълумотлар анча кенг берилган. Сўғдиёнадаги алоҳида жойларда, вилоятлар, қалъалар — Наутака, Ксениппа, Мароқанда, Баги, Басилейа — “подшо шаҳри”, Политемет-Зарафшон, “Оксиарт, Сўғд қояси” ва бошқа хабарлар шулар жумласидандир.

Бу маълумотлар асосида турли фикрларга эга бўлиш мумкин. Даставвал, милл. авв. IV асрга келиб, сўғдийларнинг ҳудудий жойлашуви, уларнинг яшаш учун фойдаланган асосий ерларининг чегаралари, дарё воҳалари ва вилоятлари аниқроқ кўринади. Аммо, бу жараённинг тарихий анъаналари — сўғдийларнинг ёйилиши, ўтроқ воҳаларининг пайдо бўлиши ва шу жойларда йирик шаҳар марказларига асос солиниши янада қадимги даврларга бориб тақалади.

Қадимги вилоятларнинг жойлашув ҳудудлари анчагина муаммоли масала бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларига (жумладан, Сўғдиёнага ҳам) кўчманчиларнинг ҳужуми-бу ҳудудларда давлат уюшмалари пайдо бўлишига сабаб бўлган бўлиши мумкин эди.

Археологик топилмаларнинг маълумот беришича, Қашқадарё ҳавзаси, Сурхон воҳаси ва Шимолий Афғонистон ҳудудларида милл. авв. X-VIII асрларга оид унча катта бўлмаган ва мустаҳкамланган ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари ҳақиқатдан ҳам кўчманчиларнинг отлик камончилари ҳужумларига дош беролмас эдилар. Аммо, бундай манзилгоҳлардан кучли ҳарбий тўқнашувлар ва сиёсий қарама-қаршиликлардан далолат берувчи ёнгин ҳамда вайронгарчилик излари аниқланмаган. Ундан ташқари, бу ҳудудларда янги ерлар жадаллик билан ўзлаштирилган ва ўтроқ аҳоли билан чорвадор

кучманчи аҳоли кўшничиликларида яшашган (Зарафшон ва Қашқадарё куйи оқимлари Вахш ҳавзаси).

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аҳоли сони ва zichлигининг ўсиб бориши, ҳосилдор ер майдонларининг ўзлаштирилиши ва ўтроқ манзилгоҳлар сонининг ошиб бориши натижасида яйловлар қисқариб, чорва емишига талаб ортиб боради. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг жадаллик билан ривожланиши аҳоли жойлашувининг ҳаётий зарур ҳудудларга бўлиниб кетишига олиб келади. Бундай шароитда чорвадор аҳолининг маълум қисми хўжаликнинг ярим ўтроқ ва ҳайдама чорвачилик шаклига ўтишга мажбур бўладилар. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги милл. авв. VI-IV асрларга оид кўчманчилар ёдгорликлари ўтроқ аҳоли ҳудудлари чегараларида (Оролбўйи, шимолий Туркменистон, Зарфшоннинг куйи оқими, Помир ва бошқа) жойлашганлиги тасодифий ҳол эмас. А.Сағдуллаевнинг фикрича, нисбатан йирик сиёсий уюшмаларнинг пайдо бўлишига Ўрта Осиё ўтроқ ва кўчманчи аҳолиси ўртасидаги доимий сиёсий қарама-қаршиликлар сабаб бўлади.

Аҳоли аралаш жойлашуви ҳудудларида ўтроқ вилоятлар сиёсий уюшмаларининг шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири, Ўзбекистон жанубидаги дашт ҳудудларда жойлашган кўчманчи қабилалар ҳужуми хавфи эди. Милл. авв. VII-VI асрларга келиб бундай ҳужумлар тез-тез бўлиши муқаррар эди. Чунки, Ўрта Осиёнинг кўпгина тоғ ва дашт ҳудудларида йилқичилик ва чорвачиликнинг ҳайдама усули кенг тарқалиб, кўчманчиларнинг ўзлари эса жанговар қуролланишда катта муваффақиятларга эришиб, жиддий ҳарбий хавф туғдира бошлайдилар.

Ўрта Осиёдаги энг қадимги давлат уюшмалари ҳақида сўз борар экан, энг қадимги шаҳарларни ифодаловчи мустаҳкамланган марказларга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Чунки, энг қадимги шаҳарлар дастлабки давлатларнинг марказлари сифатида шаклланади ва бу масала кўпгина тадқиқотчилар томонидан махсус кўриб чиқилган, ҳамда ривожланиш тараққиётининг турли даврлари билан белгиланган.

Ҳозирги кунга келиб олинган янги маълумотлар асосида бу масалага бирмунча аниқликлар киритилди. Ҳусусан, шуни

алоҳида таъкидлаш лозимки, Қадимги Бақтрия ва Сугдиёна ҳудудларида мил. авв. II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларига оид энг қадимги ривожланган шаҳар ҳаробалари учрамайди, илк темир даври шаҳарларининг ривожланиши эса мил. авв. VII-II асрларга оиддир.

Мил. авв. VIII асрнинг охири – VII асрга келиб қадимги Ўзбекистон ҳудудидаги манзилгоҳлар ривожланишида жадаллик билан ўзгаришлар бошланиб, Бақтрия ва Сугдиёна ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик белгиларини (мустаҳкам деворлар, саройлар, буржлар, хандақлар, деворлардаги ўқ отиш йўлаклари ва бошқа) аке эттирувчи манзилгоҳларнинг сони Бақтрия, Марғёна ва Сугдиёнада 20 тадан зиёдроқ. Асосий манзилгоҳлар эса (майдони 5 гектардан кам) қишлоқ кўрғонлари, унча катта бўлмаган алоҳида қалъалар ва деҳқончилик қишлоқларидан иборат. Шаҳарлар турига киритиш мумкин бўлган, каттагина кўрғонли мустаҳкамланган манзилгоҳлар айрим қадимги деҳқончилик воҳаларида (Сурхон, Қашқадарё, Зарафшон ҳавзалари ва бошқа) битта ёки икктадан кўп бўлмаган.

Илк темир даври Сугдиёнада, алоҳида ҳудудий тартиб гуруҳида бўлиб марказ вазифасини бажарган бир неча манзилгоҳлар турлари мавжуд эди. Булар майдони 5 гектардан 15 гектаргача бўлиб, туман – воҳа маркази вазифасини бажарувчи марказлар – Даратеп, Конимех, Чордара; майдони 20 гектардан 80 гектаргача бўлган вилоят марказлари вазифасини бажариши мумкин бўлган шаҳарлар – Узунқир, Еркурғон, Хўжа Бўстон; бир неча вилоятлар маркази вазифасини бажарувчи шаҳарлар – Афросиёб (Мароқанда) ва Бухоро қабилардир.

Археологик маълумотларга қараганда, ҳунармандчилик муассасалари йирик манзилгоҳлар ичида марказлашиб боради. Бу манзарани Афросиёб топилмалари тасдиқлайди. Бундай манзилгоҳлар аста – секинлик билан ҳунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланиб боради. Бу жараёнда қадимги йўллар ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлаб ўтишимиз жоиздир. Афросиёб, Узунқир, Еркурғон каби кўҳна шаҳарлар Ўрта Осиё шимолий дашт ҳудудлардан келувчи йўллар устида жойлашган.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида очилган манзилгоҳлар, кўҳна шаҳарлар ва улардан топилган топилмалар ҳамда ушбу маълумотларни ёзма манбалар билан солиштириш натижасида Ўрта Осиёдаги илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши муаммоларига бироз аниқликлар киритилди. Бу ўринда Сугдиёна давлатчилиги масалаларига бағишланган Ш.Одиловнинг сўнгги илмий тадқиқотлари айниқса диққатга сазавордир.

Тадқиқотчи Сугдиёнада, хусусан Бухоро ва Зарафшон воҳаларида топиб текширилган илк темир даврига оид археологик маълумотларни бошқа ҳудудлар билан солиштириб чуқур таҳлили этади. Бухоро ҳудудларидан топилган “ахамонийлар даври” ёдгорликлари унча катта бўлмаган ҳудудларда жойлашган бўлиб, бу ерларнинг кенг ҳудудларга ёйилган этно-маданий вилоят таркибига киритиш лозимки, илк темир даврида бу ҳудудларда ташқи кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Бу этно-маданий вилоят даставвал Амударё воҳаси (Хоразм, Марғиёна, Бақтрия), Жанубий Сўғд, марказий Сўғднинг бир қисми, Бухоро Сўғдининг шимоли – ғарбий ва шимолий – шарқий ҳудудлари, шунингдек, Уструшона каби тарихий вилоятларини ўз ичига олган.

Қадимги Бақтрия ҳудудларидан кўчиб бориш бевосита Амударё, Сурхон, Қашқадарё сув ҳавзалари ва уларнинг ирмоқлари орқали бўлиб ўтган. Сўнгги бронза давридаёқ Қашқадарё юқори оқимларида мавжуд бўлган маданият соҳиблари тоғлар орқали Марказий Сўғд (Самарқанд) ҳудудларига етиб келадилар. Зарафшон воҳасига келсак, Ш.Одиловнинг фикрича, Марказий Сўғднинг каттагина, қисми (бир томондан Афросиёб кўҳна шаҳри атрофлари ва Кўктепа, иккинчи томондан, Сармишсой ва Конимех ёдгорликларигача) сўнгги бронза ва “ахамонийлар даври”да (мил. авв. IV асрнинг бошларигача) умуман ўзлаштирилмаган эди. Аммо, бизнинг фикримизча, айнан мана шу даврда Жанубий Сўғднинг каттагина қисми ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан эгалланиб, дарё воҳалари ва текисликлар ҳайдама деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирилиб, бу ҳудудлар ҳайдама деҳқончиликка

ихтисослашган эди. Кўшни Қадимги Бактриянинг каттагина худудларида ҳам айнан мана шу жараёни кузатишимиз мумкин.

Ш.Одилов, Ғарбий Сўғда мил. авв. VI-V асрлардаги кишлоқлар пайдо бўлишини Ўрта Амударё томонидан аҳолининг кириб келиши билан боғлайди. Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиёда давлатчилик тарихининг бошланиши жанубий худудларда бошланиб марказий ва шимолий худудларга ёйилган деб ҳисобланади.

Археологик манбаларнинг маълумот беришича, мил. авв. VII-VI асрларга келиб Ўрта Осиёнинг жанубида ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар анчагина мураккаблашади. Бу ўринда Қадимги Бактрия маълумотларини келтириб ўтиш жоиздир.

Агар Мидия салтанатининг шарқий чегаралари Шимолий Парфия ва Арияни ўз ичига олганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, мидияликларнинг Бактрияга ҳарбий ҳавф туғдириши аниқ эди ва яна бир ҳарбий ҳужум ҳавфи шимолдаги кўчманчи қабилалар бўлиб, бу ҳолат Бактрия давлат уюшмаси пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин эди. Кир II нинг Ўрта Осиёга юриши-Ахамонийларнинг Бактрия ва сак-массагет уюшмаси каби жиддий рақиблари мавжуд бўлганлигининг далилидир. Форслар Ўрта Осиё жанубий влоятларини босиб олганларидан кейингина, яъни, мил.авв. 530 йилда сак – массагетлар устига юриш бошлайдилар. Демак, бу пайтга келиб Бактрия ҳарбий – сиёсий уюшмаси таркибига Бактриядан ташқари Марғиёна ва Сугдиёна ҳам кирган эди.

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиё худудларида илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлишида ҳарбий-сиёсий омиллардан ташқари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Чунки, сиёсий жиҳатдан шаклланган давлат ёки уюшма иқтисодиётсиз тараққиёт босқичига кўтарила олмайди.

Энг сўнгги археологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этар эканмиз, Қизилтепа (Сурхондарё), Ёзтепа (Туркманистон), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё), Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд) каби кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар сопол буюмлари ва қурилиш усуллари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш эканлигининг гувоҳи бўламиз. Аммо, Ерқўрғон, Кучуктепа, Қизилтепа, Ёзтепадан

топилган мил. авв. IX-VII асрларга оид буюмларга ўхшаш буюмлар Хоразм худудларидан шу пайтга қадар топилмаган.

Демак, қурилиш усуллари ва моддий маданиятдаги ўзаро ўхшашлик, мил. авв. I минг йилликнинг бошлари Бактрия, Марғиёна ва Сугдиёна худудлари ўртасида ҳеч бўлмаганда этник тарихий – маданий бирлик мавжуд бўлганлигидан далолат бериб, бу ўхшашлик савдо-сотик муносабатлари, ўзаро алмашинув ва қадимги савдо-транзит йўлларига ҳам боғлиқ эди. Мил. авв. VI асрга келиб эса, Хоразм мустақил давлат сифатида ташкил топади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ўзаро алмашинувда муҳим аҳамиятга эга бўлган Хоразмдаги илк темир даври савдо-транзит йўллари воҳа ичидаги ички ёки иккинчи даражадаги йўллар вазифасини ўтар эди. Асосий савдо йўллари эса Бактриядан Жанубий Сўғд (Қашқадарё), Марказий Сўғд (Самарқанд) орқали Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсига ўтиб кетарди.

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, сугорма деҳқончиликнинг ривожланиши ва ихтисослашган хунармандчилик натижасида бронза давридаёқ Ўрта Осиё худудларида ижтимоий табақаланиш ва мулкый тенгсизлик пайдо бўлади. Бу жараён фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Яқин Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Ҳар бир жамоанинг ривожланиши унинг ички қонуниятларидан келиб чиқса ҳам, дастлабки марказлардан бўладиган ташқи таъсир четдаги вилоятларнинг тақдирида катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Ўзбекистон худудларидан янги археологик маълумотлар илк давлат уюшмалари пайдо бўлишини янади кенгрок изоҳлаш имконини яратади. Бу маълумотларга қараганда, илк темир даври умумий жамоалардаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Манзилгоҳлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошлиқлари ёки уй ҳужайинлари, шунингдек, алоҳида кишлоқ кўрғонларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида

Қадимги Сўғд шаҳар ва қишлоқлари (мил.авв. VII-IV асрлар)

Номи	Санаси	Майдони	Қаерда жойлашган?
Афросиёб I, II	мил.авв. VII-IV асрлар	219 гектар	Самарқанд Сўғди
Ерқўрғон I, II	мил.авв. VIII-V асрлар	40 гектар	Қашқадарё Сўғди
Узунқир	мил.авв. VIII-VI асрлар	68 гектар	Қашқадарё Сўғди
Сангиртепа	мил.авв. IX-VI асрлар	4 гектар	Қашқадарё Сўғди
Даратепа	мил.авв. VII-VI асрлар	10 гектар	Қашқадарё Сўғди
Саройтепа, Тўртбурчактепа, Сомонттепа	мил.авв. VII-IV асрлар	0,2 дан 1 гектаргача	Қашқадарё Сўғди
Қумрабод, Арабон, Чордара, Хўжа Бўстон	мил.авв. VI-IV асрлар	0,2 дан 1 гектаргача	Бухоро Сўғди
Ўратепа	мил.авв. IV аср	0,3 гектар	Бухоро Сўғди
Кўктепа	мил.авв. VII-VI асрлар	20 гектар	Самарқанд Сўғди
Лайлакўйтепа	мил.авв. IV аср	2 гектар	Самарқанд Сўғди
Қўрғонча	мил.авв. IV-III асрлар	-	Қашқадарё Сўғди

уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хужалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзининг иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларини солиштириб ва умумлаштириб шундай хулосага келиш мумкинки, Сўғдиёна худудларига одамлар энг қадимги даврлардаёқ кириб келиб, тоғолди худудлари, дарё воҳалари, кейинчалик эса, дашт худудларига тарқаладилар. Бу худудларда мавжуд бўлган қулай табиий шароит – ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратган.

Турли қадимги манбаларда Сўғдиёна номи тилга олинса ҳам, алоҳида давлат сифатида эслатилмайди. Бу ҳол тадқиқотчиларнинг турли баҳсларига сабаб бўлишига қарамасдан, археологик тадқиқотлар бу масалага кўпгина аниқликлар киритади. Қўлланма муаллифи бу тадқиқотларни таҳлил қилиб ва бошқа маълумотларни умумлаштириб шундай хулоса чиқаради.:

- Мил. авв. I минг йилликнинг бошларига оид тарихий – маданий ёдгорликлар Сўғдиёна худудларида давлатчилик тарихи айнан мана шу даврдан бошланганлигидан далолат беради;

- Сўғдиёна давлатчилиги тарихида нафақат четдан бўлган ташқи таъсир, балки, ички омиллар имкониятларининг ҳам аҳамияти кагга бўлди;

- Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида Сўғдиёна Бактрия давлати доирасида нафақат сиёсий, балки этник-маданий бирликни ташкил этарди. Қурилиш усуллари, меъморчилик санъати ва моддий маданиятдаги ўхшашлик фикримиз далилидир. Зеро, бундай ўхшашлик иқтисодий, маданий муносабатлар ҳамда сиёсий бирлик асосида пайдо бўлиши мумкин эди;

- Македониялик Александр юришларидан кейинги даврларда Сўғдиёна мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, кўшни давлатлар билан ўзаро алоқаларни янади ривожлантиради.

Ўзбекистон хуудларида илк давлатлар пайдо бўлиши ва ривожланишининг даврларга бўлиниши¹.

1-давр Мил.авв. II минг йилликнинг 2-ярми	Ўзбекистоннинг жанубида эмбрионал шаклдаги давлатга ўхшаш тузилманинг қарор топиши. Давлатнинг бундай намунасини Жарқўтон мисолида кўриш мумкин
2-давр Мил.авв. I минг йиллик боши – мил.авв. 539 йил.	Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм каби тарихий-маданий вилоятлар ва кўчманчи қабилаларнинг турли конфедерациялари. Бу сиёсий уюшмаларда сиёсий ҳокимият тизимининг илк шакллари мавжуд эди
3-давр Мил.авв. 539-330 йй.	Ахамонийлар босқини туфайли қадимги Ўзбекистон хуудларининг Ахамонийлар давлати таркибига кириши ҳамда Ахамонийлар давлат бошқарувининг жорий этилиши
4-давр Мил.авв. IV аср охири – мил.авв. II асрнинг иккинчи ярми	IV асрнинг охириги чорагида Хоразмда подшолик пайдо бўлади. Бухорода, Даванда, Сўғдда алоҳида мулклар шаклланади. Қанг давлати қарор топади
5-давр Мил.авв. II асрнинг иккинчи ярми – мил. I асри боши	Маҳаллий давлатлар – Қанг, Хоразм подшолиги, Бухоро, Сўғд, Даван мулкларининг мустақхамланиши ва янада ривожланиши, Юэчжи давлатининг қарор топиши
6-давр I асрнинг боши – III асрнинг биринчи ярми	Антик даврда маҳаллий давлатчиликнинг ривожланиши. Ўзбекистоннинг жанубида Кушон давлати, Чоч хуудларида янги мулкчилик, Хоразмда Африғийлар давлатлари

¹ Ргвеладзе Э.В. ва бошқ. Қадимги Ўзбекистон..., 48-52 бб.; Ргвеладзе Э.В., Алимова Д.А. и др. История государственности Узбекистана. – Ташкент: Узбекистон, 2009. – с. 48-54.

4§. Ўрта Осиёда Ахамонийлар даври бошқарув (мил.авв. VI-IV асрлар)

Эрон форслари ҳақидаги дастлабки маълумотлар мил.авв. IX асрга оид Оссурия манбаларида учрайди. Бу маълумотга кўра улар, Урмия кўлининг жанубида ва жануби-ғарбида яшаганлар. Мил.авв. IX-VIII асрлар бўсағасида улар жанубга томон ҳаракат қилиб Эроннинг шимоли-ғарбидаги элабийлар хуудларини эгаллаб оладилар. VIII асрдаёқ Ахамон уруғидан бўлган форсларнинг юқоридаги хуудларда қабилавий иттифоқи ташкил топган эди. Мил.авв. VII асрнинг ўрталарига келиб Эрон хуудидидаги эроний тилли аҳоли асосида маркази Ҳамадонда бўлган Мидия давлати ташкил топади. Ахамонийлар қабила иттифоқлари ҳам тобе бўлган бу подшоликнинг Шарқдаги хуудлари Ўрта Осиё чегараларигача чўзилган эди. Тахминан, мил.авв. 600-559 йилларда Эронда Мидияга қарам бўлган Камбиз I ҳукмронлик қилади. У Мидия подшоси Астиагнинг қизига уйланган бўлиб, унинг ўғли Кир II Мидиянинг сўнгги ҳукмдори Астиагнинг набираси эди.

Мил.авв. VI асрнинг ўрталарига келиб шафқатсиз курашлар натижасида Мидия подшолиги ўрнида Ахамонийлар давлати ташкил топади. Кўпчилик илмий – тарихий адабиётларда Кир II Ахамонийлар давлатининг асосчиси сифатида эътироф этилади. Ахамонийларнинг Кир II, Камбиз, Доро I, Ксеркс каби ҳукмдорлари қадимги Шарқдаги жуда кўплаб мамлакатлар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни режалаштирилганлар ва шундай сиёсат олиб борганлар. Қадимги дунё муаллифлари Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Юстин қабиларнинг маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Кир II мил.авв. 545-539 йилларда Шарқий Эрон ва Ўрта Осиё вилоятларини босиб олади. Доро I даврида (мил.авв. 522-486 йй.) Ахамонийлар сулоласи Ҳинд водийсидан Ўрта Ер денгизига қадар бўлган кенг хуудга ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Жуда кўп сонли давлатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва халқларни бирлаштирган Ахамонийлар салтанати тарихда биринчи йирик дунё давлати ҳисобланади.

Ахамонийлар ҳукмдорларининг Ўрта Осиё вилоятларини босиб олиши илмий-тарихий адабиётларда кенг ёритилган ва алоҳида мавзу ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ушбу бўлимда

давлатчилик тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган Аҳамонийлар давлатининг тузилиши, бошқарув тартиби, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт, бу давр шаҳарлари масалаларига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Геродот маълумотларига кўра, улкан Аҳамонийлар салтанати алоҳида вилоятлар (ўлкалар) – сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг сони 20 та эди. Ҳар бир сатрапия ҳар йили маълум миқдорда солиқ тўлаб туриши шарт эди. Солиқларнинг миқдори кўп ҳолларда кумуш талант (талант – пул бирлиги, бир талант 30 кг кумушга тенг бўлган) билан белгиланган. Солиқлар келиб тушишини тизимга солиш учун Доро I ягона танга тартибини жорий этади. Бу тартибнинг асосини оғирлиги 8,4 г келадиган олтин дарик ташкил этарди. Олтин дарикни бир донасини оғирлиги 5,6 г бўлган 20 та кумуш тангага алмаштириш мумкин бўлган. Олтин дарик фақат подшо томонидан, кумуш тангалар эса айрим вилоятлар ҳукмдорлари томонидан зарб этилган.

Қарам ўлкалар пул солиғидан ташқари маҳсулот билан ҳам солиқлар тўлаганлар. Ушбу солиқлар ҳисобидан Персеполда, Сузада ва Экбатанда форс подшоларининг ҳашаматли саройлари қад кўтарган. Мисол учун, Сузадаги саройни куриш ҳақида Доро I ёзувларида шундай хабар берилади: «Бу ерда ишлатилган олтин Лидия ва Бақтридан келтирилган. Кўк тош «капа-утака» (ложувард) ва «синкабруш» (ярим қимматбаҳо тош-сердолик) Сўғддан келтирилган. «Ахшайна» тоши (феруза) Хоразмдан келтирилган». Шунингдек, Геродот Аҳамонийлар давридаги яна бир солиқ тури – сунъий кўллардан далалар учун олинадиган сув пули ҳақида ҳам маълумот беради. Тарихчининг таъкидлашича, кўлларнинг тўғонини очгани учун форс подшоси «одатдаги солиқдан ташқари катта пул олади».

Аҳамонийлар давлатида мажбурий ҳарбий хизмат ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Элефантин оролидаги (Мисрнинг жанубий чегаралари яқинида) гарнизон архивидан маълумки, бу ерда мил.авв. V аср охирида хоразмлик жангчи Даргамон хизмат қилган. Сак жангчилари ҳайкалчаларининг топилиши Мисрдаги йирик ҳарбий базалардан бири бўлган форсларнинг Мемфис гарнизони таркибида сак отлиқлари ҳам бўлганлигидан гувоҳлик беради) ларга қарши чиққан Ксеркс кўшинлари таркибини санаб

ўтар экан Геродот, бактрийлар, сак-аморлар, парфиёнлар, хоразмийлар, сўғдийлар ва сакларни ҳам тилга олади.

Дехқончилик. Сунъий суғориш. Жуда кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиёнинг ўтроқ воҳаларидаги суғориш тартибида мил.авв. VI-IV асрларда сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтганлигини эътироф этадилар. Бу даврда кўп жойлардаги тўпланиб қолган сувлардан фойдаланиладиган мавсумий табиий суғориш ўрнини кенг ҳудудларни суғориш имкониятини берувчи йирик магистрал каналлар тартиби эгаллайди. Бундай ўзгаришлар натижасида нисбатан кенгрок ҳудудларни ўзлаштириш имкониятлари пайдо бўлади. Ўрта Осиёнинг деярли барча тарихий-маданий вилоятларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида ўтроқ аҳоли томонидан янги ерларнинг ўзлаштирилганлиги кузатилади.

Шимолий Бактрия ҳудудларида бу даврда Сурхон ва Кобадийён воҳалари кенг миқёсда ўзлаштирилиб, ўнг қирғоқ Амударё ирмоқларидан магистрал каналлар ўтказилади. Вахш воҳасида Болдай канали қазилиб, унинг атрофларида мил.авв. V-IV асрларга оид манзилгоҳ аниқланган. Хоразм ҳудудларида, чап қирғоқ Амударёдаги Сарикамиш хавзасида жойлашган Кўзалиқир яқинида Аҳамонийлар даврига оид йирик дехқончилик воҳаси аниқланган. Бу ердан ўша даврга оид бир нечта каналлар аниқланган.

Таъкидлаш жоизки, Аҳамоний подшолари ва сатраплари кишлоқ хўжалигининг ривожланишига, аввало, дехқончиликка катта эътибор бериб турганлар. Ксенофонтнинг хабар беришича, «подшо ўз мамлакатининг айрим қисмларини ўзи айланиб чиқади, айрим қисмларига ўз ишончли одамлари юборади. Агар ҳокимлар ўзлаштирилиб обод этилган, боғ-роғлар барпо этилиб экинлар экилган ерларни кўрсатсалар уларга яна янги ерлар кўшиб берилиб, турли мукофотлар инъом этилади». Ўрта Осиёдаги дастлабки коризлар ер ости суғориш каналлари ҳам Аҳамонийлар даврида пайдо бўлади. Полибий салавкийлар ҳукмдори Антиох III нинг Парфия даштлари орқали юришини таърифлар экан, бу ерда суғориш ишлари кудуқлари бўлган бир нечта ер ости каналлари орқали амалга оширилиб улар «форслар даврида» бунёд этилгани ҳақида маълумот беради.

Мил.авв. VI-IV асрлар суғориш иншоотлари такомиллашуви билан бирга Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигида деҳқончилик тараққиётига сезиларли туртки берган темир буюмлардан фойдаланиш ҳам кенг тарқалади. Шимолий Бактриядаги Қизилча 6, Хоразмдаги Динғилжа ва Кўзалиқир, Сўғдиёнадаги Афросиёб ва Даратепа ҳамда бошқалардан топилган темир буюмлар шу жараёндан далолат беради.

Бу даврда Ўрта Осиё ўтроқ тарихий-маданий вилоятлари хўжалиги доирасида чорвачилик ҳам тараққий этади. Хўжаликнинг бу тури катта ва кичик дарёлар ҳавзалари ҳудудларида, тоғ ва тоғ олдиларида, дашт чегара ҳудудларида айниқса жадаллик билан ривожланади. Қадимги Хоразмдаги Кўзалиқирдан мил.авв. VI-IV асрларга оид ҳайвонлар суякларининг топиб тадқиқ этилиши бу ерда хўжаликнинг асосини чорвачилик, аввало, йирик туёқли ҳайвонлар ташкил этганлигидан далолат беради. Персепол тасвирларида ҳам кўпгина Ўрта Осиё ҳалқлари форс подшолигига солиқ сифатида турли ҳайвонларни етаклаб келаётганлигининг тасвирланиши ҳам тасодифий ҳол эмас.

Хунармандчилик. Мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиё вилоятларида хунармандчилик ишлаб чиқариш, хусусан, сопол хунармандчилиги юқори даражада ривожланади. Кулолчилик чархида тайёрланиб махсус хумдонларда пиширилган сопол идишлар кўпчилик Ўрта Осиё вилоятларига хос шаклларга эга эди. Бу ўринда цилиндрсимон ва цилиндр конуссимон идишларнинг кенг тарқалганлигини таъкидлаш жоиздир. Бундай кўринишдаги идишлар Бактриядаги Балх, Қободиён, Болдайтепа, Талашкан, Қизилтепа, Сўғдиёнадиги Афросиёб, Хўжа Бўстон, Узунқир, Сармиш, Хоразмдаги Кўзалиқир, Қалъалиқир, Динғилжа, Марғиёдаги Ёздепа ва Говурқалбалардан топиб ўрганилган. Металларни бадий жихатдан қайта ишлаш услублари юқори даражада бўлганлиги ҳақида Амударё хазинаси буюмлари ҳамда «ёввойи скиф услуби» га оид ёдгорликлар қимматли маълумотлар беради. Кам сонли бўлса-да, хунармандчиликнинг бошқа турлари – тўқимачилик, тошга ишлов бериш, суякни қайта ишлашга оид бўлган топилмалар топиб ўрганилган.

Ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи чорвадор турмуш тарзининг ёнма-ён ёки биргаликда кечиши билан боғлиқ мил.авв. I минг йиллик Ўрта Осиё учун хос бўлган меҳнат тақсимооти – савдо-сотикнинг ривожланишига олиб келган ҳамда маҳсулот хусусиятига эга бўлган хунармандчилик ишлаб чиқаришнинг ривожланишига туртки бўлди. Кўпгина давлатларнинг улкан Аҳамонийлар салтанати таркибига кириши, аввало, ташқи савдонинг тараққиётига таъсир кўрсатди. Аммо, Аҳамонийлар даври Ўрта Осиёга келтирилган ёки бу ҳудудлардан олиб чиқилган маҳсулотлар ҳақида жуда кам маълумотлар сақланган. Шунга қарамасдан, Кичик Осиёдаги Эфес шаҳридан Бактрияга, ундан Ҳиндистонга кетувчи йўл ҳақидаги маълумотлар Ўрта Осиёнинг Аҳамонийлар давлатининг ғарбий вилоятлари билан савдо алоқалари олиб борганлиги тасдиқлайди. Сўғдиёнадан ва айниқса Бактриядан топилган тангаларга қараб хулоса чиқарилган бўлсак, мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиёга нафақат марказий ҳамонийлар ҳокимияти ҳукмдорлари зарб этган тангалар балки, Кичик Осиё ва юнон тангалари ҳам муомалада бўлган.

Манзилгоҳлар ва меъморчилик. Ўтган асрнинг 30-йилларида Аҳамонийлар даври маданий қатламлари фақат Жанубий Тожикистон ҳудудларидагина маълум эди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мил.авв. VI-IV асрларга оид ёдгорликлар кўпгина ҳудудларда аниқланиб, тадқиқотлар кўлами кенгайди. Ҳозирги кунда бу даврга оид манзилгоҳлар нафақат Жанубий Туркменистон, балки Шимолий ва Жанубий Бактриядан, Сўғдиёнадан, Парфия ва Марғиёнадан, Хоразмдан, Чоч ва Фарғонадан топиб ўрганилган бўлса, Фарғонадан, Олойдан, Шарқий Помирдан ҳамда Оролбўйидан кўмиш маросимига оид ёдгорликлар топиб текширилган.

Бу даврга оид манзилгоҳ ва кўҳна шаҳарлар меъморчилиги Жанубий Туркменистонда нисбатан кўпроқ ўрганилган. Бу ҳудудлардаги энг йирик кўҳна шаҳар Марвдаги Говурқалъа ҳисобланади. Говурқала ўлчамларининг йиғиндиси 7,5 км. га тенг. Аҳамонийлар даври Марвнинг маркази Говурқала шимолий томонининг марказида жойлашган Эркқалъа истехкоми бўлган. Мил.авв. I минг йиллик ўрталарида ушбу истехком баланд лой девор билан ўраб олинади. Эркқалъанинг марказида йирик

меъморий иншоотлар – ҳукмдор саройи ва диний мажмуа қад кўтаради. Истехком хом ғиштдан бунёд этилган мустаҳкам пойдевор устига қурилиб, ягона дарвозаси шаҳар томонга қаратилган.

Марв воҳасининг қадимги марказида Аҳамонийлар даврига оид Ёздепа манзилгоҳи очиб ўрганилган. Ёздепа бирмунча илгарироқ даврда пайдо бўлган бўлиб, мил.авв. I минг йиллик ўрталарида ўзининг аввалги ҳарбий-маъмурий аҳамиятини йўқота бошлайди. Аммо, Ёздепа манзилгоҳи бутунлай йўқолиб кетмайди ва қазилмалар натижасида бу ердан тўғри бурчакли ғиштлардан қад кўтарган деворлар, иншоотлар қолдиқлари аниқланган.

Копетдоғнинг тоғ олди ҳудудларидан мил.авв. VI-IV асрларга оид йирик кўҳна шаҳар Еткендепе харобалари очиб ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Еткендепе Шимолий Парфиянинг ҳарбий-маъмурий маркази бўлиб, бу ерга Аҳамонийлар подшолари келиб турган. Кўҳна шаҳар нотўғри айлана шаклида бунёд этилган бўлиб, узунлиги 500 метр, эни 300 метрга яқин. Шаҳар ўрнидаги дастлабки манзилгоҳ тўғри бурчакли йирик ғиштлардан қад кўтарган мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Марказда истехком қад кўтарган.

Хоразм экспедициясининг сайъи-ҳаракатлари туфайли қадимги Хоразм ҳудудларида ҳам Аҳамонийлар даври ёдгорликлари аниқланган. Улардан бири – сатрапнинг қуриб битказилмаган саройи Қалъалиқир I ҳисобланади. Яна бир бу даврда оид кўҳна шаҳар Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Кўзалиқир бўлиб, у табиий тепалик устида жойлашган. Унинг максимал узунлиги 1000 метр, эни эса 500 метрдан зиёдроқдир. Қазилмалар натижаларига кўра, кўҳна шаҳар икки қатор девор билан ўраб олиниб, ташқи девор миноралар билан мустаҳкамланган. Ички девор эса турли қурилишларга туташиб турган.

Ўнг қирғоқ Хоразмдаги Аҳамонийлар даврига оид яна бир ёдгорлик Дингилжа яқинидаги манзилгоҳ ҳисобланади. Қазилмалар натижасида бу ердан 2600 кв. м. майдонга эга бўлган кўп хонали катта бино очиб ўрганилган. Бинодан турар-жой, хўжалик ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган 17 та хона аниқланган. Девор тўғри бурчакли ва тўртбурчак йирик

ғиштлардан бунёд этилган. Бино қурилишлари мил.авв. V аср охири - IV асрнинг биринчи ярми билан саналанган.

Сўғдиёнанинг йирик маданий маркази ва пойтахти бўлган Афросиёб кўҳна шаҳри бу даврд айниқса гуллаб-яшнади. Бу даврга келиб умумий майдони 219 гектар бўлган Афросиёб марказий ва йирик шаҳар сифатида анча ривожланиб, бу ерда шаҳар ҳаётининг ривожланиши Сўғдиёна ва бутун Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг юксалиши ҳамда инқирози билан мувофиқ тарзда кечган. Аҳамонийлар даридаги Самарқанд Сўғди хўжалик ҳаёти ва маданий тараққиёти ҳақида Лолазор, Лайлакўйтепа, Кўктепа, Тўртқўлтпепа каби ёдгорликлардан топилган топилмалар ҳам қимматли маълумотлар беради. Бу топилмаларга қараб (жанговар ва меҳнат қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, тақинчоқлар, қурилиш услуби ва ҳоказо) Самарқанд ва унинг атрофларидаги ҳудудларда мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида яшаган аҳоли хўжаликнинг деҳқончилик, чорвачилик, уй хунармандчилиги ва ихтисослашган хунармандчилик турларини анчагина ривожлантирганлар деган хулоса чиқариш мумкин.

Бухоро воҳасидаги Хўжа Бўстон, Конимех, Қумрабод, Арабон, Чордара, Кузмонтепа каби ўнлаб кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар Аҳамонийлар даврига оиддир. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, улар йирик этно-маданий вилоятнинг унча катта бўлмаган туманлари бўлиб, бу ҳудудларда мил.авв. VI-IV асрларда умумий кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Топилган топилмаларнинг ниҳоятда ўхшашлиги шундан далolat беради.

Кейинги йилларда Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида кўпгина археологик тадқиқотлар олиб борилди. Бу тадқиқотлар натижаларига қараганда, мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Зарафшоннинг йирик бир ирмоғи Бухоро шаҳари ҳудудларидан оқиб ўтиб, унинг ўнг ва чап қирғоғида шаҳарга асос солинади. Яна шу нарса ҳам аниқландики, бу даврда арк худуди пахса девор билан ўраб олинади. Бухоро атрофларидан эса бу даврда оид қалъалар ва кўрғонлар ҳам очилганки, улар атроф қишлоқларни ташкил этган. Тадқиқотлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Бухоро – воҳадаги урбанистик жараёнларнинг

маркази бўлибгина қолмасдан, географик нуқтаи назардан ҳам воҳанинг марказида жойлашиб, вилоят маркази васифасини бажарган.

Қашқадарё воҳаси мил.авв. VI-IV асрлар ёдгорликлари Сўғдиёнанинг бошқа ҳудудларига нисбатан яхшироқ ўрганилган. Воҳадаги кўҳна шаҳарлардан бири Ерқўрғон мил.авв. VIII-VII асрларда шаклланади ва Аҳамонийлар даврига келганда ҳудудлари анча кенгайиб, тўртбурчак шаклда деворлар билан ўраб олинади. Ундан ташқари бу даврга келиб кўҳна шаҳар атрофида алоҳида қишлоқ манзилгоҳлари пайдо бўлади. Бу даврда деҳқончилик воҳалари атрофларининг ўзлаштирилиши шаҳарлар билан боғлиқ бўлиб, ўзлаштирилган ҳудудлар шаҳарларга воситачи ёки таянч вазифани бажарган. Бундай кичик қишлоқларнинг бир қисми шаҳар аҳолисининг шаҳар ташқарисидаги ерлари бўлган бўлиши ҳам мумкин. Мил.авв. VI-V асрлар воҳа ва шаҳар ягона жамоадан иборат бўлиб яхлит Сўғд ўлка – сатрапияси ташкил этган бўлиши мумкин.

Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқариб Аҳамонийлар даврига оид Жанубий Сўғддаги қуйидаги иншоотлар шакллари белгилаш мумкин: режавий тузилиши тўғри бурчакли ва икки қатор девор билан мустаҳкамланиб майдони 3 гектар бўлган алоҳида қалъа қўрғон (Сангиртепа); қишлоқ хўжалик воҳаси аҳолиси учун ҳарбий бошпана вазифасини бажарувчи ва мадони 34-70 гектар бўлган йирик қалъалар (Ерқўрғон, Узунқир); пахса – хом ғиштлири бўлмаган ҳамда майдони 2 гектаргача бўлган ярим ертўла ва ертўлалардан иборат қалъалар (Қўрғонтепа, Сомонтепа, Кўзатепа, Тўртбурчактепа ва бошқалар); табиий-географик қурилишларга асосланиб, алоҳида турар-жойларга эга бўлган манзилгоҳлар (Даратепа, Қоровултепа); қишлоқ уй-қўрғонлари (Саройтепа, Шўроб, Чоштепа). Воҳадаги энг йирик ёдгорликлардан бири бўлган Узунқир кўҳна шаҳри Аҳамонийлар даврида ўзида барча ҳимояланиш белгиларини акс эттирувчи мустаҳкам девор билан ўраб олинади. Узунқир ва унинг атрофларидаги меъморчилик ва ҳимоя иншоотлари (70 гектарга яқин) юқори даражадаги шаҳарсозлик маданиятидан далолат беради.

Ҳозирги кунда Тожикистон қадимияти билан шуғулланувчи олимлар томонидан Сирдарё ўрта оқимининг чап қирғоғи ҳудудларидаги Хўжанд ва унинг ва трофларидан (ўрта асрлардаги Уструшона) мил.авв. VI-IV асрларга оид ёдгорликлар очиб ўрганилган. Хўжанд шаҳрини ўрганган тадқиқотчилар кўҳна шаҳар истехкомининг пастки қатламларини, хусусан, умумий майдони 20 гектарга яқин бўлган (шундан истехком 1 гектарга яқин) тўртбурчак шаклидаги шаҳар майдонини ўраб турган қалъа девори қолдиқларини мил.авв. VI-IV асрларга оид деб ҳисоблайдилар. Бу давр маданий қатламлари Ширин, Мугтепа (Ўратепа шаҳрида) ва Нуртепа (Ўратепа шаҳридан шимолроқда) кўҳна шаҳарлардан ҳам аниқланган.

Нуртепа кўҳна шаҳри баланд тоғ тепалигида жойлашган. Н. Негматов ва бошқаларнинг фикрича, кўҳна шаҳар ўрнидаги манзилгоҳ мил.авв. VII асрда пайдо бўлган. Мил.авв. VI-IV асрларда эса Нуртепа умумий майдони 18 гектар бўлган пахса ва хом ғишт деворлардан қад кўтарган қалъа ҳамда ҳимоя деворлари бўлган шаҳар ҳисобланар эди. Бу ердан топилган кўплаб топилмаларга қараб шундай хулоса чиқариш мумкинки, Нуртепа аҳолиси асосан деҳқончилик ва хунармандчилик ишлаб чиқариш билан шуғулланган. Хўжанд ва Нуртепа кўҳна шаҳарлари македониялик Искандар юришлари даврида таянч нуқталар бўлган бўлиши мумкин.

Мил.авв. VII-VI асрларда Бактрия ҳудудларида ҳимоя деворлари билан ўраб олинган шаҳарлар шакллана бошлайди. Олтиндирёр (Аорн), Бактра, Қизилтепа кабилар бу ҳудудлардаги йирик шаҳарлар эди. Аҳамонийлар даври Шимолий Бактрия ҳақида тўғридан тўғри ёзма манбаларда маълумотлар берилмаса ҳам археологик тадқиқотлар бу масалага кўпгина аниқликлар киритади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Бактрия Кир II нинг мил.авв. 539-530 ёки 547-539 йиллардаги юришларидан сўнг Аҳамонийлар давлатига бўйсунтирилади. Айрим тадқиқотчилар бу даврда Бактриянинг шимоли-ғарбий чегераларидаги Темир дарвоза атрофларида Сисимифр қалъаси бўлган деб ҳисоблайдилар. И. В. Пьянковнинг фикрича, бу ерда Бактрия ва Сўғдиёна ўртасидаги чегарани белгилайдиган ҳамда катта йўлни назорат қилиб турадиган пункт жойлашган бўлиши мумкин.

Аммо, бу тахминлар археологик тадқиқотлар билан тасдиқланмайди. Шу билан бирга Амударёдан кечув жойида ва бу кечувга келувчи йўллар устида мил.авв. I минг йиллик ўрталарида қалъалар (Шўртепа, Талашкан I, Термиз, Хирмонтепа) бунёд этилади. Бу жараён Аҳамонийларнинг Бақтриядан Сўғдиёнага ўтувчи барча йўлларни қатъий назорат остига олганларидан далолат беради.

Аҳамонийлар даврига келиб Бақтрия шаҳарсозлигида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Кўплаб ривожланиш жараёнлари: темир қуролларнинг кенг ёйилиши, суғорма деҳқончилик ва хунармандчиликнинг такомиллашуви, манзилгоҳлар сонининг ортиши, улар майдонининг кенгайиши, янги белгилар қўшилган ҳолда тузилишининг мураккаблашуви айнан мана шу давр учун хосдир. Шунингдек, бу даврга келиб аҳоли пунктларининг турли шакллари: ўтроқ деҳқончилик зодагонларининг мустаҳкамланган кўрғонлари (Қизилча), йирик манзилгоҳлар (Бандихон II), мураккаб мудофаа-режавий тузилишга эга кўрғонли шаҳарлар (Қизилтепа) пайдо бўлади.

Бандихон II қалъа ва қалъанинг шимоли-шарқий томонида жойлашган мустаҳкамланмаган манзилгоҳдан иборат. Манзилгоҳнинг жануби-шарқий бурчагида жойлашган қалъа (110x100 м) ҳамма томонидан хандақ ва пахса девор билан ўраб олинган бўлиб, бурчаклари ён томондан ҳимоя қилинган ва ярим айлана шаклидаги миноралари ҳамда учбурчак шинаклари мавжуд. Қалъа ичидаги маданий қатлам турли суяклар, гўнг, сопол парчалари, қурилиш излари бўлмаган кул қатламларидан иборатки, тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ер ҳарбий хавф туғилган пайтда аҳоли ва чорва учун бошпана вазифасини бажарган. Бандихон II учун режанинг маълум зичлиги, ҳимоя тартибининг мураккаблиги (минорали деворлар, хандақлар), манзилгоҳ барча қисмларининг бир вақтда шаклланиши ва ривожланиши хосдир. Қандайдир вазифани бажариши нуқтаи назаридан бу манзилгоҳ унча катта бўлмаган деҳқончилик воҳасининг маъмурий маркази бўлган бўлиши мумкин. Бандихон II ҳимоя иншоотлари мураккаблашган тартиби ва қалъасининг ички тузилиши билан фарқланган ҳолда, бронза даври Сополлитепа аънаналарини (икки қисмли тузилиш) такрорлайди.

Бу даврга келиб манзилгоҳларнинг илгаридан кўплаб белгилари билан фарқланувчи Қизилтепа кўринишидаги янги шаҳарсозлик шакли ҳам пайдо бўлади, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Қизилтепа: қалъа, шаҳар, «шаҳар олди», ва атроф ҳудудлар қисмларидан иборат. Майдони 2 гектар, баландлиги 14-15 метр тепалик устига жойлашган қалъанинг ғарбий ярими баланд сунъий пойдевор устига қад кўтарган ҳокимнинг саройи бўлган катта қурилишлардан иборат. Қалъанинг шарқий ярими ғарбий қисмидан катта ҳовли ёки майдон билан ажратилган бўлиб, бу ерда хўжалик – турар-жой мажмуаси жойлашган ва бу мажмуа кўплаб турли даврларга оид хоналардан иборат.

А.Сагдуллаевнинг Қизилтепада олиб борган стратиграфик тадқиқотлари натижасида кўҳна шаҳар ўзлаштирилишининг учта асосий даври (Қизил I, II, III) аниқланган. Қизил III даври айнан Аҳамонийлар даврига (мил.авв. V-IV асрлар) оид бўлиб, бу даврда кўҳна шаҳарнинг жануби-шарқ томонида шаҳар олди шаклланади. Унинг ичида ва қалъада айрим участкалар қайта қурилиб, айрим янгилари пайдо бўлади. Бу даврнинг охирига келиб шаҳар инқирозга учрай бошлайди. Ҳимоя деворларида чиқинди тўплamlари пайдо бўлади ва қалъанинг юқори хоналари хўжалик чиқиндиларининг қалин қатлами билан қопланади.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, илгариги даврдаги барча манзилгоҳларга нисбатан Қизилтепада мутлақо янги тузилиш ва режавий белгилар пайдо бўлади. Хусусан, кўпқисмлилик, вазифавий фарқ ва ҳар бир қисмнинг алоҳидалиги, кўрғоннинг қалъага айланиши, мустаҳкамланмаган қисмнинг қишлоққа айланиши, шаҳар олди ва атроф ҳудудларнинг ажралиши каби белгилар Қизилтепа учун хосдир. Шунингдек, Қизилтепанинг ҳимоя иншоотлари ҳам илгариги манзилгоҳлардан сезиларли фарқланади. Ҳимоя деворлари икки тартибли бўлиб, улар ўртасида йўлак қолдирилган. Кенг ва чуқур хандақлар кўҳна шаҳарни ўраб турган. Деворларда камончилар тик туриб ва тиззалаб отишлари учун махсус шинаклар ўрнатилган.

Антик давр муаллифлари Аҳамонийлар даври Бақтриясини кўп сонли катта шаҳарлари бўлган ўлка сифатида таърифлайдилар. Улар орасида нисбатан йириклари Бақтра-

Зариасп, Аорн, Драпсак ёки Дараспа-Адраспа ва Кариатид бўлган. Бактрада жуда баландликда қалъа қурилиб пастда шаҳарни қалин девор ўраб турган. Шунингдек қалъа, акрополда ҳам мавжуд эди. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Аҳамонийлар даврида Бактра Боло Ҳисор худудларини (120 гектар) ва унинг жануби ғарбидаги пастки шаҳарнинг бир қисмини эгаллаган. Аорн эса Балхдан 35 км шимолда жойлашган Олтиндилёртепага қиёс қилинади. Хуллас, мил.авв. I минг йилликнинг ўрталари Бактрияда тўрт қисмли кўришидан иборат турли типдаги шаҳарлар мавжуд эди. Бу тузилиш – қалъа, шаҳарнинг ўзи, шаҳаролди худуди қишлоқлари ва алоҳида кўрғонлардан иборат шаҳар атрофи қисмлари эди. Бактриянинг бу давр шаҳарлари маҳаллий анъаналар асосида шаклланган бўлиб бу жараённинг илдиэлари бевосита бронза даври билан боғланади.

Мил.авв. VI-IV асрлар Фарғона ва Чирчиқ-Ангрен воҳаларининг Аҳамонийлар давлати таркибига кирганлиги ҳақида маълумотлар сақланмаган. Ушбу худудлардаги бу даврга оид ёдгорликларнинг маданий анъаналари бошқа худудларга нисбатан бошқачароқ кечган. Бу даврга келиб Чирчиқ-Ангрен воҳасидаги Бургулик маданияти инқирозга учрайди. Бу маданият манзилгоҳлари ярим ертўла ва хом ғишт қурилишлар билан изоҳланади. Айрим тадқиқотчилар Жўнарик бўйидаги Шоштепани мил.авв. VI-IV асрларга оид деб ҳисоблаб, Бургулик маданиятининг сўнгги босқичига хос деган фикрни билдирадилар. Агар бу фикр тўғри бўлса, Шоштепа ушбу худудлардаги дастлабки қадимги деҳқончилик манзилгоҳидир.

Мил.авв. VI-IV асрларга оид ёдгорликлар Фарғона водийсидан нисбатан кўпроқ аниқлаган бўлиб, улар манзилгоҳлар ва мазор-кўрғонлардан иборат. Улар орасида нисбатан яхши ўрганилганлари Эйлатон кўҳна шаҳри, Оқтом, Кунгай ва Ниёзботир ҳисобланади.

Эйлатон кўҳна шаҳри харобалари Андижон вилояти, Избоскан туманидаги Илотон қишлоғи ёнида жойлашган. Маҳаллий аҳоли орасида бу кўҳна шаҳар Шаҳри Хайбер номи

билан машҳурдир. Мил.авв. VI-IV асрларга оид¹ бу кўҳна шаҳар нисбатан яхшироқ ўрганилган бўлиб, Эйлатон маданияти ёдгорликлари водийнинг деярли барча худудларидан аниқланган. Эйлатон кўҳна шаҳри икки қисмдан иборат. Ички қисм деворлар билан ўралган, 20 гектардан иборат, лекин истехкоми йўқ. Ташқи қисм, 200 гектардан иборат бўлиб бу худудда қурилишлар қурилмаган. Бу қисм ҳам уюм-деворлар билан ўраб олинган. Қазималар натижасида доимий турар-жойлар, хўжалик хоналари, сопол идишлар, меҳнат ва жанговар қуроллар, тақинчоқлар топиб ўрганилган. Ушбу топилмаларга қараб хулоса чиқарадиган бўлсак, фақат Фарғонанинг ўзида Эйлатондан топилган ашёвий далилларга давр жиҳатдан яқин ёдгорликлар Шўрабашот, Симтепа ва Озгор II лардир. Шўрабашотдан олинган археологик ашёларнинг асосий хусусияти бу ерда оч рангли сопол идишларнинг қизил рангли сопол идишлар билан бир мажмуада учраши ҳисобланади. Шунингдек, Шўрабашотда кўза ва қадаҳлар ҳам учрайди. Ундан ташқари Шўрабашот кўҳна шаҳри тузилиши ҳам Эйлатон кўҳна шаҳри тузилишига ўхшайди. Шундан хулоса чиқарган С. Қудратов Шўрабашот кўҳна шаҳрининг бир қисмини мил.авв. III-II асрлар билан белгилаш лозим деган таклифни илгари суради.

Бу давр водийдаги деҳқончилик маданияти мазор-кўрғонлар топилмалари билан бевосита боғлиқликдир. Шундай кўрғонлардан бири Оқтом Фарғонадан 9 км жанубда жойлашган. Бу ердан 31 та қабр очиб ўрганилган. Топилган топишмаларга қараб Оқтом қабилаларининг катта кўпчилиги деҳқончилик билан шуғулланган деган фикрлар ҳам билдирилган. Оқтом қабилаларининг деҳқончилик билан шуғулланишга ўтиши кўйидаги жараёнларга асос бўлган бўлиши мумкин: Фарғона шароитида доимий манзилгоҳлар қурилиши ва бу манзилгоҳларда собиқ чорвадорларнинг хом ғишт меъморичилиги; ўтроқ деҳқончилик аҳолиси устидан сак-чорвадор аҳолисининг сиёсий устунлик қилиши; Фарғонада дастлабки давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши ва маъмурий марказларнинг

¹ Айрим тадқиқотчилар Эйлатон маданиятини мил.авв. VII-VI асрларга оид деб ҳисоблайдилар. Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Задепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. 1962. № 118; Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. М., 1978.

шаклланиши ҳамда буларда ҳам сиёсий устунлик. Шунингдек, ҳарбий ҳаракатлар пайтида асир олинган кулларнинг мавжудлиги кўп сонли одамларни, жумладан, тажрибали мутахассисларни йирик қурилиш ишларига жалб этиш имконини берган.

Ушбу жараёнларнинг барчаси Фарғонада Эйлатонга ўхшаш манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши учун замин яратган бўлиши мумкин. Кейинроқ эса, ўтроқ деҳқончилик туманлари чегарасида жойлашган бундай маъмурий марказлар аста-секинлик билан хунармандчилик ва савдо марказига айланади. Улар ичида турли қурилишлар ривожланиб (Марҳамат кўҳна шаҳри мисолида) шаҳарларга айланиб боради. Г. Ивановнинг фикрича, балки, зодагонлар ва бошқарув маъмурияти хизматкор ахлининг кўпайиши асосида пайдо бўлади.

Хуллас, Эйлатон-Оқтом топидаги манзилгоҳлар ва мозор-қўрғонлардаги топилмалардан хулоса чиқарадиган бўлсак, мил.авв. VI-IV асрлар Фарғонада Чочда бўлгани каби ўтроқ деҳқончилик аҳолиси яшаган. Аммо, бу аҳолининг маданий анъаналари Бактрия, Сўғд, Марғиёна ва Хоразмниқига нисбатан бошқароқ эди. Ушбу маданиятнинг илдизлари мил.авв. II-I минг йиллик бошлари бронза даври маҳаллий Фарғона маданиятига бориб тақалади. Мил.авв. VI-IV асрлар Фарғона ёдгорликлари эса қадимги Фарғона маҳаллий маданиятининг янги босқичи ҳисобланади.

Тасвирий санъат. Мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиё санъати ҳақида ҳозирги кунда «Амударё хазинаси» (ёки «Окс хазинаси») даги айрим буюмлар, Тахтисангин кўҳна шаҳри (Окс ибодатхонаси) баъзи топилмалари, Помир ва Оролбўйи саклари мозор-қўрғонларидаги бронза буюмлар ҳамда Фарғона сополларидаги ўзига хос нақшларга қараб фикр юритишимиз мумкин.

1877 йилда Тожикистоннинг Кобадийён беклигидаги аҳоли канал қозиш пайтида тилла ва кумуш буюмлардан иборат хазина топиб олади. Ушбу хазина дастлаб бухоролик савдогарларга, кейин Ҳиндистонга, сўнгра эса Лондондаги Британ музейига бориб тушади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Англиядаги ушбу хазинанинг асосий қисмини ҳақиқатан ҳам Шимолий Бактриядан топилган топилмалар ташкил этади. Ундан ташқари, И. Р.

Пичикян тадқиқотларига кўра, «Амударё хазинаси» Панж дарёсининг Вахш дарёсига қўйилиш жойида жойлашган Тахтисангин кўҳна шаҳридаги Окс ибодатхонаси (мил.авв. IV аср) хазинасининг бир қисмидир.

«Амударё хазинаси» буюмлари орасида Аҳамонийларгача бўлган давр Фарбий Эрон усталари маҳсулоти бўлган буюмлар, Аҳамонийлар подшолари ва сатрапларига тегишли буюмлар ва тангалар, македониялик Искандар юришларига қадар Кичик Осиёда тайёрланган буюмлар бор. Шу билан бирга тадқиқотчилар айнан маҳаллий Бактрия ва скиф-сибир қабилалари усталарининг асарлари ҳам борлигини эътироф этадилар.

Бактрия санъатини изоҳлаш учун олтин пластинкаларга ўйиб нақш солинган тасвирлар айниқса қизиқарлидир. Худди шундай пластинкалар «Амударё хазинаси» дан 50 дан зиёд, Тахтисангиндан эса 3 та топилган. Уларда қоҳинлар, ҳарбийлар, сават кўтарган совғачилар, гуллар ва қуроллар шунингдек, от ва туялар тасвири туширилган. Пластинкалардаги тасвирлар турлича. Тажрибали усталар томонидан юқори сифатда тайёрланган пластинкалар билан бир қаторда тасвирлар ёмон туширилган ва паст сифатли асарлар ҳам учрайди.

Етарли маълумоталар бўлмаганлиги туфайли Ўрта Осиёнинг бошқа худудларидаги амалий санъат ҳақида фикр юритиш қийинроқ. Мил.авв. VI-IV арлар Сўғдда бадий санъат асарлари намуналари ҳозирча топилмаган. Қадимги Чоч худудларидан фақат битта амалий санъат намунаси – дастаси қуш бошининг нақшли тасвири билан безатилган қуйма бронза пичоқ топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича бу тасвир «скиф-сибир услуги» ёдгорликлари доирасига киради. Ушбу услубдаги асарлар чорвадор қабилалар яшаган Ўрта Осиёнинг шарқий ва шимолий вилоятларида ва уларга туташ бўлган деҳқончилик туманларида тарқалган эди. Булар Помир ва Оролбўйи мозор-қўрғонлари қозишмалари пайтида топилган от-улов анжомлари, қуйма бронза қозонлардаги тасвирлар, ханжар дастасидаги турли тасвирлар қабилардан иборат. Ушбу топилмалар Ўрта Осиё халқларининг илгариги даврлардаги маданий анъаналарини ривожлантириб, мил.авв. VI-IV асрларда амалий санъат борасида

катта ютуқларни қўлга киритганликларидан далолат беради. Бу жараёнда ўзбек халқи аждодларининг ҳам муносиб ҳиссаси бор.

Хуллас, мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиё вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ривожланади. Бу даврда Бактрия йирик давлат бўлиб, форс подшоларининг Шарқдаги йирик марказларидан бири эди. Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг жанубида олиб борилган археологик қазинмалар натижасида Қадимги Бактрия ҳудудидан ўтгиздан зиёд Ахамонийлар даврига оид ёдгорликлар очилган. Уларнинг ҳар бирида ўзлаштирилган майдонлар ва суғориш тартибидан ташқари турар жойлар ва хўжалик, меҳнат ва ҳарбий қуроллар, қулоччилик буюмларининг қолдиқлари мавжуддир. Бу давр Бактрия аҳолисининг асосий машғулотидек ҳончилик эди. Қалаимир, Кучуктепа, Қизилча, Бандихон каби ўнлаб ёдгорликлардан деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат қуроллари – ўроқлар, кетмонлар, ёргучок ва деҳқончилик маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончиликдан далолат бериб, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланганлигини кўрсатса, меъморчилик маданияти шаҳарсозликнинг юқори даражасини ифода этади.

Мил.авв. VI-IV асрларда Сўғдиёна ҳудудларида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турар эдилар. Археологик тадқиқотлар натижасида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидан бу даврга оид Узунқир, Ерқўрғон, Даратеп, Сангиртепа, Лолазор, Афросиёб, Хўжа Бўстон каби 50дан зиёд кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар очиб ўрганилган. Сўғдиёна ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга эди. Шуниси муҳимки, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, бу ҳақда ёзма манбалар ҳам маълумотлар беради.

Мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Хоразм ҳам ривожланиш жараёнини бошдан кечиради. Хоразм тадқиқотлари натижаларига қараганда VI-IV асрларда бу ҳудудда йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди. Бу давр Хоразм иншоотлари қурилишида хом ғишт ва паҳса ишлатилган. Манзилгоҳлар ва турар-жойлардан топилган топилмаларнинг бой ва қашшоқлиги бу ерда мавжуд бўлган ижтимоий ва мулкый тенгсизликдан далолат беради. Шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулотидек

ҳунармандчилик бўлган. Кўплаб топилган сопол, бронза ва темир буюмлар фикримиз далилидир. Хоразмда бу даврда маҳаллий ўтроқ аҳолидан ташқари кўчманчи чорвадорлар ҳам яшаган бўлиб, улар ўртасида доимий ҳарбий тўқнашувлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар бўлиб турган.

Ўрта Осиё халқлари Ахамонийлар маданият ёдгорликлари бунёд этилишида катта ҳисса қўшдилар. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари илк марта зарб қилинган танга пуллар билан танишдилар ва муомала қилдилар. Ўрта Осиё ҳудудидан Ахамонийлар пул тартибига оид олтин дариклар ва бошқа тангалар топилган. Ахамонийлар даврида кўпгина шарқ халқларининг сиёсий бирлиги – бутун жаҳон тарихида, иқтисодий ва маданий ривожланишида муҳим давр бўлиб қолди. Бу ўринда Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар ва қабилаларнинг ҳам ҳиссаси ниҳоятда катта бўлди.

5§. Александр Македонский, Салавкийлар ҳамда Юнон - Бактрия даврида давлат бошқаруви.

1. Александр Македонскийнинг ҳарбий юришлари ва унга қарши кураш. Давлат бошқаруви.

Улкан Ахамонийлар салтанати ўзининг ғарбга қилган экспансияси натижасида юнон давлатлари билан тўқнашади ва бунинг натижасида мил.авв. V асрнинг биринчи чорагида юнон-форс урушлари бошланади. Мил.авв. V аср давомида бетиним урушлар, саройдаги фитналар, босиб олинган халқларнинг озодлик учун курашлари Ахамонийлар давлатини анча заифлаштириб қўйган эди. Мил.авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб эса, Болқон ярим оролидаги шаҳар-давлатлар кучая бошлади. Бу даврда Македония подшоси Филипп II Болқон ярим оролида ўз мавқеини мустаҳкамлаб олиб Ахамонийларга қарши курашга тайёргарлик кўра бошлади.

Филипп II ўз даврига мос ҳарбий ислохотлар ўтказиб тартибли ва яхши қуролланган қўшин тузишга муваффақ бўлди. Мил.авв. 336 йилда Ахамонийлар давлатига қарши кураш бошланди. Аммо, Филипп II нинг ўлдирилиши туфайли бу кураш тўхтаб қолди. Ўша йили тахтга Филипп II нинг ўғли 20 ёшли

Александр ўтирди. У Ахамонийларга қарши урушга жиддий киришиб Кичик Осиёдан Парменион бошлик кўшинларни чақиртирди. Ҳарбий кенгаш тузиб курукликда ва сувда ҳаракат қилаётган кўшинлар олдига аниқ вазифалар кўйди.

Мил.авв. 334 йил майида (Граник дарёси ёнида), 333 йил октябрида (Гавгамела, Шимоли-шарқий Месопотамияда) бўлган жангларда форс кўшинлари тўла мағлубиятга учради. Шундан сўнг Александр учун Ахамонийлар давлатининг марказларига йўл очилган эди. Александр даставвал Бобилни, сўнгра Суза, Персепол, Пасаргада шаҳарларини эгаллаб форс подшоларининг хазиналарини қўлга киритди. Сўнгги Ахамоний ҳукмдори Доро III аввал Мидияга, кейин эса Бактрияга қочиб кетди. Курций Руфнинг маълумотларига кўра Бактрияга Доро III га қарши фитна уюштирилиб у ўлдирилади ва фитнага бошчилик қилган Бесс ўзини Ахамонийлар подшоси деб эълон қилади. Аммо, Бесс Александрга ҳарбий кўшинларни қарши кўя олмади.

Мил.авв. 329 йилнинг баҳорига қадар Александр Ария, Дрангиёна, Арахосия каби вилоятларни эгаллаб Окс-Амударё бўйлариغا чиқиб келади/Арриан ва Курций маълумотларига кўра бу пайтда дарё жуда серсув бўлиб, тўлиб оқарди. Амударёдан кечув жойини тадқиқотчилар Келиф атрофлари, Чушқагузар, Термез атрофлари ва Шўроб деб ҳисоблайдилар. Нима бўлганда ҳам, Александр кўшинлари қопларга сомон-хашак тўлдириб, улар орқали беш кун давомида Амударёдан кечиб ўтганлиги ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар сақланган.

Александр кўшинлари дарёдан ўтгач Бессни таъкиб этиб «Сўғд вилояти Навтакага» йўл оладилар (Аввал Птоломей Лаг бошчилигидаги илғор қисм, кейин асосий кучлар). Сўғд ерларида Спитаман бошлик маҳаллий саркардалар Александрни тўхтатиб қолиш мақсадида Бессни асир олиб унга топширадилар. Аммо, Александрнинг ҳарбий юришларни тўхтатиш нияти йўқ эди. Навтакадан сўнг юнон-македон кўшинлари Сўғдиёнанинг пойтахти Маракандага юриш қилиб уни эгаллайдилар. Курций Руф маълумотларига кўра юнон-македонлар «шаҳарда ўзларининг кичик горнизонларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб», шимоли-шарққа томон ҳаракат қила бошлайдилар. Жиззах ва Ўратепа оралигидаги тоғли

худудларда юнон-македон кўшинлари қаттиқ талофат кўрадилар. Александрнинг ўзи ҳам оғир ярадор бўлади. Шунга қарамасдан тоғли худуд аҳолисини қийинчилик билан мағлуб этган юнон-македонлар дашт кўчманчилари саклар ва сўғдийлар ўртасида чегара бўлган Яксарт-Сирдарёга томон ҳаракат қиладилар.

Юнон-македонлар Яксарт бўйида тўхтаб бу ердаги шаҳарларга ўз ҳарбий қисмларини жойлаштира бошладилар. Кўп ўтмай бу шаҳарлар аҳолиси Александрга қарши кўзғалон кўтарадилар. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги саклар ҳам ўз кўшинларини бир ерга тўплай бошлайдилар. Худди шу пайтда Бактрия ва Сўғдиёна худудларида ҳам Александрга қарши кўзғолонлар бошланиб кетади.

Александр дастлаб Яксарт бўйида ўз мавқеини мустаҳкамлашга қарор қилиб, бу ердаги кўзғолонларни бостирди. Сўғдиёнада мил.авв. 329 йил кузида Спитаман бошчилигидаги кўзғолонни (Мароқандда) бостириш учун саркарда Фарнух бошчилигидаги кўшинларни жўнатди. Ўзи асосий кучлар билан саклар устига юриш қилди. Аммо, бу юриш муваффақиятсиз тугади.

Фарнух бошчилигидаги Мароқандага жўнатилган кўшинлар Спитаман томонидан мағлубиятга учради. Александрнинг ўзи асосий кучлари билан Сўғдиёнага қайтишга мажбур бўлди. Ўрта Осиё худудларида кўтарилган кўзғолонлар юнон-македон зулмидан озод бўлишга қаратилган бўлиб, Александрнинг «варвар» ларни осонликча босиб олмоқчи бўлган режаларини пучга чиқарди.

Сўғдиёнанинг тоғли худудларидаги босқинчилар қадами етмаган жойларда кўзғолончилар яшириниб олган эдилар. Сўғдиёнанинг деярли барча аҳолиси Спитаман томонида бўлиб, унинг ғалабаларига катта умид боғлаган эдилар. Александр эса, мил.авв. 329-28 йиллар қишлоқини Бактрияда (баъзи манбаларда Навтакада дейилади) ўтказар экан вақтни беҳуда кетказмади. У бу ерда Хоразм ҳукмдори Фарасман билан музокаралар олиб борди. Натижада Александрнинг Хоразмга юриш режаси тўхтатилди.

Мил.авв. 328 йилнинг баҳоридан юнон-македонларга қарши кураш яна авж олди. Маҳаллий аҳоли йирик шаҳарлар, қалъалар, тоғли худудларда курашни давом эттирдилар. Аҳвол

жиддийлашганидан хавотирга тушган Александр 30 минг кўшинини 5 гуруҳга бўлиб, бу гуруҳларга ишончли саркардалар – Гепестион, Птолемей Лаг, Пердикка, Кен ва Артабозларни бошлиқ этиб тайинлади.

Юнон-македонларнинг шафқатсиз урушлари натижасида кўпгина маҳаллий аҳоли кирилиб кетди. Қолганлари ҳам тоғли худудларда курашни давом эттирдилар. Бу ўринда Спитаманнинг жасорати ҳақида тўхталиш жоиздир. У доимо рақибларининг заиф жойларини излар ва уларга айнан ўша жойлардан зарбалар берар эди. Спитаман сўғдий ва бактриялик зодагонлар, ҳамда саклар билан иттифокликда душманга қарши курашишга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича мил.авв. 328 йилнинг охирида Спитаман ўз ватандошлари хиёнатининг қурбони бўлади. Спитаман тажрибали давлат арбоби ва саркарда бўлиб, у босқинчиларни Она – юртидан ҳайдаб чиқариши учун имконияти бўлган барча тадбирни кўрди, чоралардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилди. У моҳир саркарда бўлиб душманнинг кичик ҳатосидан ҳам унумли фойдаланар ва унинг заиф томонларини топишга ҳаракат қиларди. Аммо, Александр ҳарбий куч-қудрати жихатдан Спитамандан устун эди.

Спитаман ҳалок бўлганидан сўнг асосан тоғ қалъалари кўзғолон ўчоқларига айланади. Ёзма манбаларда эслатилган «Сўғд қояси» (ёки «Аримаз қояси»), «Хориен қояси» шулар жумласидандир.

Александр Македонский маҳаллий аҳолини куч билан энгиш ниҳоятда оғир эканлигини англаб етганидан сўнг турли йўллар билан уларга яқинлашишга қарор қилди. Маҳаллий халқ вакилларига нисбатан сиёсатини тубдан ўзгартирди. Хусусан, зардуштий қохинларига бирмунча эркинликлар бериб ўзи ҳам бу динни қабул қилди. Кўзғолон бошлиқлари Оксиарт, Сисимитр, Хориен кабиларни авф этиб, мол-мулкларини қайтариб берди. Ҳатто, кўзғолонга қатнашганларга мукофотлар тарқата бошлади. Маҳаллий аҳоли билан қариндошлик муносабатларини ўрнатиб Оксиартнинг қизи гўзал Роксанага (Рохшана) уйланди. Натижада маҳаллий зодагонларнинг деярли барчаси Александр ҳокимиятини тан олиб унинг хизматига ўтиб кетдилар. Мил.авв.

327 йилнинг охирида Сўғдиёнадаги кўзғолоннинг сўнгги ўчоқлари ҳам бостирилди.

Юнон-македон босқинчиларига қарши уч йил давомида кураш олиб борар экан, Ўрта Осиё халқлари мислсиз жасорат намуналарини кўрсатдилар. Улар юнонлар ўйлаганидек, «варварлар» ва маданиятдан орқага қолган эмас, балки ўз даврининг юксак ҳарбий санъати ва маданиятига эга эканликларини намоиш этдилар. Александр кўшинлари бутун Шарқ давлатларини ўзларига бўйсундирганларида Сўғдиёна ва Бактриядаги каби қаттиқ қаршиликка учрамаган эдилар. Бу ҳолни Александр тарихини ёзган кўпгина қадимги давр тарихчилари ҳам эътироф этадилар.

Ўзбекистон худудларида яшаган маҳаллий аҳоли ўз озодлиги ва мустақиллиги йўлида бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилганлар. Аммо, кучлар нисбати ва ҳарбий техниканинг тенг эмаслиги кўп ҳолларда босқинчилар устунлигини таъминлаган. Шунга қарамасдан бундай ҳолатлар давлатчилик тарихида муҳим из қолдирган.

Шундай қилиб Хоразм, Чоч (Тошкент воҳаси), Фарғона ва саклар юрти Александрдан мустақил бўлиб қолади. Сўғдиёна, Бактрия, Марғиёна ва Парфия Александрнинг давлатига кўшилиб, кейинчалик уларнинг худудида айрим юнон-македон давлатлари вужудга келади.

Александр босиб олган худудларда унинг бошқарув фаолияти дастлаб Грециянинг айрим демаократик анъаналарига (ҳарбий йўдбошчилар кенгаши, кўшинлар йиғини) асосланган эди. Кўшинлар йиғинида суд ишлари кўриб чиқилиб, жиноят ва жазо масалалари қатъий муҳокама қилинган. Жиноят турлари ичида энг оғирлари-подшога қарши фитна, хиёнат, исёнга даъват этиш ҳисобланиб, ушбу ҳаркатлар учун ягона жазо – ўлим жазоси белгиланган. Қатл этиш ҳақидаги қарор кўшинлар йиғинида қабул қилинган. Шарққа қилган юришлари тугаганидан сўнг Александр бу худудларда барпо этган ўз салтанатида Аҳамонийлар давлат бошқарувидаги идора-тартиб усулларини ўзгартирмаган. Яъни, сатраплик бошқаруви ва солиқлар йиғиб олиш тизими ўзининг илгариги аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўрта Осиёда истило этилган вилоятлар ва шаҳарларни бошқариш учун юнон-македон саркардалари билан бирга маҳаллий ҳокимлар ҳам жалб этилган. Ёзма манбаларнинг маълумот беришича, Александр даврида маҳаллий аҳоли вакилларидан Фратафарн-Гирканияда, Артабоз-Бактрияда, Оксиарт ва Хориен-Сўғдиёна вилоятларига ҳокимлик қилганлар. Мил.авв. 325 йилда Оксиарт кўл остига Паропамис-Ҳиндикуш вилояти топширилади.

Мил.авв. 325-324 йилларда македонлар яроқ-аслаҳалари билан қуролланган маҳаллий аҳоли кўшинлари юнон-македон армияси сафига жалб этилади. Александр маҳаллий ҳокимият вакилларига нисбатан мақсадли сиёсат олиб борган. Мил. авв 324 йилда Суза шаҳрида ўн мингта юнон-македон аскарлари маҳаллий аёлларга уйланадилар. Александрнинг ўзи саркарда Гефестион Доро III нинг қизларини ҳамда саркарда Салавка Спитаманнинг қизи Апамани хотинликка оладилар.

А. Сагдуллаевнинг фикрича, бундай ёндошув аниқ сиёсий мақсад – янги давлатчилик барпо этиш ғояси билан боғланган эди. Бу давлат нафақат турли халқларнинг сиёсий бирлашмаси бўлибгина қолмай, балки унинг келажакда македонлар ва Шарқ зодагонлари қон-қариндошлиги ворислигига таянган давлатга айланиши режалаштирилган эди.

Кўплаб халқлар ва мамлакатларни бирлаштириб ягона давлат барпо этиш ғояси, инсонларни умумий онг ва ягона тафаккурга бўйсундириш ғояси янгилик эмас эди. Бундай ғояни қадимги форс подшолари ҳам ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар ва оқибатда мил.авв. 490 йилда юнон-форс урушлари бошланган.

Александрнинг ҳарбий юришлари Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кенг савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ўзгариши натижасида маҳаллий ва юнон маданиятининг қўшилиш жараёни бошланади. Бу жараённинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчилик, кулолчилик ва тасвирий санъат, янги ёзувларнинг тарқалиши, тангашунослик ҳамда диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар ўз навбатида қадимги Шарқнинг жуда кўплаб маданий ютуқларини

қабул қиладилар ҳамда маҳаллий аҳоли маданиятига ҳам таъсир ўтказдилар. Александр давридан бошлаб, бир неча асрлар давомида, Шарқнинг сиёсий тарихи (давлат тизими, бошқарув усуллари, қонунлар ва ҳуқуқ) да турли анъаналарнинг қўшилиб ривожланганлигини кузатишимиз мумкин.

2. Салавкийлар давлати.

Мил.авв. 323 йилда Александр Бобилда тўсатдан вафот этди. Унинг вафот этиши биланоқ давлатдаги марказдан қочувчи кучларнинг ҳаракатлари фаоллашуви натижасида Александр тузган давлат парчаланиб унинг ўрнига нисбатан барқарорроқ бўлган давлат уюшмалари пайдо бўлади. Таъкидлаш лозимки, Александр давлатининг парчаланиши ва унинг харобаларида янги давлатлар тизимининг пайдо бўлиши тинчлик йўли билан эмас балки, Александрнинг Македонскийнинг яқин саркардалари – диадохлар ўртасидаги тинимсиз урушлар туфайли бўлиб ўтди. Диадохлар ўртасида 40 йилдан зиёдроқ давом этган жангужадаллар натижасида Александр мулклари бўлиб олинади.

Александр Македонский мулкларига эгалик қилиш шу билан яқунландики, мил.авв. 306 йилда нисбатан кучли бўлган диадохлар – Антигон Биркўзли (Одноглазый), Деметрий Полиоркет, Птоломей Лаг, Лазимах, Салавка, Кассандрлар ўзларини подшо деб эълон қилдилар ҳамда бу билан Александр давлати харобаларида ўз давлатларини барпо этишни маълум қилдилар. Шу тариқа тарих саҳнасида Ғарб ва Шарқ анъаналарини уйғунлаштирган эллинистик давлатлар пайдо бўлди. Ана шундай йирик давлатлардан бири-Салавкийлар давлати эди.

Ўзининг энг гуллаб – яшнаган даврида бу давлат илгари Александр салтанатига кирган катта ҳудудларни эгаллаб, ғарбда Эгей денгизидан Шарқда Ҳинд субконтинентигача чўзилган ҳамда Кичик Осиёнинг жанубий қисмини, Сурия, Шимолий Месопотамия, Бобил, Эрон, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари ва Афғонистоннинг катта қисмини ўз ичига олган эди. Бу улкан давлатнинг асосчиси – даставвал Александрнинг тансоқчиси, кейинроқ йирик саркардаси бўлган Салавка эди.

Юнон тарихчиси Помпей Трогнинг ёзишича, «Салавка баъзи бир ўлкаларни музокаралар йўли билан эгаллади, аммо Бактрия, Парфия, Сўғд ерларида у қаттиқ қаршиликка учради ва оғир жанглар олиб боришига тўғри келди». Бу маълумотни қадимги тарихчи Арриан ҳам тасдиқлайди. Яъни у шундай хабар беради: «Салавка I бактрияликлар, сўғдийлар, парфияликлар ва гирканияликлар билан кўп урушлар олиб боргач, улар ерларига хукмронлик қила бошлади». Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиё ерларининг Салавка томонидан босиб олинishi мил.авв. 306-301 йилларга тўғри келади.

Мил.авв. 293 йилда Салавка ўғли Антиох I ни Шарқий сатрапларга яъни, Ўрта Осиё вилоятларига ўзининг ноиб этиб тайинлайди. Салавка I ва Антиох I (мил.авв. 281-261 йиллар мустақил) хукмронлиги даврида Салавкийлар давлати сиёсатининг асосий йўналишлари шаклланади. Салавкийлар учта минтақада – Жанубий Сурия, Кичик Осиё ва Шарқда фаол ташқи сиёсат олиб боришга мажбур бўлган эдилар. Жанубий Сурия ва Кичик Осиё учун Птоломейлар (Птоломей Лаг асос солган Ўрта ер денгизининг шарқидаги давлат сулоласи) билан тинимсиз урушлар бўлиб турган. Чунки бу ҳудудларда муҳим савдо йўллари тугаб, гуллаб-яшнаган порт-шаҳарлар мавжуд эди. Кичик Осиёнинг юнон шаҳарлари ҳам муҳим аҳамиятга эга эди.

Шарқий вилоятларда хусусан, Ўрта Осиёдаги аҳвол бирмунча мураккаброқ вазиятда эди. Биринчидан, бу ҳудуд бошқарув марказларидан анча узоқда жойлашган бўлиб, бу вилоятлар билан алоқа қилишда қийинчиликлар мавжуд эди. Иккинчидан, Салавкийлар давлатининг чегараларида жойлашган кўчманчиларнинг доимий хавфи мавжуд эди. Мил.авв. III асрдан бошлаб кўчманчиларнинг кўчишлари бошланиши натижасида чегаралардаги бу хавф янада кучаяди.

Салавкийлар давлатида ички сиёсий бошқарув масалалари ҳам анча мураккаб эди. Катта ҳудудларни қамраб олган бу давлатда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ва жамият сиёсий ташкилоти турлича бўлган кўплаб вилоятлар мавжуд бўлиб, бу ҳолат ушбу кучларни ягона давлатга бирлаштириб туришни анча қийинлаштиради. Бу давлатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири у фақат ҳарбий юришлар натижасида, куч

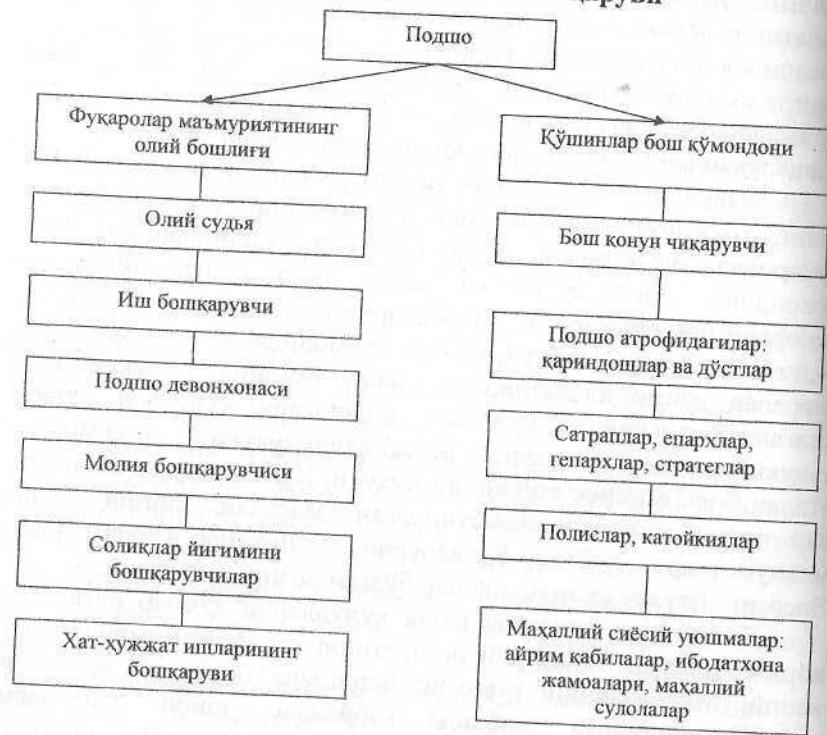
нишлатиш йўли билан пайдо бўлган эди. Шунинг учун ҳам давлатнинг асосий вазифаларидан бири қарам этилган халқларни ўравонлик билан ушлаб туриш ёки бирлаштириб туриш эди. Шарқ халқлари маҳаллий зодагонларидан бир қисми ёки айримлари бошқарув тизимига жалб этилган бўлса-да, асосий бошқарувчилар македонлар ва юнонлардан иборат бўлган.

Салавкийлар сулоласида давлат бошлиғи подшо бўлиб, унинг ҳокимияти мутлақ эди. Подшо бир вақтнинг ўзига фуқаролар маъмурияти олий бошлиғи, кўшинларнинг бош кўмондони, олий судья ва ҳатто, бош қонун чиқарувчи вазифаларини бажарган. Манбаларнинг маълумот беришича, сулола асосчиси Салавка I, «Подшо томонидан буюрилган барча нарсалар доимо адолатлидир», деган тамойилга қатъий амал қилган. Салавкийлар сулоласи подшолари кўйидаги иккита ҳуқуқий асосга эга эдилар: 1. Босиб олиш ҳуқуқи. 2. Ҳокимиятни отадан болага мерос қолдириш ҳуқуқи. Кўп ҳолларда салавкийлар подшолари илоҳийлаштирилган. Масалан, тангашунослик маълумотлари Сотер-Қутқарувчи, Дикайос-Адолатпарвар, Эвергет-Эзгулик каби подшолар бўлганлигини тасдиқлайди.

Давлатнинг ниҳоятда катта ҳудудларни қамраб олганлиги айрим ҳолларда маъмурий назоратнинг сусайиб кетишига олиб келган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бир нечта маҳаллий сиёсий уюшмалар (алоҳида қабилалар, юнон полислари, ибодатхона жамоалари, маҳаллий сулолалар) ички ишларда мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат қилганлар.

Манбаларнинг маълумот беришича, Салавка I Птоломейлар билан ҳокимият талашиб Шарқий ҳудудлар ва Кичик Осиё учун кураш олиб бориш жараёнидаёқ ўз ҳокимиятида бошқарув тартибини жорий эта бошлаган эди. У Александр анъаналарига содиқ қолганлигини кўрсатиш мақсадида сатрапияларни йирик вилоят уюшмалари сифатида сақлаб қолди. Тангашунослик маълумотларига қараганда, Салавка I давлати Аҳамонийлар ва Александр давлатига нисбатан анча кичик бўлиб, ҳокимият 27-28 та сатрапияга бўлинган.

Салавкийлар давлат бошқаруви

Ҳар қайси сатрапияни подшо томонидан тайинланиб қўйилган сатрап ёки стратег мансабидаги шахс бошқарган. Форс сатрапларидан фарқ қилган ҳолда улар ҳам маъмурий, ҳам ҳарбий бошқарувни қўлга олганлар. Сатрап-стратег маъмурий бошқарувда энг яқин одамларидан ўзига ёрдамчи танлаган. Бу ёрдамчи солиқ йиғувчилар фаолияти, ички ва ташқи савдо, хўжалик ҳаётини назорат қилиб борган.

Тарихий манбаларда салавкийлар сатрап-стратеглари юнонча номда (Стратоник, Александр, Гиеракс, Антиох ва бошқалар) тилга олинади. Демак, салавкийлар ҳукмдорлари асосан юнонлардан ва айрим ҳолларда эллинишлаган маҳаллий зодагонлардан тайинланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиёда юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон

зодагонлари билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти Ўрта Осиёдаги ҳарбий пунктларда (катойкиялар) жойлашган ҳарбий кучларга таянган эди.

Салавкийлар даври Бактрия, Марғиёна, Сўғдиёна ва Парфия худудларида кўп аҳолили шаҳарлар кўп эди. Мароқанд, Бактра, Нисо каби кўплаб қадимги шаҳар харобаларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида топилган топилмалар бу худудларда ҳунармандчилик, савдо-сотик ва хўжалик ишлари ривожланганлигидан далолат беради.

Салавкийлар давлати маълум бир халқ ёки элатлардан иборат бўлмай, кўпдан кўп этник гуруҳларни ҳарбий йўл билан бирлаштиришдан ташкил топган уюшма эди. Давлат бошқарувининг барча сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий йўналишлари подшо саройи билан боғлиқ бўлиб, бу ҳолат давлат бошқарувида катта аҳамиятга эга бўлган. Аҳамонийлар давлатида бўлгани каби салавкийлар давлатида ҳам кўпгина давлат ишларини олиб борувчи девонхона мавжуд бўлган. Айрим манбалар салавкийлар саройидаги хат-хужжат ишларининг бошлиғи лавозими ҳақида маълумотлар беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, салавкийлар даврида анчагина мурақаб солиқ тартиби жорий қилинган бўлиб, салавкийлар ҳукмдорлари ўзларигача мавжуд бўлган солиқ тартибини ўзлаштирган ҳолда унга ўзгартиришлар киритиб, мукаммаллаштирганлар. Дехқонлардан ер солигини йиғиб олиш сатрап-стратегларнинг вазифаси бўлган. Бундай солиқларнинг миқдори аниқ белгиланган бўлиб, вилоятлардан келадиган солиқларнинг умумий миқдори қишлоқ жамоаларидан тушадиган солиқларга боғлиқ бўлган.

Мил.авв. III асрнинг 60-50-йилларига келиб Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида Салавкий ҳукмдорлари ўртасида ҳокимият учун курашлар авж олди. Натижада салавкийлар давлатининг шарқий вилоятларида сиёсий вазият ўзгариб марказдан қочувчи кучларнинг ҳаракатлари фаоллашади. Мил.авв. 250 йилда келиб дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бактрия давлатлари салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиб ўзларини мустақил деб эълон қиладилар.

3. Юнон-Бақтрия давлати.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича, Юнон-Бақтрия давлатининг салавкийлардан ажралиб чиқиши юнон зодагонларининг кўзғолони хусусиятига эга бўлиб, унга Бақтрия аҳолиси томонидан қўллаб-қувватланган Диодот бошчилик қилади. Тадқиқотчилар Юнон-Бақтрия давлати пайдо бўлган турли саналарни белгилайдилар (мил.авв. 256, 250, 248 ва 246-145 йй). Бу давлатнинг асоси Бақтрия бўлиб, баъзи хукмдорлар даврида (Евтидем, Деметрий, Евкратид) Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисми, Амударё ва Сирдарё ўртасидаги катта ерлар қўшиб олинади.

Бақтриянинг салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиши хусусида римлик тарихчилар Помпей Трог ва Юстинда узук-юлук маълумотлар сақланган бўлса-да бу ҳақда батафсил маълумотлар учрамайди. Шунга қарамасдан мавжуд тангашунослик, айрим хўжалик хужжатлари, санъат ёдгорликлари, сугориш иншоотлари ва иморатлар қолдиқлари берган маълумотлар асосида бу давлатдаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳақида маълум тасаввурларга эга бўлиш мумкин. Аммо, Юнон-Бақтрия давлатининг сиёсий тарихи кўп ҳолларда қиёсий солиштириш ва тахминларга асосланади.

Юнон-Бақтрияда давлат подшо томонидан бошқарилган бўлиб, тангашунослик маълумотлари Диодот I, II, III, Евтидем I, II, Деметрий, Гелиокл, Платон каби подшолари ҳақида хабар беради. Салавкийлар каби Юнон-Бақтрия подшолари ҳам давлатни сатрапликларга бўлиб идора этганлар.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Юнон-Бақтрия мулкларининг чегаралар доимий мустаҳкам бўлмасдан, ҳарбий-сиёсий вазиятдан келиб чиқиб ўзгариб турган. Мил.авв. III асрнинг охирида Юрта Осиё жанубидаги ҳарбий-сиёсий вазият ҳақида Полибий маълумотлар беради. Унинг ёзишича, салавкийлар томонидан Бақтрада қамал қилинган Евтидем уларнинг хукмдори Антиох III га «чегарада кўчманчи қабилалар турганлиги ва улар чегарадан ўтадиган бўлса ҳар иккала томоннинг ҳам аҳволи оғир бўлиши мумкинлигини» билдиради. Полибий маълумот берган ушбу кўчманчилар мил.авв. III асрнинг охирида Зарафшон дарёсига қадар деярли бутун

Сўғдни эгаллаган бўлиб, бу ҳудудлар Юнон-Бақтрия давлатининг вақтинчалик шимолий чегараси бўлиб қолади. Шунингдек, ғарбий Ҳисор тоғлари ҳам шимолий чегаралар бўлган бўлиши мумкин.

Юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб яшнаган даври III асрнинг иккинчи ярми ва мил.авв. II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Жанубий ҳудудлардан бу даврга оид Жондаваттепа, Далварзин (пастки қатламлар), Ойхоним, Қорабоғтепа каби ёдгорликлардан ҳокимлар саройлари, ибодатхоналар, турар-жойлар, меҳнат ва жанговар қуроқлар, турли ҳунармандчилик буюмлари ҳамда кўплаб танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ривожланиш жараёнларидан далолат беради.

Юнон-Бақтрия марказлашган давлат бўлиб, ҳокимиятни подшо бошқарар эди. Давлат бир нечта вилоят (сатрапия) ларга бўлинган бўлиб, бу вилоятлар бошқарувчилари ёки ҳокимлари подшога бўйсунар эдилар. Аммо, бу даврда давлат нечта сатрапиялар бўлганлиги ва улар қандай номланганлиги маълум эмас. Страбон маълумотларига кўра, сатрапияларга ноиб сатрапларни таъйинлашда қариндошчилик анъаналарига амал қилинган бўлиши мумкин.

Юнон-Бақтрия подшолиги давлат тузилишининг муҳим томони – кўшин ва уни ташкил этиш эди. Аввало, таъкидлаш лозимки, юнон-бақтрия кўшинларининг катта қисмини бақтрияликлар ва бошқа маҳаллий аҳоли ташкил этган. Кўшиннинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари отлиқ-суворийлардан иборат бўлган. Кўшинлар таркибида ҳарбий филлар ҳам бўлган.

Ўз вақтида В. В. Григорьев Бақтриядаги юнон ҳокимияти ягона монархия томонидан амалга оширилмай давлатлар уюшмаси (иттифоқи) томонидан амалга оширилгани даставвал, нисбатан кучлилар, улар орасидан «бақтрияликлар», кейин эса «уларга тобе бўлганлар» ҳақидаги концепцияни илгари сурган эди. Ҳозирги вақтда кўпчилик тадқиқотчилар Юнон-Бақтрия подшоларининг бошқарган ҳудудлари Шимолий Афғонистон, Жанубий Ўзбекистон ва Ҳиндикушдан жанубдаги айрим вилоятлар бўлганлигини эътироф этадилар. Бу ҳудудлардаги

марказлашаги давлатда Диодот I, кейин эса Евтидем I (яъни, мил.авв. III асрнинг иккинчи ярми) даврларида кучли подшо ҳокимияти мавжуд эди. Мил.авв. II асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб Юнон-Бақтрия подшолигининг инқирозига қадар давлатда мутлақ бирлик ва барқарорлик бўлмаган.

Сўнгги йилларда олиб борилган қазिशмалар натижасида топилган жуда кўплаб археологик топилмалар Амударё ўрта оқимининг ўнг ва чап қирғоғи аҳолисининг мил.авв. III-II асрлардаги ўзаро алоқаларидан дарак берибгина қолмай, бу ерларни Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирганлигидан далолат беради. Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, мил.авв. 250-140/130 йиллар давомида Юнон-Бақтрия давлати мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, бу даврда Диодот, Евтидем, Евкратид, Гелиокл каби подшолар ҳокимиятни бошқарганлар. Мил.авв. II асрнинг иккинчи ярмига келиб кўчманчилар зарбалари ва ўзаро тахт учун курашлар натижасида Юнон-Бақтрия давлати инқирозга учради.

6§. Қанғ давлати.

Антик давр Ўзбекистон ҳудудларида тарққий этган давлатлардан бири — Қанғ давлатидир. Қадимги Хитой манбаларида Қанғ давлати мавжуд бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар мил.авв. III аср охири — II аср бошларига тўғри келади. Аммо, Қанғ давлати ва қанғарлар тарихининг машҳур билимдони К. Ш. Шониёзовнинг фикрича, бу давлат мил. авв III асрнинг бошларида пайдо бўлади. Кейинроқ эса, Юнон-Бақтрия давлати ва кўшни кўчманчи қабилалар билан бўлган курашлар натижасида Қанғ давлати янада мустақамланади ҳамда манбаларда Ўрта Осиёдаги йирик давлатлардан бири сифатида тилга олинади.

Қанғ давлати асосини ташкил этган қабилалар Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида истикомат қилганлар. Давлат ташкил топган дастлабки даврда унинг ҳудудий асосини Тошкент воҳаси ташкил этган. Ташқи ҳарбий ҳужумлар туфайли Қанғ давлати нафақат мустақамланиб олади, балки ўз чегараларини ҳам кенгайтириб боради. Яъни, мил.авв. II ва мил.авв. I асрда Қанғ давлатининг ҳудуди анча кенгайиб Тошкент воҳаси, Ўрта

Сирдарё ерлари, Талас водийси ва Чу дарёсининг қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олар эди.

Қанғ давлати ҳақида бизгача етиб келган манбаларда бу давлат ҳокимияти қандай идора қилингани, бошқарув тартиби ва шакллари ҳақида аниқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Катта Хан сулоласи тарихида (мил.авв. 202-мил. 25 йй) Қанғ подшоси ўз оқсоқоллари билан маслаҳатлашиб иш тутганлиги ҳақида маълумот берилади. Бундан хулоса чиқарган тадқиқотчилар ўша даврда ташкил топган Қанғ давлатида кенгаш муҳим рол ўйнаганлигини, давлат кенгашида қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол қатнашганликларини ҳамда уларнинг фикри ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлайдилар. Демак, ўша даврларда подшо саройи қошида кенгаш мавжуд бўлиб, подшонинг ички ҳамда ташқи сиёсати ва бошқа барча давлат ишлари ва бошқаруви билан боғлиқ масалалар ана шу кенгаш йиғилишида ҳал қилинган.

Қанғ давлатига қарашли ерлар бир нечта вилоятларга (ёки мулкларга) бўлинган бўлиб, уларнинг ҳар бирини жобу ёки ёбу (қад. Хитой манбаларида — чжаову) деб номланган ҳокимлар бошқарган. Жобулар мамлакат бошқарувида Қанғ подшоларининг асосий таянчи ҳисобланган. Жобулар подшоларга яқин кишилардан, уларнинг қариндошларидан, йирик уруғ-қабила бошлиқларидан тайинланган.

М.И. Филановичнинг фикрича, сиёсий тузилма сифатида Қанғ, эхтимол, мил. авв II асргача шаклланган кўчманчи ва ярим ўтrock қабилаларнинг Қанғ йўлбошчилари кўл остида бирлаштирилган турли-туман иттифоқларидан иборат бўлган. Дастлаб у унча катта бўлмаган қабилалар иттифоқидан иборат бўлиб, жанубда юечжилар ҳокимиятига бўйсунса, шарқда хуннларга қарам эди. Аммо, мил.авв. II-мил. II асрда аста-секинлик билан у қудратли давлатга айланади. Бу даврда Қанғ давлати манбаларда 120 минг деб кўрсатиловчи кучли кўшинга эга бўлган ва кўшни Хитойга нисбатан ғоятда мустақил сиёсат олиб борган.

Археологик манбаларнинг гувоҳлик беришича, Қанғ кўшинларидаги отлиқ суворийлар юечжи суворийлари каби юбка шаклидаги бурмали совут, кўкракка тақиладиган қалқон

кийишган. Баланд пўлат ёқалар уларнинг бўйнини ҳимоя қилса, дубулгалар бошни омон сақлаган. Қуроллардан қиличлар, найзалар, жанговар болталар, камон ва ўқлар кенг тарқалган эди. Ҳар бир бўлинма аждар шаклидаги ўзининг махсус туғига эга бўлган. Демак, Қанг давлати кўшинларида қуролланиш ва ҳарбий санъатга алоҳида эътибор берилган.

Катта Хан сулоласи тарихида «қанглилар мамлакати подшосининг турар жойи Лоюенидаги Битян шаҳрида» деб маълумот берилади. Бошқа тарихий манбаларда Лоюени номи учрамайди. Бинобарин, унинг қаерда жойлашганлиги аниқланмаган. К. Шониёзов Битян шаҳрини Тошкент воҳасида жойлашган деб ҳисоблайди. Чунки тарихий манбаларда айтилишича, Яксарт-Сирдарё бўйида қадимги Канха – Канка шаҳри харобалари жойлашган. Ю.Буряков узок йиллик археологик тадқиқотлар олиб бориш натижасида Канха шаҳри мил.авв. III-II асрларда пайдо бўлганлигини аниқлади. Демак, манбаларда эслатилган Битяннинг ташкил топган вақти Канка шаҳри пайдо бўлган даврга мос келади. Бу номлар битта шаҳарнинг икки хил номланишидир. Ушбу шаҳар Сирдарёнинг ўнг ирмоқларидан бири Оҳангароннинг қуйи оқимида (ҳозирги Тошкент вил. Оққўрғон тумани ҳудудида) жойлашган.

Канка ҳақида дастлабки маълумотлар Авестонинг энг эски қисмлари бўлган Яштларда Турон қабилаларининг турар-жойлари сифатида эслатилади. Сосонийлар даври (224-651 йй.) манбаларида бу шаҳар «Қандеш» ёки «Қандиз» шаклида тилга олинади. Шунингдек, Фирдавсийнинг «Шохнома» асарида ҳам Канка шаҳри бир нечта марта тилга олинади. Ундан ташқари ўрта асрлар географлари асарларида бу кўҳна шаҳар «Кенкрак», «Харашкент», «Тарбанд» номлари билан эслатиб ўтилади.

Юқорида эслатилган Катта Хан сулоласи тарихида «Қанг подшосининг ёзги қароргоҳи Лоюенидан етти кун йўл юриб бориладиган ерда жойлашган» деган маълумот берилади. Ши-гу солномаларида таъкидланишича «Қанг ҳокими қишда (совуқда), ёзда (иссиқ пайтларда) бир ерда яшамас эди». Бу билан бу фаслларда уларнинг турар-жойлари бошқа-бошқа ерда бўлиши ўқтириб ўтилади. К.Шониёзовнинг фикрича, келтирилган ахборотдан Қанг давлати ўша даврларда (мил.авв. III-I, мил. I-

Васрлар) асосан ярим ўтроқ қабилалар давлати эканлигини тушуниб олиш қийин эмас. Ўтроқ аҳолидан ташқари Қанг давлатининг чегарасида бир қанча қабилалар мавжуд бўлиб, улар деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик билан ҳам шуғулланиб келганлар. Улар баҳор ва ёз ойларида ўз чорвалари билан кўчиб ёзги яйловларда яшаганлар. Қишда эса анъанавий қишлоқ жойларига кўчганлар.

Антик даврда Қанг подшоларининг ёзги қароргоҳлари анъанавий қишлоқ жойларидан шимолда ўрта асрлардаги Ўтрор шаҳри ўрнида ҳозирги Қозоғистоннинг Арис ва Туркистон шаҳарлари ўртасида жойлашган. Кейинроқ, яъни, илк ўрта асрлар даврига келиб ярим мустақил Чоч ҳукмдорлари Ўтрорни ўз қўлларида сақлаб қолганлар. Бу шаҳар уларнинг ёзги қароргоҳи ҳисобланган.

Мил.авв. II-I асрларга келиб Қанг давлати кучайиши натижасида бир қанча вилоятлар унга тобе этилади. Н. Я. Бичурин, Хитой солномаларида қанглиларга тегишли қўйидаги бешта вилоятлар ҳақида маълумотлар борлигини таъкидлайди: Сусе (Сусйе), Фуму, Юни, Ги, Юегянь. Ушбу вилоятларнинг қайси ҳудудларда жойлашганлиги ҳақида тадқиқотчилар орасида ягона фикр йўқ. Айрим тадқиқотчилар (В. В. Бартольд, М. Е. Масон, С. П. Толстов) Сусени-Кеш (Шахрисабз), Фумуни-Зарафшондаги Кушония, Юини-Тошкент, Гини-Бухоро, Юегяни-Урганч ва унинг атрофлари билан айнан бир деб ҳисоблайдилар. Аммо, Қангга тобе вилоятларнинг бундай жойлаштириш тўла ҳолда илмий асосланмаган бўлиб, мунозарали ҳисобланади.

Қанг давлатининг этник таркиби хилма-хил бўлиб, унинг анчагина катта ҳудудларида Сўғдиёна, Хоразм ва Тошкент воҳасида яшовчи деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган ўтроқ аҳоли билан биргаликда кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвадар қабилалар (сақлар, массагетлар, тохарлар, аланлар ва бошқалар) истиқомат қилганлар. Сирдарёнинг ўрта оқимида яшаган қанглилар Қанг давлати ташкил топишида асосий ўринни эгаллаган бўлиб, Қанг подшолари асосан қанглилар бўлган.

Мил.авв. II - мил. II асрларда Қанғ давлати ўз ривожланишининг юқори чўққисига кўтарилади. Қанғ подшоларига бўйсунувчи ярим мустақил вилоятларни бирлаштирган бу давлат ўз вақтида анчагина кучли бўлиб, ўзбек давлатчилиги тарихида ўз ўрнига эгадир. Агарда антик даврда Ўрта Осиёнинг жанубида шаклланган Кушон ва Парфия давлатлари Ахамонийлар, Александр Македонский, Салавкийлар асос солган давлатлар анъаналарини ўзлаштириб тараққий этган бўлса, Қанғ давлати тараққиётида кўчманчилар давлатчилиги белгилари борлиги билан ажралиб туради.

Бизга қадар етиб келган ёзма манбалар ва бугунга қадар олинган археологик маълумотларга асосланган тадқиқотчилар Қанғ давлати, унинг таркиби, сиёсий, маданий ва иқтисодий тарихини ёритишга, мазкур сиёсий бирлашмада давлатчилик бошқарувининг шаклланиши ва ривожланиши хусусида ўз муносабатларини билдирадilar.

Манбалар Қанғ подшоларининг номлари ҳақида маълумотлар бермайди. Фақат шу нарса маълумки, улар ўз номлари билан биргаликда уруғ номини ҳам қўллаганлар ва «Қанғ хонадони ҳукмдори» деб аталганлар. Қанғда сайланган ҳукмдорнинг ҳокимияти оқсоқоллар кенгашига таянгани ва айни пайтда кенгаш томонидан чеклаб қўйилганини кузатиш мумкин. Қанғ ҳукмдорларининг қандай унвон билан аталганлиги маълум. Аммо, кенгашдаги зодагонлар вакиллари қандай аталганлиги турли баҳсларга сабаб бўлган. Антик даврдаги усунлар, юечжилар ва қанғларнинг ҳукмдорлари ябгу унвони билан аталган.

Қанғ давлати олиб борган ташқи сиёсат кўшни давлатлар билан савдо-сотик алоқаларини ўрнатиш, кескинлашган вазиятнинг олдини олиш ва ўз чегарасида осойишталик ўрнатишга қаратилган эди. Шу билан биргаликда, пайти келганда атрофдаги кучсизланиб қолган қабилаларга, воҳаларга, вилоятлар устига ҳужум қилиб, уларни ўзига қарам қилиш айрим ҳолларда ташқи сиёсатни белгилаб берар эди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, қанғлиларнинг энг ашаддий душманларидан бири – усунлар эди. Қанғ давлати ҳокимият бошлиқлари усунларнинг босқинчилик сиёсатини чеклаш

мақсадида хуннлар билан яқинлашиб, улар билан дўстона муносабатлар ўрнатадилар. Мил. авв II-I ва мил. I асрда усунлар Хитой ҳукмдорлари билан яқин муносабатлар ўрнатиб хунлар ва қанғлиларга қарши кураш олиб борадилар. Ўз навбатида Хитой императорлари кўчманчиларнинг ўзаро курашларидан фойдаланиб, ўз ерларини кенгайтириш мақсадида Қашғар, Ёркент ва Даван ерларига ҳужумлар уюштирадilar. Қанғлилар хитойликларнинг ҳарбий ва сиёсий мақсадларини тушуниб, уларни ўз чегараларига яқинлаштирмасликка ҳаракат қиладilar. Чунончи, Хитой кўшинлари мил.авв. 104,102,65 йиллар ва милодий I асрда Даван, Ёркент ва Қашғар вилоятларига босқинчилик юришлари уюштирган вақтларда қанғлилар ёрдамга келиб хитойликларнинг босқинчилик юришларини бартараф этишда фаол иштирок этадилар.

Қанғ давлатининг жанубдаги кўшниси – антик даврдаги улкан ва қудратли салтанатлардан бири Кушон давлати эди. Қанғлилар бу давлат билан дўстона муносабат ўрнатишга ҳаракат қилишларига қарамасдан мил. I асрда кушонлар қанғлиларнинг мулклари ҳисобланган айрим вилоятларни ўз чегараларига қўшиб оладilar.

Қанғ давлатининг асосий аҳолиси ўтроқ ва ярим ўтроқ турмуш тарзи кечирганлар ва уларнинг атрофида кўчманчи чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли яшаган. Ўтроқ аҳоли асосан водийда, дарё воҳаларида яшаб, деҳқончилик, боғдорчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланганлар. Қанғлилар деҳқончилигида арпа, буғдой, тарик, нўхот, шולי ва бошқа донли маҳсулотлар етиштириш асосий ўринда турган.

Мил. авв IX-III асрларда, яъни, Бургулик (Бурканлик) маданияти ривожланган даврда меҳнат қуролларининг барчаси асосан тош ва бронзадан ясалган бўлса, қанғлилар даврига келиб темир буюмлар кенг тарқалади. Мил.авв. II-мил. - VI асрларда Тошкент воҳасида чорва кўшиб, омоч билан ер ҳайдаш кенг ривожланган эди. Шунингдек, бу даврда ерни сунъий суғориб экин экиш, катта ва кичик каналлар қазииш, сув иншоотларини бунёд этиш ҳам тарққий топади.

Воҳаларда яшовчи ўтроқ аҳоли деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар. Ёзма

манбаларда бу аҳолининг суг-қатиқлари ва зотдор отлари борлиги ҳақида маълумотлар берилади. Чорва молларининг кўпчилик қисми кўчманчи ва ярим ўтроқ аҳоли ихтиёрида бўлган. Кўп сонли чорва молларини эса мавсумга қараб, бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боққанлар. Қанғ подшолари ва уларга яқин бўлган кишилар ниҳоятда бой чорвадорлар бўлганлар. Улар баҳор келиши билан яқинлари, қариндош уруғлари билан биргаликда ёзги қароргоҳда, яъни Ўтрорга бориб ёзни ўтказганлар. Кузда эса кишлоқни ўтказиш учун Канкага қайтиб кетганлар.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, қанғлиларнинг кўпчилиги шаҳарларда ва катта-кичик қишлоқларда яшаганлар. Шаҳарлар мустаҳкам ҳимоя иншоотлари билан ўраб олиниб, уларда қалъалар ҳам мавжуд бўлган. Кўпчилик шаҳарларнинг аввалдан ўйланган режавий тузум асосида қурилганлиги Қанғ давлатида шаҳарсозлик маданияти ривожланганлигидан далолат беради.

Мустаҳкам ҳимоя иншоотлари ва қалъаларга эга бўлган шаҳарларда ҳамда йирик қишлоқ ва қўрғонларда йирик қабила бошлиқлари, уруғ ёки жамоа оқсоқоллари, бой-бадавлат оилалар ва қисман хунармандлар яшаганлар. Турар-жойлар асосан паҳса ва хом ғиштдан қад кўтарган. Қанғ давлати аҳолисининг кўпчилик қисми тарқоқ ҳолда кичик-кичик қишлоқларда, ертўлаларда, қапа уйларда ва ўтовларда яшаб, ярим ўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзи юритганлар.

Шаҳар ва қишлоқларда хунармандчиликнинг кўплаб соҳалари – кулолчилик, темирчилик, терига ишлов бериш, заргарлик, тоштарошлик, тўқимачилик каби ўнлаб турлари ривожланган эди. Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, йирик шаҳарларда хунармандчиликнинг маълум соҳасига ихтисослашган усталарнинг маҳаллалари мавжуд бўлган. Тадқиқотлар натижасида топилган рангдор сопол идишлар, турли матолар қолдиқлари, чарм буюмлар, от-улов анжомлари ҳамда турли зеб-зийнатлар Қанғ давлати маданияти ниҳоятда ривожланганлигидан далолат беради. Шунингдек, Канка ҳаробаларидан, Жўнариқ атрофларидаги тепаликлардан, Қовунчитепа, Чоштепа ва Тошкент воҳасининг кўпгина

худудларидан мил.авв. III – милодий V асрга оид археологик топилмалар ҳам Қанғ маданияти ривожининг намунасидир.

Қанғ тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, бу давлат маданиятининг юқори даражаси тосодикий ҳол эмас. Яксарт-Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи қанғлиларнинг Сўғдиёна, Фарғона ҳамда дарёнинг қуйи оқимида яшовчи кўплаб халқлар билан ўзаро маданий ва иқтисодий алоқалари Қанғ давлати маданияти тараққиётига асос бўлган эди. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда улар маданиятидаги умумийлик кўзга ташланади. Ундан ташқари Қанғ давлати худудларидан Буюк ипак йўли тармоқларининг ўтганлиги ҳам давлатнинг иқтисодий ва маданий ривожига, қўшни давлатлар билан сиёсий ва дипломатик алоқаларнинг тараққий этиши учун омил бўлиб хизмат қилган эди.

7§. Даван давлати.

Ўрта Осиёнинг Шаркида, Сирдарёнинг юқори ҳавзасида жойлашган қадимги Фарғона антик давр ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган эди. Фарғона ҳақида юнон-рим муаллифлари маълумотлар бермайдилар. Бу давлат ҳақидаги ёзма маълумотлар асосан Хитой манбаларида – Чжан Цян маълумотларида, Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар», Бан Гуннинг «Биринчи хан сулоласи тарихи» асарларида берилади. Бу манбаларда ушбу давлат «Даюан» ёки «Да-ван» номи остида эслатилади. Фарғона сўзи сўғд манбаларида «Фрагоник» шаклида ёзилиб «тоғлар орасидаги водий, атрофи берк сойлик» маъносини беради. Хитой манбаларидаги Дайюан ҳам «тоғлар орасидаги водий» маъносини беради.

Даван давлати тарихи бўйича узоқ йиллардан буён тадқиқот ишлари олиб борилиб, сўнгги йилларда ўзбек олимларидан А.Аскарлов, А.Хўжаев, Б.Матбобоев, А.Анорбоев, С.Қудратов, Б.Абулғозиева, Б.Абдуллаев, Абдуҳолик Абдурасул ўғли кабилар археологик маълумотларни ёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш асосида самарали ишлар олиб бораётган бўлишларига қарамай, бу йўналишда ҳали кўпгина масалалар ўз ечимини топмаган. Даван давлати шаҳарларининг аниқ жойлашуви, давлат тизими ва бошқаруви, давлатнинг чегаралари, қўшни давлатлар билан

муносабатлар, маҳаллий маданиятнинг қўшни маданиятлар билан муносабатлари масалалари шулар жумласидандир.

Қадимги Фарғона аҳолиси бронза давридаёқ булоқ сувлари бирлашувидан пайдо бўлган Қорадарё тармоқлари хавзаларида ўзига хос суғорма деҳқончилик маданиятини яратдилар. Аввало ўтроқ деҳқончилик, кейинчалик илк шаҳарсозлик ва ниҳоят илк давлатчиликка асос бўлган бу маданият фанда «Чуст маданияти» номи билан машҳур бўлиб, қадимги Фарғонанинг шимоли-шарқий худудларидан бу маданиятга оид 80 дан ортиқ ёдгорликлар мажмуи аниқланиб ўрганилган. Улардан илк шаҳар маданияти белгилари Далварзинтепада (Андижон вилояти) ва Буонамозорда (Наманган вилояти) аниқланган. Ундан ташқари Чуст маданиятини Шўрабашот ва Эйлатон маданиятлари давом эттиради.

Илк темир ва антик даврга келиб Фарғонада маҳаллий маданиятлар анъаналари асосида тараққий этаётган қадимги маданиятлар анъаналари асосида тараққий этаётган қадимги деҳқончилик маданиятлари бутун водийни қамраб олади ва аҳолининг ўтроқ ҳаёт тарзи жамият иқтисодий асосини ташкил этади. Тадқиқотлар натижаларига кўра, мил.авв. III асрдан бошлаб бутун Фарғона водийсида шаҳарсозлик маданияти кенг ёйилади. Айнан мана шу даврда Фарғона водийси орқали ўтган Буюк ипак йўли тармоқлари бўйлаб Ахсикент, Марҳамат, Кубо, Марғилон, Боб (Поп) каби кўхна шаҳарлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам мил.авв. II асрга оид Хитой манбалари Фарғонада 70 та катта-кичик шаҳарлар борлиги ҳақида маълумот беради.

Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар» асарида Даваннинг иккита пойтахти – Эрши ва Ючен бўлганлиги ҳақида хабар берилади. Бу шаҳарларнинг жойлашуви масаласида олимлар орасида ягона фикр йўқ. Улар Ўзган, Мингтепа (Марҳамат), Қўқон, Косон, Ахсикент, Ўратепа ёки Жиззах ўрнида жойлаштирилади.

Энг қадимги ёзма манбалар Ўрта Осиёдаги айрим илк давлат уюшмалари ҳақида маълумотлар берсада, Фарғона ҳақида бундай маълумотлар учрамайди. Шунга қарамасдан Ю.А.Заднепровский Қадимги Фарғона (Даван) подшолигининг мавжуд бўлганлигининг тахмин қилади. А. Асқаровнинг

фикрича, мил.авв. I минг йилликнинг ўрталаридан олдинги даврдаги Фарғона ҳақида сўз юритилганда одатда фақат «чифдом» (воҳа) шаклидаги қадимги давлат асосларининг пайдо бўлиши англашилади. Олимнинг фикрича, мана шу ҳолатни ҳисобга олиб Фарғонада давлатчилик, афтидан, мил. авв V-IV асрларда пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Б.Матбобоевнинг фикрича, А. Асқаровнинг бу хулосаси иккита тарихий далилга асосланган. Биринчиси, айнан мана шу даврга оид археологик топилмалар (Шўрабашот маданияти) ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлиги (маҳсулот ишлаб чиқариш ва савдо сотиқнинг ўсиши) ҳақидаги тахминларни илгари суриш имконини беради. Иккинчиси, мил.авв. II асрдаёқ Фарғонада кўп сонли шаҳарлар мавжудлиги ҳақида маълумотлар бор.

Мил. авв II асрдан бошлаб Қашғардан Даванга шимолий йўлдан карвон йўли ҳаракати бошланади. Бу йўлдан ипак ва бошқа маҳсулотларнинг халқаро транзит савдоси амалга оша бошлайди. Бу пайтга келиб Даван аҳолиси кўпая бошлайди ва кўплаб мустақамланган аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлади. Савдо йўлида Даван муҳим аҳамиятга эга бўлиб боради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ясса ва Қорадарё воҳаларида кўпгина қалъалар савдо йўлини қўриқлаш мақсадида барпо этилади.

Мил.авв. 125 йилда Даванга келган Хитой элчиси Чжан Цян бу ерда қишлоқ ва шаҳарлари обод, суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчилик хўжаликлари юксак ривожланган, кучли ҳарбий кучларга эга давлатни кўради. Чжан Цян Даваннинг қишлоқ хўжалиги ҳақида маълумот бериб, шундай ёзади: «Ўтроқ аҳоли ер ҳайдайди, ғалла ва шоли экади, уларда мусаллас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор. Даваннинг барча жойларида узум виноси тайёрлайдилар. Бой хонадонлар уни катта миқдорда тайёрлайди, бу ичимлик хумларда бир неча ўн йилларда ҳам бузилмай сақланади». Шунингдек бу элчи, бу давлат аҳолиси жуда хушмуомала, меҳмондўст, кўнгли очик одамлар эканлиги ҳақида маълумот беради.

Хитой манбалари қадимги Фарғонада деҳқончилик маданияти юқори даражада ривожланганлигини исботлайди.

Хитойликларни айниқса, ўзлари учун нотаниш бўлган беда ва узум ҳайратга солган. Манбаларда яна шундай маълумот бор: «Хитой элчиси уруғ келтирди, шунда осмон фарзанди(Хитой императори) унумдор ерга беда ва узум экди». Даванликларнинг боғларида узумдан ташқари анор, ўрик ва бошқа мевали дарахтлар кўп бўлган. Хитой тарихчилари бу меваларнинг Хитойда пайдо бўлишини Даван билан боғлайдилар.

Хитой манбалари, шунингдек, қадимги Фарғона чорвачилигининг ўзига хос томони бўлган йилқичиликнинг юқори даражада ривожланганлиги ҳақида ҳам маълумотлар беради. Даван давлати антик даврда машхур зотдор отлари билан шуҳрат қозонган эди. Манбалардан маълум бўлишича, уларни етиштириш билан ўтроқ аҳоли шуғулланган. «Даванда яхши отлар бўлиб, улар Эрши шахридадир, отларни яширадилар ва Хан элчисига беришга рози бўлмайдилар». Даваннинг машхур «самовий отлари» тасвирлари туширилган қоятош суратлари бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган.

Хусусан, Ўшдан 8 км узоқликдаги Айримчатовнинг қоя адирларида 30та чиройли зотдор отларнинг тасвирлари бор. Худди шунга ўхшаш тасвирлар Марҳамат яқинидаги Аравон қоясидан, Навқат воҳаси ва Обиширсойдан ҳам топилган. Бу тасвирлар Даван ўзининг самовий отлари билан қадимдан машхур бўлганлигини тасдиқлабгина қолмай, фарғоналикларнинг юксак санъат соҳиблари бўлганликларидан ҳам далолат беради. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, кўшни давлатлар, хусусан, Хитой императорлари Даван отларини ниҳоятда кадрлаганлар.

Даван давлати маълум бир сиёсий уюшмани ташкил этган бўлиб, давлатни бошқарувчи ҳукмдор манбаларда «Ван» (подшо) унвони билан иш юритгани эслатилади. Манбаларда «Ван» унвонига эга бўлган Моцай, Чань Финь, Мугуа, Янъю каби ҳукмдорларнинг номлари сақланиб қолган. Ягона ҳукмдор бўлган подшо, яъни, «Ван» давлат аҳамиятига молик бўлган ишларни оқсоқоллар кенгашига суянган ҳолда олиб борган. Манбаларнинг маълумот беришича, подшога яқин кишилар (одатда унинг қариндошлари) орасидан ёрдамчилар – бита катта ёрдамчи (Фу ван) ва битта кичик ёрдамчи (Фу-го-ван), тайинланган. Давлат ҳукмдори ёки подшо мамлакатнинг сиёсий ва диний ҳаётида

катта аҳамиятга эга бўлган. Бу жараёнда оқсоқоллар кенгашининг ҳам аҳамияти кам бўлмаган. Оқсоқоллар уруш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал этишда иштирок этганлар, баъзан улар ҳукмдорнинг тақдирини ҳам ҳал қилганлар. Мисол учун, манбаларда қайд этилишича, урушда мағлубиятга учраганлиги учун ҳукмдор Ван Моцай оқсоқоллар кенгашидаги умумий овоз беришда айбдор деб топилган ва қатл қилинган.

Даван давлати ҳудудлари шаҳарлар ва воҳаларга бўлинган ҳолда идора этилган бўлиши мумкин. Чунки манбаларнинг маълумот беришича, Ючен шахрининг ҳокими Хитой кўшинига озик-овқат етказиб беришдан бош тортган. Тадқиқотчи Н. Горбунова ҳар бир шаҳарнинг, эҳтимол, воҳанинг ўз ҳокими бўлганлиги ҳақидаги тахминни илгари суради. Олиманинг фикрича, айнан мана шу ҳокимлар оқсоқоллар кенгаши таркибига кирган ва унда ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. А. Асқаровнинг фикрича, оқсоқоллар кенгаши олдида подшо-ҳукмдорнинг ҳуқуқлари чекланган эди. Айниқса, уруш ва тинчлик, дипломатик масалаларда ҳал этувчи куч ва ҳуқуқ оқсоқоллар кенгаши қўлида эди.

Сўнгги йилларда Даван давлати тарихи бўйича самарали иш олиб бораётган Б.Х.Матбобоевнинг ёзишича, ички тартибни сақлаш ва мамлакатни ташқи душмандан химоя қилиш учун Даван давлатида асосан пиёда аскарлар ва отлик суворийлардан иборат бўлган 60 минг кишилик кўшин мавжуд эди. Манбаларнинг маълумот беришича, даванликлар «отда кетаётиб ўқ отишда моҳир бўлганлар». Жангчиларнинг қуроллари ўқ-ёй ва найзадан иборат бўлган. Даван кўшинлари очик жангга киришга ҳам, узоқ муддатли мудофаа урушлари олиб боришга ҳам қодир бўлган.

Даваннинг «самовий отлари» ва давлатнинг серунум ерлари учун мил. авв II асрнинг охирларида Хитой ва Даван ўртасида ҳарбий тўқнашувлар бўлиб ўтади. Чжан Цян ва Сима Цянларнинг берган маълумотларига кўра, Хитой императорлари Даванга икки марта юриш қиладилар. Биринчи юриш мил.авв. 104 йилда уюштирилиб, хитойликлар Даваннинг маркази Эршига етиб кела олмай Лобнорда қаттиқ қаршиликка учрайдилар. Ундан ташқари Ўзганда катта талофат кўрган Хитой кўшинлари ўз юртларига

кайтиб кетишга мажбур бўладилар. Аммо, қанглилардан ёрдам келаётганини эшитган император қўшинлари даванликлардан 3 мингта «самовий тулпор» ни олиб Хитойга қайтишга мажбур бўладилар. Шундай қилиб Даван давлати хитойликлардан ўз мустақиллигини сақлаб қолишга муваффақ бўлган.

Ўзининг бутун тарихи давомида Даван давлати йирик императорлар ва кучли давлатлар таъсири остига тушмасдан ўз сиёсий эркинлигини сақлаб қолган. Археологик топилмалар ҳам қадимги Даваннинг ўзига хос ривожланиш йўлига эга бўлганлигидан далолат беради. Мисол учун, Фарғона водийси мил.авв. VI-IV асрларда Эрон Аҳамонийлари ва Александр Македонский босқинларидан четга қолган. Александр фақат Хўжанд шаҳригача келганлиги тахмин қилинади. Салавкийларнинг ҳам Фарғона водийсига кириб борганлари ҳақида маълумотлар йўқ.

Милоднинг I-II асрларига келиб қадимги Фарғона аҳолисининг ўтроқ деҳқончилик маданияти юқори даражага кўтарилади. Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Фарғона водийсида бу даврга оид кўп сонли аҳоли манзилгоҳлари, қалъалар, қўрғонлар, кўхна шаҳарлар харобалари аниқланган. Аҳоли манзилгоҳларини водийнинг турли ҳудудларида кенг ёйилиш суғорма деҳқончилик ва ирригация ишларининг юқори даражада ривожланиши натижаси эди. Давлатнинг сиёсий ва маданий ривожланишида хунармандчиликнинг маркази бўлган қадимги шаҳарлар айникса катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврга оид археологик топилмалар деҳқончиликдан ихтисослашган хунармандчиликнинг ажралиб чиққанлигидан далолат беради. Бу жараён ўз навбатида хунармандчилик ва тоғ-кон саноатининг (турли маъданлар қазиб олиш) янада ривожланиши учун кенг имкониятлар яратади. Бу ўринда таъкидлаш лозимки, Хитой манбаларида Даванда қўрғошин, олтин, темир рудалари қазиб олинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Қўрғошин Хайдаркондан, темир, кумуш ва зумрад эса Фарғонанинг жанубидан, шимолидан ва шимоли-ғарбидан қазиб олинган. Ушбу ҳудудлардан кўплаб аниқланган қадимги конлар колдиклари ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Хунармандчиликнинг ривожланиши ва қадимги йўлларнинг мавжудлиги туфайли Фарғона водийсида Шарқий Туркистон билан олиб борилган ташқи савдо билан бир қаторда, атрофдаги тоғ водийларда яшовчи чорвадор – кўчманчи аҳоли билан ҳам ўзаро алмашинув ривожланади. Антик давр Фарғона ёдгорликларининг айримларида Хитой тангалари (у-ши) учраса ҳам маҳаллий тангалар учрамайди. Бу ҳол натурал хўжалик (маҳсулот айирбошлаш) устунлик қилганлигидан далолат беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Даван давлати мил.авв. III – милодий III асрларда мавжуд бўлган бўлиб, бошқарув тизимига кўра подшолик ҳисобланган. Аҳолининг кўпчилиги шаҳарларда истиқомат қилган. Буюк Ипак йўлининг пайдо бўлиши ҳам ушбу давлатнинг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Хитойдан Ўрта ер денгизигача чўзилган бу йўлдаги қитъалараро савдода шарқий Сўғдиёна чегараларидан то Тан давридаги Хитой империясигача бўлган йўлнинг хавсизлигини таъминлашда, озиқ-овқат, йўл кўрсатувчилар ва таржимонлар етказиб беришда Даван давлати асосий рол ўйнаган.

Демак, подшолик бошқарув тизими ва оқсоқоллар кенгашига асосланган Даван давлати – ўз даврида қадимги ўзбек халқи давлатчилиги тараққиёти анъаналарини давом эттирган давлат бўлиб, давлатчилигимиз тарихида алоҳида аҳамият касб этади. Кейинги олиб борилажак тадқиқотлар Даван давлати тарихи муаммолари билан боғлиқ кўпгина масалаларга аниқлик киритиши шубҳасиздир.

8§. Кушонлар давлатчилиги.

Тарихий манбалар Юнон-Бақтрия давлати кўчманчи қабилалар томонидан тор-мор этилганлиги ҳақида маълумот беради. Страбон маълумотларига кўра, Бақтрияни ассиёлар, пассианлар, тохарлар, сақлар қабилалари босиб оладилар. Помпей Трог хабар беришича, – “Бақтрия ва Сўғдиёнанинг скиф қабилалари сарауқлар ва ассианлар босиб оладилар”. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳар иккала тарихчи битта қабила ҳақида маълумот берган.

Қадимги Хитой манбалари Бақтрияни юечжи қабилалари босиб олганлиги ҳақида маълумот беради. Мил.авв. II асрнинг

иккинчи чорагида (тадқиқотчилар бу санани мил.авв. 172-161 йиллар оралигида деб белгилайдилар) юечжилар хунлардан мағлубиятга учраганидан сўнг Ўрта Осиёнинг шимолий худудларида кўчиб юрадилар. Бу қабилалар Хитой манбаларида “**Да-юечжи**” – “**Буюк**” ёки “**Катта юечжи**” деб эслатилади. Чжан Цзян маълумотларига кўра, юечжилар хунн қабилаларидан мағлубиятга учрагач Ўрта Осиёнинг жанубига томон ҳаракат қилиб, Дахя (Бақтрия)ни босиб оладилар ва Гуйшуй (Амударё)нинг шимолий томонида жойлашадилар. Катта Хан уйи тарихида ҳам юечжилар Гуйшуй дарёсининг шимолий томонидан ўз пойтахтларига асос солганликлари таъкидланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, юечжилар мил.авв. 140-130 йиллар оралигида Бақтрияга бостириб кирганлар. Орадан кўп ўтмай Бақтрияда Катта юечжи давлати ташкил топади. Кичик Хан уйи тарихи маълумотларига кўра, Катта юечжи ҳукмдорлари кўл остида бешта ҳокимлик (Хи-хэу) бор бўлиб, улар Хюми, Шаунми, Гуйшуан, Хисе ва Думилардан иборат эди. Хитой манбаларидан хулоса чиқарган кўпчилик тадқиқотчилар Бақтрия тарихидаги бутун юечжи даврини уч босқичга бўладилар:

1. Мил.авв. 139-125 йиллар – Катта юечжи Дахя вилоятини босиб олади, аммо уларнинг асосий мулклари Амударёдан шимол томонда эди.
2. Мил.авв. 25 йилга қадар – Катта юечжи давлатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиши. Давлатнинг пойтахти Амударёдан шимол томонда бўлиб, жанубий чегараси Гибин атрофларида (Кашмир ёки Қандаҳор) эди. Юечжилар бўйсундирган худудлар Хисе, Шаунми, Гуйшуан, Хюми, Думи мулкларидан иборат бўлиб, улар хи-хоу (ябғу) томонидан бирлаштирилган.
3. Мил.авв. 25 йилдан кейин Катта юечжи давлатининг инқирози ва юқорида эслатилган мулкларнинг мустақил бўлиши. Кушон (Гуйшуан) ябғуси Киоцзюкю (Кужула Кадфиз) қолган тўртта мулкни бирлаштириб Кушон давлатига асос солди.

Таъкидлаш лозимки, маданий ва ижтимоий-иқтисодий тарихга нисбатан Кушон давлатининг сиёсий тарихи кам ўрганилган масала ҳисобланади. Кушонларнинг ҳокимият

тепасига келиш санаси, ушбу давлат тарихини даврлаштириш айрим кушон ёзувлари, тангашунослик маълумотлари, қисман Хитой манбалари, буддавий маълумотлар ва илк ўрта асрлар манбаларига асосланади. Тадқиқотчилар Кушон давлати тарихини куйидаги учта босқичга ажратадилар:

1. Юнон-Бақтрия подшолари ҳукмронлигининг тугатилиши ҳамда Ўрта Осиё ва Шимолий Афғонистон худудларида бир нечта алоҳида давлат уюшмаларининг ташкил топиши (мил.авв. II асрнинг охири – I аср).
2. Буюк Кушон давлатининг пайдо бўлиши ва гуллаб яшнаши (милодий I-III асрлар).
3. Кўчманчиларнинг тинимсиз урушлари натижасида Кушон давлатининг инқирози ва кулаши (III аср охири – IV аср).

Кушон давлатининг пайдо бўлиши ҳақида кўпроқ Хитой манбалари ва тангашунослик маълумотлари хабар беради. Умуман, Кушонлар салтанатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши узок вақт тадқиқотчилар орасида баҳсларга сабаб бўлган бўлсада, ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу масалага жуда кўплаб аниқликлар киритиш имконини берган тадқиқотлар олиб борилди. Айниқса, 1961 йил Лондонда ўтказилган халқаро симпозиум, 1968 йил Душанбеда ЮНЕСКОнинг конференцияси, 1970 йил Қобулдаги халқаро анжуман Кушон давлати масалаларига бағишланган бўлиб, ундан кейин ҳам бу масала бўйича кўплаб халқаро анжуманлар бўлиб ўтди.

Мил.авв. I асрнинг охири – мил. I асрнинг бошларига келиб, Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю барча мулкларни бирлаштириб Қобулистон ва Қандаҳорни забт этади. Натижада бу даврга келиб дастлабки пойтахти Сурхон воҳасидаги Далварзин кўҳна шаҳри харобалари бўлган Кушон давлати ўз аҳамиятига кўра антик давр Хитойдаги Хан давлати, Парфия подшолиги, Рим салтанати билан рақобатлаша оладиган қадимги дунёнинг энг қудратли ва забардаст давлатларидан бири сифатида ташкил топди. Хитой манбаларидаги “**Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю**”, илк Кушон даврига оид топилма тангалар акс эттирилган “**Кушон подшоси Кужула Кадфиз**”га айнан мос тушади.

Тангашунослик маълумотларига таянган тадқиқотчиларнинг фикрича, Кужула Кадфиз ёки Кадфиз I 80 йилдан зиёдрок умр кўриб 50-60 йил давлатни бошқариб, тахминан милодий 35 йилда вафот этади. Ўзининг ҳукмронлиги даврида Кадфиз I Бақтриядаги унча катта бўлмаган юечжи мулклари ҳукмдоридан Бақтриядан ташқари Ғарбий ва Жанубий Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонни ўз таркибига олган қудратли давлатнинг подшоси даражасига кўтарилади. Аммо, манбаларнинг гувоҳлик беришича Кадфиз I даврида Кушон давлати тўла шаклланиб бўлмаган эди. Ҳар ҳолда, бу даврда Кушонлар ўз тангаларига эга бўлмай, Кадфиз I Рим императорларига (Август ва Тиберийга) тақлид қилиб танга зарб эттирган.

Манбаларнинг далолат беришича, Кужуладан кейин тахтга унинг ўғли Вима (Гима) Кадфиз (Кадфиз II) ўтиради. Хитой муаллифлари Кадфиз II тахтга ўтирганидан сўнг “Тянчжу (Марказий Ҳиндистон)ни забт этди ва у ерга ўз саркардаларидан бирини бошқариш учун қолдирди. Шу даврдан бошлаб юечжи кучли ва бой давлатга айланди”, деб хабар берадилар. Бу хабарни тангашунослик маълумотлари ҳам таъкидлайди. Кадфиз II зарб эттирган тангаларнинг ўнг қирғоқ Бақтриядан, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий туманларидан топилиши бу ҳудудларнинг Кушон давлати таркибига кирганлигидан далолат беради. Тангашуносларнинг сўнгги йиллардаги тадқиқотларига кўра, Кадфиз II зарб эттирган **“Шоҳлар шоҳи – буюк халоскор”** деган ёзув бор тангалар Ҳиндистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Бундай тангалар Ашхобод, Хоразм, Тошкент воҳаси, Сурхондарё, Қашқадарё, Панжикент ҳудудларидан ҳам топилган. Кадфиз II нинг Рим салтанати билан алоқалар ўрнатганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка ҳисобланади. Унинг ҳукмронлиги даврида Кушонлар салтанати гуллаб-яшнашининг юқори чўққисига кўтарилади. Канишка даврида Панжоб, Кашмир вилоятлари мамлакатга қўшиб олинади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, давлатнинг пойтахти Далварзиндан Пешовар (Афғонистон) атрофларига кўчирилади. Бу даврда (мил. II аср) мамлакатнинг худуди Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг катта қисми,

Шарқий Туркменистондан иборат эди. Сюань Цзяннинг ёзишича, “Канишка подшолик қилган даврда унинг шон шухрати қўшни мамлакатларга ёйилди. Мамлакатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик томонидан тан олинди. Хитойнинг ғарб томонидагилар ҳам Канишканинг ҳокимиятини тан олиб, унга ўз гаровга кўйган одамларини юборар эдилар”.

Кушонлар сулоласи ёзма манбалар асосида ва тангашунослик тадқиқотлари орқали ўрганилган. Кушонлар даврида чиқарилган илк тангаларнинг бир томонида Юнон-Бақтриянинг сўнгги подшоси Гермей тасвири, иккинчи томонида эса “кушонлар ябғуси Кужула Кадфиз” деган сўзлар бор. Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини “подшо”, “шоҳ” тушунчалари билан боғламаганлар. Аммо, Кушон давлати худудининг кенгайиши ва сиёсий-ҳарбий аҳамиятининг ортиб бориши билан бирга танга пулларда “шоҳ”, “шоҳлар шоҳи” атамаси кўплаб учрайди. Бундай ўзгаришлар Хитой муаллифи берган маълумотларни яъни, давлатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик мамлакатлар томонидан тан олинганлигини исботлайди.

Подшо Канишка I ўзидан олдинги давлат бошқаруви анъаналарини сақлаб қолди ва давом эттирди. Маълум вилоятлар ва шаҳарлар давлат тепасида турувчи олий ҳукмдор ноиблари томонидан бошқарилар эди. Бундай ноиблар подшо томонидан тайинланиб, унинг энг яқин ва ишончли вакиллари ҳисобланган. Улар олий ҳукмдорга, яъни, подшога сўзсиз итоат этиб, доимий равишда давлат хазинасига ўлпонлар тулаб турганлар. Кушонлар даврида маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ тартиби ҳақида маълумотлар бизгача сақланмаган бўлса-да, бундай тартиб мавжуд бўлганлиги аниқ.

Кушон подшолиги руҳонийлар қўлидаги давлат бўлиб бу давлатда подшо ҳокимиятни бошқариш билан бирга бош қохин ҳам ҳисобланган. Подшолик сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг ноиблари подшо томонидан тайинланган. Кушон подшолиги қулдорлик давлати ҳисобланса-да давлатда қишлоқ жамоаларининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлган.

Сўнгги йилларда олиб борилган кўплаб археологик тадқиқотлар Кушон даври Ўрта Осиё халқларининг моддий

маданиятини ўрганиш бўйича бой материаллар бериб, кенг имкониятлар яратди. Ушбу тадқиқотлар натижаларига кўра, мил.авв. I минг йилликнинг охири-миллоднинг дастлабки асрлари Ўрта Осиёда хўжалик ва маданий ҳаёт даражасининг кўтарилган даври бўлди. Жанубий Туркменистон ва Хоразм, Бухоро ва Самарқанд, Сурхон воҳаси, Вахш, Қашқадарё ва Фарғона водийсидан топилган шу даврга оид археологик топилмалар суғорма деҳқончиликнинг анчагина ривожланганлигидан далолат беради. Деҳқончиликнинг ривожини туфайли кенг ҳудудлар ўтрок аҳоли томонидан жадаллик билан ривожланади. Мисол учун, Э.В.Ртвеладзенинг тадқиқотларига кўра, фақатгина Шимолий Бактрияда (Сурхон воҳаси) 120 дан зиёд кушон даврига оид аҳоли шаҳар ва қишлоқлари аниқланган. Бу даврда деҳқончилик нафақат текисликларда балки тоғли ҳудудларга ёйилади. Зарафшон ва Қашқадарёнинг юқори оқимидаги тоғли ҳудудлардан деҳқончилик манзилгоҳлари топиб ўрганилган. Бу даврда шунингдек, Хоразмда, Зарафшонда, Сурхон воҳасида илгариги даврдагига нисбатан анчагина мураккаблашган суғориш иншоотлари барпо этилади. Деҳқончилик қурулларида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Самарқанд яқинидаги Талибарзу ёдкорлигидан II-III асрарга оид ер ҳайдайдиган омочнинг темир учи топилган.

Бу даврда Ўрта Осиё шаҳарлари ҳам юқори даражада ривож топади. Кушон даври кўпгина вилоятлар ва воҳаларда ўтган даврларга нисбатан йирик шаҳар марказлари, кичик шаҳарчалар ва шаҳар типидagi манзилгоҳлар сонинг анча кўпайганлиги кузатилади. Кушон даври шаҳарлари вилоятлар, айрим воҳалар ва туманларнинг маъмурий-сиёсий марказлари ҳисобланиб, уларнинг сақланиб қолган харобаларида қалъалар алоҳида ажалиб туради. Бундай қалъалар Самарқанддаги Афросиёбда, Марвдаги Говурқалъада, Қарши воҳасидаги Ерқурғонда, Эски Термизда, Далварзинтепа ва бошқаларда яққол кўзга ташланади.

Шунингдек, Кушон даври шаҳарлари диний-мафкуравий марказлар вазифасини ҳам бажариб, уларда йирик-йирик топиниш жойлари ва диний маросимлар ўтказиладиган иншоотлар жойлашган. Хоразмдаги Тупроққалъа, Балхдаги будда

мажмуаси, Термиздаги будда ибодатхоналари, Кувадаги будда саройи шулар жумласидандир.

Кушон даври шаҳарлари хунармандчилик ва савдо-сотикнинг ҳам маркази эди. Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларидан жуда кўп сонли хунармандчилик буюмлари, сополчилик хумдонлари, метални қайта ишлашнинг излари, заргарлик буюмлари, харбий ва хўжалик қурул-яроғлари топиб ўрганилган.

Кушон давлатида ташқи ва ички савдо ҳам тараққий этади. Кушонлар буюк ипак йўлининг шарқий қисми назоратини ўз қўлларига олган эдилар. Четдан келтирилган ипак, мўйна, бронза кўзгулар, муҳрлар, шиша идишлар, ҳайкалчалар ташқи савдо тараққиётидан далолат берса, кўплаб хунармандчилик буюмлари ҳамда кумуш ва бронза тетрадрахмлар (тангалар) ички савдо ривожланганлигини исботлайди.

Ўз гуллаб-яшнаган даврида Кушон давлати кўплаб халқлар ва элатлар яшаб турган ҳудудларни эгаллаган эди. Ушбу халқлар ва элатлар турли тилларда гаплашганлар, ёзувнинг турли тартибидан фойдаланганлар ҳамда турли диний эътиқодларда бўлганлар. Моддий маданият буюмларида ҳам айрим фарқлар кузатилади. Шунга қарамасдан Кушонлар даври маданиятига кўпгина умумийлик сезилади. Аммо, бутун Кушон давлатида ягона маданият ҳукм сурганлиги ҳақида фикр айтиб бўлмайди. Бу улкан давлатнинг ҳар бир вилояти қайсидир томонлари билан ўзига хос бўлган маданиятга эга бўлган.

Авваламбор, Шимолий Бактрия (Сурхон воҳаси) ҳақида сўз юритадиган бўлсак, бу вилоят Кушон давлатининг энг йирик вилоятларидан бири бўлиб, маданияти юксак даражада ривожланган эди. Таъкидлаш лозимки, Ўрта Осиёда буддизмнинг ёйилиши миллоднинг биринчи асридан бошлаб айнан Бактрия-Тохаристон ҳудудларидан бошланган. Ҳозирги кунда бу ҳудудлардан ўндан зиёд будда ибодатхоналари, юздан ортик будда ҳайкаллари аниқланиб ўрганилган. Улардан энг машхурлари Термиз яқинидаги Қоратепа ибодатхоналари, Зартепа ва Айритом топилмалари, Далварзинтепа ибодатхоналари ҳисобланади. Шимолий Бактриянинг ўзига хос маданияти меъморчилик санъатида (бинолар устунлари ва

пештоқларининг безатилиши), шаҳарсозлик маданиятида, кулолчилик ва заргарлик буюмларида ҳам ўз аксини топади.

Кушон даври Хоразм маданияти ҳам ўзига хос эди. Бу ҳудудларда буддизмнинг излари аниқ кузатилмаса-да, аёл худодларга сиғиниш аниқланган ва кўплаб терракота ҳайкалчалар топилган. Кушон даврига оид Хоразмдаги нафақат меъморчилик, балки моддий ва бадий маданият намунаси машҳур Тупроққалъа ҳисобланади. Бу ерда иккита йирик сарой мажмуаси, сиғиниш, ҳарбийлар ва подшоҳлар заллари ҳамда кўплаб моддий маданият буюмлари очиб ўрганилган. Хоразм кулолчилик буюмларида ҳам кўпгина ўзига ҳосликлар аниқланган. Кушонлар даврида Сўғд кичик мулкларга бўлинган эди. Маданий жиҳатдан бу вилоятни уч қисмга – Самарқанд Сўғди (Зарафшоннинг юқори ва ўрта оқими), Бухоро Сўғди (Зарафшоннинг қуйи оқими) ва Қашқадарё Сўғди (Қашқадарё воҳаси)га ажратилади. Бу ҳудудлардаги диний иншоотлар Сангзор дарёси воҳасидан, Киндикли тепа ва Ерқўрғондан, Сеталк I (Бухоро)дан, Самарқанд яқинидаги Қўрғонтепадан топиб тадқиқ этилган.

Умуман, Кушонлар даврида маданий ҳаётнинг янада юксалганлиги яққол кўзга ташланади. Хусусан, Канишка даврида Ҳиндистондан тарқалган будда дини давлат динига айланди. Оромий ва юнон ёзувлари асосида кушон ёзуви мавжуд бўлган. Шунингдек, бу даврда сўғдча ва хоразмийча ёзувлар ҳам бор эди. Ушбу ёзувлар ёдгорликларида ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётни акс эттирувчи айрим маълумотлар сақланиб қолган. Шунингдек, Кушонлар даврида Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаётининг қурувчилик, ҳайкалтарошлик, рассомлик, наққошлик каби соҳаларида ҳам катта ютуқларга эришилган. Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия, Фарғона, Чоч, Шарқий Туркистон ва Шимолий Ҳиндистондан очилган кўплаб маданий ёдгорликлар юқоридаги худодлардаги маданий ҳаёт ўзининг юқори чўққисига чиққанлигидан далолат беради.

Кушонлар даврида бинокорлик ва меъморчилик ҳам шаклан ҳам мазмунан ривож топганлиги кузатилади. Чунки, бу даврдаги маъмурий, диний, ишлаб чиқариш, турар-жой, мудофаа иншоотлари, Шарқ меъморчилиги билан айрим ўхшашликлар

топсада, ўзига хос томонлари устунлик қилади. Меъморчиликнинг ўзига хос намуналари Далварзин, Холчаён, Эски Термиз, Кампиртепа, Фаёзтепа, Қоратепа кабилардан ўрганилган бўлиб, улар жаҳон миқёсида машҳур бўлган обидалардир.

Кушон давлатининг инқирозга учраши Герк-Бактрия ва Рим салтанати тарихий тақдирига анча ўхшаб кетади. Бу давлатларнинг барчаси кулаш арафасида тинимсиз юришлар олиб боришга мажбур бўлганлар. Ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш учун ички ва ташқи сабабларга кўра, заифлашган йирик давлатларда етарли ҳарбий имконият топилмади. Милодий IV асрга келиб Кушон подшолиги ўзининг асосий ҳудудларидан маҳрум бўлди. Бу подшоликнинг айрим мулклари Шимолий Ҳиндистонда сақланиб қолди.

Шундай қилиб, Кушон подшолиги ўз таркибига кўпгина ҳудудлар ва кўплаб халқлар ва элатларни бирлаштирган бўлсада, унинг тарихи ўзбек халқи давлатчилиги тарихи билан узвий боғлиқ бўлган. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихида Кушон даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва айниқса, маданий ҳаёт ва ташқи алоқалар соҳасида улкан ютуқларга эришилган давр бўлиб кирди.

9§. Антик давр шаҳарсозлик анъаналари

Ўтган асрнинг 40-50 - йилларидан бошлаб мил.авв. IV – милодий IV асрлар даври Ўрта Осиё тарихини ўрганиш жараёнида «антик», «антик давр» жумлалари муомалага кирган эди. Айрим тадқиқотчилар бу жумлаларни фақат Греция ва Рим тарихига нисбатан ишлатиш лозим деган ғояни илгари сурган бўлишларига қарамай, Ўрта Осиё қадимги даври билан шуғулланувчи тадқиқотчи олимлар-археологлар, тарихчилар, антропологлар, санъатшунослар кабиларнинг кўпчилиги бу жумлаларни Ўрта Осиё тарихига нисбатан ҳам ишлатиш мумкин деган нуқтаи назар тарафдори бўлдилар.

Мил. авв. IV асрдан бошлаб Ўрта Осиёнинг асосий дехқончилик воҳалари ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг батамом янги, фаол йўлига ўтдики, бу ривожланиш милодий III-IV асрларда инқирозга учрай бошлайди. Шаҳарсозлик маданияти ва суғориш тартиби, ёзув ва пул муомаласи, моддий ва бадий

маданиятга оид кўп сонли ва турли-туман ёдгорликлар айнан мана шу ривожланиш жараёнидан далолат беради. Таъкидлаш жоизки, бу давр - қадимги дунё кўпгина давлатлари жамияти тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий ва умуммаданий жабҳаларида намоён бўлган янги босқичи билан изоҳланади. Бу янги босқич турли давлатларда ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ундан ташқари, бу давр бутун Қадимги дунё давлатларини қамраб олган жаҳон тарихидаги ҳодисаларнинг баъзи белги ва хусусиятлари жиҳатдан бир-бирига ўхшашлиги жараёнларидан бири эди. «Антик» жумласи европа тилларида “antiquite”, “antiguty, antique” қабилида ишлатилиб, «узок ўтмиш», «ўтмиш қадимият», «қадимги» деб таржима қилиниши мумкин. Биз ушбу қўлланмада кўпчилик олимлар томонидан эътироф этилган «антик» жумласини қўллашни лозим топдик.

Мил. авв. IV асрдан бошлаб Ўрта Осиё цивилизацияси ривожланишида сифатий янгиланиш даври бошланади. Бу давр маданияти тараққиётининг муҳим кўринишлари жамиятнинг доимий ривожланишида ўз аксини топади. Мил. авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб сўнгги Аҳамонийлар ўртасидаги ўзаро кураш ва кейинроқ македониялик Александрнинг босқинчилик юришлари ҳам бу ривожланишни батамом тўхтата олмади. Ушбу ривожланишнинг энг кўзга кўринган томони турли режавий тузилишга эга бўлган йирик шаҳарлар бўлиб, улар сонининг ортиб бориши жамият тараққиётида шаҳарсозлик ишларига алоҳида эътибор қаратилганидан далолат беради. Бу ҳолат Шарқдаги Урук, Шаҳри Сўхта, Хараппа, Мундигак, Олтиндепа, Сополли-тепа, Жарқўтон каби шаҳармонанд ёки илк шаҳарлар шаклланишидан тубдан фарқланиб ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Антик давр урбанизацияси ўзининг ривожланиш босқичида иккита катта даврни босиб ўтди. Булар: мил. авв. IV-I асрлар ва милодий I-IV асрлардир. Ушбу даврлар ижтимоий муносабатлар ва маҳаллий кўринишдаги давлатчилик ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, уларга хос сиёсий ва мафкуравий томонлари билан ажралиб туради. Антик давр давлатчилигида бутун маданий ҳаётда бўлгани каби шаҳарлар ҳаётининг ўзига хос томонлари маҳаллий ва эллинистик, айрим ҳолларда Ҳинд шаҳарсозлик анъаналарининг ўзаро уйғунлашуви билан изоҳланади. Бу ҳолат

маълум маънода сиёсий воқеалар билан ҳам боғлиқ эди. Чунончи, Александр Македонскийнинг юришлари, Салавкийлар ва Юнон-Бақтрия подшоликларининг пайдо бўлиши кейинроқ Қанг, Даван ва Кушонлар давлати ҳам шаҳарлар тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди.

Яқин ва Ўрта Шарқнинг турли давлатлари, жумладан Ўрта Осиё ҳудудларида катта хронологик давр юнон-македон сулолалари сиёсий ҳукмронлиги даври сифатида изоҳланиб фанда бу давр – эллинизм даври деб аталади. Эллинизм – (Болқон ярим оролидаги Эллада шаҳри номи билан боғлиқ) бу аниқ тарихий мавжудлик бўлиб, иқтисодий ҳаётда, ижтимоий ва сиёсий тузумда, мафкура ва маданиятда эллин (юнон) ҳамда Шарқ анъаналарининг ўзаро уйғунлашуви ифодасидир.

Қадимги (антик) даврда эллин дунёси Юнонистондан Ҳинд дарёси водийсигача бўлган улкан ҳудудни қамраб олган эди. Тадқиқотчилар, эллинишув даражасига қараб бу ҳудудни учта минтақага бўладилар. 1. Эллада; 2. Кичик Осиё, Сурия ва Миср; 3. Ефрат дарёсининг шарқидаги вилоятлар. Бу ҳудудлар тарихий адабиётларда «Эллинилашган Шарқ» тушунчасида акс этган бўлиб, унинг таркибига Месопотамия, Эрон, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг Александр босиб олган ҳудудлари кирган.

Александр Македонский юришлари натижасида кенг миқёсда бошланган эллинизм маданиятининг кириб келиши Бақтрия, Парфия ва Сўғдиёна шаҳарлари, хунармандчилиги ва бадий-амалий санъатига катта таъсир кўрсатди. Ёзма манбалар Александр номи билан боғлиқ учта шаҳар: Александрия Оксана (Окс бўйидаги Александрия), Александрия Марғиёна (Марғиёна Александрияси), Александрия Эсхата (Узоқ ёки Чеккадаги Александрия) ҳақида маълумотлар беради. Улардан ташқари “катойкиялар” деб номланган юнон ҳарбийлари манзилгоҳлари ҳам мавжуд эди.

Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларидан эллинизм маданияти билан боғлиқ бўлган турар-жойлар, моддий-маънавий маданият буюмлари, танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги маҳаллий маданиятга эллин анъаналари (шаҳарсозлик, ҳайкалтарошлик,

бадий-амалий санъат, алифбо ва бошқ.) кучли таъсир этганидан далолат беради. Шу билан биргаликда бу топилмалар маҳаллий маданиятдаги ривожланиш қадимги (антик) давр Шарқ ва Ғарб маданиятининг ўзаро уйғунлашуви натижасида ўзига хос маданият даражасига кўтарилишининг ҳам гувоҳидир.

Александр Македонский асос солган шаҳарлар. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича, Александрнинг шаҳарсозлик фаолияти катта аҳамиятга эгадир. Плутарх берган маълумотларга кўра у 70 дан зиёд шаҳарларга асос солган. Археологик тадқиқотлар натижалари эса бошқачароқ хулосалар беради. Шунинг учун ҳам Александрнинг шаҳарсозлик фаолияти хусусидаги илмий баҳслар ханузгача давом этмоқда.

Жумладан, В.Тарн, А.Шофман ва баъзи бир бошқа олимлар бу рақамга шубҳа билан қарайдилар ва у анча ошириб кўрсатилган деган фикрни илгари сурадилар. В.Тарннинг ҳисоб-китобларига қараганда, Александр ўнтадан ортиқ, аниқроғи, 13 та шаҳарга асос солган. Бу жараёнда у Тигр дарёсининг шарқий томонида шаҳарлар асос солишга алоҳида эътибор берган. «История таджикского народа» китобининг биринчи нашрида ҳам мазкур масала худди шундай талқин қилинган.

Аммо, Г.А.Кошеленко томонидан амалга оширилган ёзма, археологик ва эпиграфик маълумотларни қиёсий таҳлил асосида ўрганиш В.Тарн ва унинг тарафдорлари хато қилганликларини кўрсатди. Археологлар ҳали юнон-македон шаҳарларининг ҳаммасини кашф этмаганликлари, кўпгина худудлар археологик жиҳатдан яхши ўрганилмаганини эътиборга олсак, келгусида антик анъаналарни тасдиқловчи қўшимча маълумотлар олиш мумкин. Г.А.Кошеленко шундай хулосага келади: «умуман олганда, юнон-македон истилосининг кўламига нисбатан антик анъанани қабул қилиш мумкин. У анча катта бўлган ва бу ерда асос солинган шаҳарлар сони бир неча ўнтага етган».

Страбоннинг маълумотларига кўра, Александр Бактрия ва Сўғдиёнада 8 та шаҳарга, Юстиннинг маълумотларига қараганда эса 12 та шаҳарга асос солган. Аммо, бу маълумотлар археологик тадқиқотлар маълумотлари билан тасдиқланмаган ва кўпгина илмий мунозараларга сабаб бўлганки, бу алоҳида мавзу ҳисобланади.

Биз Ўрта Осиё худудларида Александр Македонский учта: Окс Александрияси, Александрия Эската (Чеккадаги Александрия) ва Марғиёнадаги Александрия шаҳарларига асос солганлиги ҳақида маълум маълумотларга эгамиз. Бу маълумотларни қисқача таҳлил этамиз.

Тадқиқотлар натижаларига кўра Окс (Амударё) бўйидаги Александрия турли шароитларни ҳисобга олиб бунёд этилган. Ушбу кўхна шаҳар Шарқий Бактриянинг муҳим марказларидан бири бўлиши лозим эди. Шаҳар бир томондан, бу худудлардаги юнон-македон ҳокимиятининг таянч нуқтаси бўлиб, серҳосил Бактрия текислигини Бадахшондаги тоғликлардан (шарқий йўналишда) ҳимоя қилса, иккинчидан, тоғли воҳалар орқали шимоли-шарқдан келувчи кўчманчилардан ҳимоя қилган. Ундан ташқари, Оксдаги Александрия фойдали қазилмаларга ниҳоятда бой бўлган (темир, мис, олтин, ложувард ва б.) Бадахшонга кетувчи йўлни ҳам назорат қилиб турган.

Шаҳарга асос солиниши учун иккита дарёнинг қўшилиш (Амударё ва Кўкча) жойи бўлган қулай жой танланган. Бу жойда баланд табиий тепаликнинг борлиги ҳам муҳим бўлиб, унинг устига шаҳар акрополини қуриш имконияти бор эди. Шунингдек, шаҳарнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаб турувчи жуда катта серҳосил текислик (10.000 гектарга яқин)ка туташиб кетганлиги ҳам иқтисодий тараққиётни таъминлар эди.

Кўхна шаҳар текисликда ҳам, дарё бўйлаб ҳам мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Акропол (юқори шаҳарда)да турар-жойлар йўқ. Бу ерда афтидан ўлчамлари жиҳатдан унча катта бўлмаган 2 та қалъа, гарнизон ҳарбийлари учун кичик ва оддий бинолар ва эронийларга хос алтар жойлашган. Барча турар-жойлар ва жамоат иншоотлари пастки шаҳар худудида жойлашган. Тадқиқотчилар шаҳар қиёфасини белгилаб берувчи қуйидаги омилларни ажратадилар: шаҳар пайдо бўлишининг «мустамлакачилик» хусусияти, чунки шаҳар юнон-македонлар Бактрияни босиб олиши натижасида пайдо бўлган эди; унда подшо қароргоҳининг мавжудлиги; шаҳарнинг йирик вилоят маркази сифатидаги ўрни. Умуман олганда, кўхна шаҳар тузилиши ва сарой меъморчилиги юнон услубларини элсатсада, аслида унинг тузилишида қадимги Шарқ анъаналари устунлик қилади.

Қадимги Фарғона ва Уструшона чегараларида, Сирдарё бўйида, ҳозирги Хўжанд худудларида мил. авв. VI-V асрларда манзилгоҳ пайдо бўлади. Бу ердан ҳимоя деворлари ва шаҳар қурилишининг қолдиқлари очиб ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, кейинчалик бу шаҳар Александр томонидан босиб олинади ва унинг ўрнига Чеккадаги Александрия бунёд этилади.

Кўҳна шаҳарнинг қалъаси пахсадан қад кўтарган алоҳида девор билан ўраб олинган. Кўҳна шаҳар антик давр анъаналари асосида қад кўтарган. Шаҳарнинг пастки қатламларида қурилиш ислари яхши сақланмаган. Мил. авв. IV-III асрлар қатламларида турар-жойлар, хўжалик хоналари, ҳарбийлар бошпаналари очиб ўрганилган. Бу шаҳар Александрнинг Сирдарё бўйларидаги таянч нуқтаси бўлган бўлиши мумкин.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Аҳамонийлар давридаёқ «Марғиёна шаҳри» мавжуд эди. Бу даврда Марв воҳасидаги Эркқалъа майдони 1800x500 метр бўлган шаҳар типидagi манзилгоҳ бўлган. Говурқалъа худудлари ҳам айнан мана шу даврда ўзлаштирилади.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, бу манзилгоҳ ўша даврдаёқ шаҳар хусусиятига эга бўлиб, бутун воҳанинг маркази эди. Давр охирларига келиб кўҳна шаҳардаги ҳаётнинг фаоллиги кучаяди. Говурқалъа кўҳна шаҳри худудининг шимоли-шарқий ва марказий қисмларидаги маданий қатламлар жадаллик билан тўлиб боради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, айнан мана шу аҳоли пункти македониялик Александр юришлари даврида юнон-македон қўшинлари томонидан эгалланади. Курций Руфнинг Александр, «Ох ва Окс дарёсидан ўтиб Марғиёна шаҳрига келди», деган хабари айнан мана шу аҳоли пунктига таалукли деб ҳисобланади. Археологик маълумотлар натижаларига кўра, ушбу шаҳарнинг бўйсундирилиши тинчлик хусусиятига эга бўлиб, урбанизация жараёнларига таъсир этмаган. Айнан мана шу шаҳар қайта номланиб Александрия номини олган.

Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Александр томонидан асос солинган пунктлар – шаҳарлар ёки мустақамланган қалъалар бўлган. Александр шаҳар манзилгоҳларида аҳолини аралаштириш сиёсатини изчил амалга оширган. Улар айрим ҳолларда полис тузилишига эга бўлсада –

шаҳарни гипарх яккабошчилик асосида бошқарган. Уни подшонинг ўзи тайинлаган ва амалдан туширган. Умуман олганда бу кўҳна шаҳарлар Ўрта Осиё урбанизация жараёнининг ривожланишига катта туртки берганлигини эътироф этган ҳолда, Александр юришларига қадар ҳам бу худудларда юксак шаҳарсозлик маданияти мавжуд бўлганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Салавкийлар даври шаҳарсозлиги. Ўз даврида Салавкий ҳукмдорлари кенг истилочилик сиёсатини амалга ошириш мақсадида шаҳарсозлик билан ҳам фаол шуғулланганлар. Улар кейинчалик «Селевкия» деб номланган шаҳар марказларига асос солганлар. Бунёд этилган манзилгоҳ сулола вакилларида бирининг номи билан номланган ҳолларда унга полис ҳуқуқи берилган. Таъкидлаш жоизки, Салавкийлар даврида ўзи асос солган шаҳарларда турли этник гуруҳлар (юнонлар, македонлар, маҳаллий аҳоли)нинг чатишишини қўллаган ҳукмдорларнинг Александрнинг шаҳарсозлик сиёсатидан тўлиқ четлашиши содир бўлади. Салавкийлар даврида янги шаҳарлар полислар кўринишида ташкил этилиб, илгари ташкил этилган шаҳарларга ҳам полис мақоми берилган. Бунда «полисларда фуқаролар жамоаси фақат юнонлар ва македонияликлардан таркиб топди».

Бу шаҳарларда юнон аҳолиси жамланиши лозим эди. Чунончи, Марғиёнага оид маълумотларга қараганда, мазкур шаҳарнинг юнон аҳолиси орасида суриялик юнонлар катта ўрин тутиши лозим бўлган. Плиний Марғиёна ҳақида шундай маълумот беради: «Унда Александр Александрияга асос солди, аммо варварлар бу шаҳарни вайрон қилдилар. Селевкнинг ўғли Антиох бу шаҳарни худди шу жойда қайта тиклади. ... У шаҳарга ўз номини беришни лозим топди». Бундай хабар Страбонда ҳам учрайди. Ушбу ёзма манбалар маълумотларини археологик маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Таъкидлаш жоизки, Салавкийлар подшолигида шаҳарга тобе кишлоклар, ўзининг жамоа тузилишини сақлаб қолган, уларнинг тобелиги жамоавий хусусиятга эга бўлган ва улар полис худудига киритилмаган.

Салавкийлар даврида Ўрта Осиё шаҳарларининг ҳолати ва ички тузилиши ҳақида маълумотлар етарли эмас. Салавкийлар давлатининг шарқида кўпгина маҳаллий шаҳарлар маълум

даражада мустақилликка эга бўлганлар. Одатда Салавкийлар подшоси босиб олган шаҳарга унинг мақоми белгиланган картия берган. Баъзан бундай картия шаҳарнинг мавжуд мақомини тасдиқлаган. Шунингдек мустақил шаҳарлар ҳам бўлган. Аммо, бундай сиёсат Ўрта Осиёда ҳам маълум даражада олиб борилган, деган фикрни тасдиқловчи маълумотлар ҳозирча йўқ.

Афтидан, Ўрта Осиёда юнон ҳарбий манзилгоҳлари – катойкиядлар ҳам қурилган. Кўчириб келтирилган юнонлар Салавкийлар ҳокимиятининг асосий таянчини ташкил этган. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Салавкийлар ўз шаҳарсозлик фаолиятини шарқда ҳам, ғарбда ҳам амалга оширганлар. Шунингдек, бу даврда Ўрта Осиёга жуда кўп юнонлар кўчириб келтирилган, деган қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, Х.Бенгстон Юнон-Бақтриянинг ҳарбий қудрати манбалари ҳақида фикр юритар экан, бунинг сабабларини Салавкийлар Бақтрияда асос солган ҳарбий колонияларда кўради. Мазкур масалани ҳал қилишда Ўрта Осиёда юнон-македонлар истилосидан анча олдин ҳам жуда кўп маҳаллий шаҳарлар ва ривожланган шаҳар ҳаёти мавжуд бўлганини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

Юнон-Бақтрия шаҳарлари. Ўтган асрнинг ўрталарида айрим тадқиқотчилар Бақтрияда илк шаҳарларга айнан Александр Македонский асос солган, деган фикрни илгари сурган эдилар. Александр Македонский мил. авв. 330-327 йилларда Бақтрия ва Сўғдиёнани босиб олганда нималарга дуч келган эди, деган саволга жавоб топиш юқоридаги фикрни инкор этишга асос бўлди.

Қадимги муаллифлар Бақтриянинг пойтахти Бақтра-Зариаспани бир неча марта тилга олганлар. Бақтра Мозори Шариф шаҳридан 21 км ғарбда, дарё (Бақтр, Зариаспа) бўйидаги воҳада жойлашган. Француз археологлари бу ердаги Боло Хисор тепаликларидан деворлар билан ўралган, миноралар кўтарилган, хандақлар қазилиб, сув билан тўлдирилган айланасимон қалъани топдилар. Шаҳарнинг бир қисми шаҳар деворларидан ташқарида, Боло Хисорнинг жануби-шарқида, Тепаи Заргаронда жойлашган. Умумий майдони 120-150 метр бўлган бу шаҳарнинг олдинги давр қатламларидаги ер ости сизот сувлари Аҳамонийлар ва

Салавкийлар давридаги ҳаётнинг маданий даражасини тўлиқ ўрганиш имконини бермади.

Шаҳар марказидан атрофга тарқалган кўчалар девор ташқарисида магистрал йўллarga: шимоли-ғарбда Калиф, шарқда Мозори Шариф, жануби-ғарбда Оксу, жанубда Ҳожи Пийад йўлларига туташган. Ўрта ер денгизидаги йирик Эфес портидан Балхга томон Аҳамоний подшоларининг хизмат кўрсатувчи бўлган йўли чўзилиб кетган. Ўз даврининг маданий ва иқтисодий маркази, савдо йўллари кесишган жойда жойлашганлиги сабабли антик давр муаллифлари Бақтрани «энг катта шаҳар» деб атаганлар.

Бу даврдаги йирик шаҳарлардан яна бири Мароқанда (Самарқанд) бўлиб бу ердаги мустаҳкам қалъага Аҳамонийлар давридан (Афросиёб) олдинроқ асос солинган. Аҳамонийлар ва эллин даврида Афросиёб мустаҳкам ҳимоя деворлари билан ўраб олинади. Бу деворлар Александр Македонский қамалига ҳам дош берган эди. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра Афросиёбнинг умумий майдони 219 гектар бўлиб, Курций Руф Мароқанданинг мудофаа деворлари узунлигини 70 стадий (тахм. 12 км.) деб маълумот беради. Бу Ўрта ер денгизи ва Қора денгиз қирғоқларидаги оддий юнон шаҳарларининг ўртача катталигидан икки-тўрт баравар каттадир. Мустаҳкам қалъага эга ва мудофаа деворлари билан ўралган шаҳар худудларидаги мил. авв. IV-III асрларга оид маданий қатламлардан кўплаб топилмалар, жумладан, эллин сопол идишлари топиб ўрганилган.

Юнон – Бақтрия даврида гуллаб-яшнаган шаҳарлардан яна бири Кир асос солган ва манбаларда Кирэсхата, Куру[ш]када, Киропол деб эслатиловчи шаҳардир. Кўпчилик тадқиқотчилар бу шаҳарни Ўратепа ўрнида десалар, айримлари Нуртепа ўрнида жойлашган бўлиши ҳам мумкин деган фикрни илгари сурадилар.

Қадимги Хўжанд ва унинг атрофларида олиб борилган археологик қазилар ишлари маълум натижалар берди. Хўжанд қалъасидаги кўп сонли шурфлардан бирида мил. авв. IV асрга оид паҳса девор қолдиқлари топилган. Ушбу девор йирик тўртбурчак гиштлардан қад кўтарган. Кўхна шаҳардаги асосий маданий қатламлар мил. авв. IV-II асрларга оиддир. Сирдарё бўйларида амалга оширилган кўп йиллик қидирув ва қазилар ишлари

натижасида Александр Македонский даврига мансуб бошқа шаҳар марказлари топилмаганлиги туфайли, тадқиқотчилар бундай шаҳар марказлари фақат ҳозирги Хўжанд шаҳри ўрнида бўлиши мумкин, деган хулосага келдилар.

Маргиёнанинг пойтахти Марв шаҳридаги кўпгина маданий қатламлар ҳам юнон-бактрия даврига оиддир. Александр Марв мудофаасини бир-бирига яқин масофада жойлашган олтита чегара қалъалари билан мустаҳкамлаган. Айрим тадқиқотчилар, тепаликларда жойлашган бу қалъалар Александр даврида қурилмаган, балки мустаҳкамланган бўлса керак, деган фикрни билдирадилар. Марвнинг мудофаа кудрати Селевка I ва Антиох I даврида мустаҳкамланади. Александрга ўхшаб, улар ҳам эски деворларни мустаҳкамлаганлар, янги мустаҳкам деворлар барпо этганлар ва Марвни ўз номлари билан номлаганлар.

Антиох I шаҳарни ҳам ўз ичига олган бутун Марв воҳасини узун девор билан ўраган. Аҳамонийларнинг айнан қайси - қалъаси - Эрқалъами ёки Говурқалъами, Александрнинг номи билан номлангани аниқланмаган. Нима бўлганда ҳам, Селевка I ва Антиох I даврларда Марв воҳаси тўлиқ девор билан ўралганлиги аниқ. Бу деворнинг қолдиқлари ҳозиргача қисман сақланган. Таъкидлаш жоизки, ўз вақтида С.А.Вязигин ҳам бу ерда жуда катта мудофаа тизими барпо этилганини таърифлаган эди.

Тадқиқотлар натижасида ўнг қирғоқ Амударё худудларида жойлашган бир қатор шаҳар манзилгоҳларидан эллин даври қатламлари ва алоҳида қурилишлар топилган. Улар орасида Душанбе, Ойхоним, Термиз, Саксонохур кабиларни алоҳида қайд этиш лозимдир.

Тожикистоннинг пойтахтида, Душанбе дарёсидан шаҳар марказига қараб кетган йўлнинг шимолида жойлашган Душанбе кўҳна шаҳрида сўнгги йилларда амалга оширилган қазилар ишлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозимдир.

Кўҳна шаҳар худудида бугунги кунда деярли тўлиқ замонавий қурилишлар қурилган бўлиб, шаҳар қалъасининг бир қисми сақланиб қолган. 1989 йилда бу ердан, Юнон-Бактрия даврига, мил. авв. IV-II асрларга оид маданий қатлам аниқланган. Қазилмалар натижасида 30 та хона очилган бўлиб, хоналарнинг

тузилишига қараганда, улар ягона меъморчилик режаси асосида қурилган маҳобатли иншоотнинг қисмларидир. Вақт ўтиши билан вайрон бўлган иншоотнинг фақат ғарбий ярми сақланиб қолган. Олинган материаллар мажмуи Юнон-Бактрия даврида Душанбе кўҳна шаҳри Ҳисор водийсидаги йирик шаҳар марказларидан бири бўлганлигини кўрсатади.

Юнон-Бактрия даврига оид Ойхоним кўҳна шаҳри 1965-1978 йилларда Франциянинг Афғонистонда иш олиб борган П.Бернар бошчилигидаги археологик миссияси томонидан қазиб очилган. Қазилма ишлари охирига етказилмаган бўлсада, француз археологлари жамоат, ибодат, мудофаа иншоотлари ва уй-жойларнинг тарихи, шаҳарсозлик анъаналари, санъат асарлари, ёзув маданияти ёдгорликлари ва қадимги шаҳарнинг турмуш тарзини аниқлашга муваффақ бўлдилар.

Ойхоним Бактриянинг шарқида, Панж ва Кўкча дарёлари туташган ерда, Панжнинг чап қирғоғида, тупроғи серҳосил кичкина (10x35 км) воҳада жойлашган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, кўҳна шаҳар, биринчидан, ерлари юнон истилочиларининг қўлига ўтган қадимги сўғориладиган воҳани назорат қилиш учун қурилган, иккинчидан, у минерал ресурсларга бой вилоятнинг пойтахтига айланган. Кўҳна шаҳарнинг мана шу қишлоқ хўжалик ва қончилик салоҳияти истилочилар ҳаётини ва ҳатто фаровонлигини таъминлаш учун ҳам етарли бўлган. Учинчидан, кўҳна шаҳар муҳим ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган. Зотан у, Бактрияни шарқ томондан қўриқлаган ҳамда Бактрия шарқидаги ички ва ташқи чегараларини назорат қилган.

Маъмурий бинолар жойлашган кўҳна шаҳарнинг марказий қисми унча зич қурилмаган. Энг катта ҳовли-майдон сарой саҳнида жойлашган. Сарой кутубхонаси ҳамда гимнасий Ойхоним кўҳна шаҳридаги юксак маданий ҳаётдан далолат беради. Бу ерда гимнасий асосий таълим маркази ҳисобланган. У кўҳна шаҳарнинг шимолий қисмида, уч қисмдан иборат катта бинода жойлашган. Бу мажмуа тўртала томонидан хоналар билан ўралган.

Юнон-Бактрия даврининг мустаҳкам кўҳна шаҳарларидан бўлган Ойхонимда меъморчилик ва амалий санъат ҳам тараққий

этган. Шаҳар майдонларида, гимнасида ва ибодатхоналарда ўрнатилган ҳайкаллар Ойхоним меъморчилигини тўлдириб, юқори санъат даражасидан далолат беради. Таъкидлаш лозимки, Ойхоним ҳозирча Ўрта Осиёда бутунлай юнон анъаналарига асосланиб қурилган ягона кўҳна шаҳар ҳисобланади.

Бу даврга оид кўҳна шаҳарлардан яна бири Тахтисангин (Ўтарқалъа, Мели, Тахтикубод) Кобадийнинг жанубида, Афғонистон билан Тожикистоннинг чегарасидаги Тахтикубод дарасида жойлашган. Кўҳна шаҳарнинг мудофаа деворлари 75 гектар майдонни эгаллайди. Баландлиги 600 метрга етадиган Тешиктош тоғ тизмаси Тахтисангинни Кобадийн воҳасининг бутунги кунда аҳоли яшайдиган қисмидан ажратиб туради. Б.А.Литвинский бошчилигидаги Жанубий Тожикистон экспедицияси 1976 йилдан бошлаб амалга оширган қазиш ишлари натижасида Тахтисангин қалъасининг ички тузилиши аниқланди. Қалъанинг ичида асосан ибодатхона, унга шарқ томондан туташган, хом ғиштдан кўтарилган девор билан ўралган ҳовли жойлашган. Қалъа мудофаа деворларининг ички йўналиши бўйлаб жойлашган қурилмалар омбор, устахона ва ибодатхона қошидаги хужралар вазифасини бажарган бўлиши мумкин.

Тахтисангин кўҳна шаҳрида амалга оширилган қазишма ишлари натижасида Бақтрия санъатининг турли даврлари ҳақидаги илмий қарашларни тасдиқловчи муҳим маълумотлар олинди. Шунингдек, Бақтрия санъати дурдоналарининг топилиши Окс хазинаси сирини очиш имконини берди. Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Ўрта Осиё ёки Марказий Осиёдагина эмас, балки Аҳамонийлар Эрони худудидаги оташ ибодатхоналари орасида ҳам Окс ибодатхонаси энг тўлиқ ва яхлит ибодатхонадир. Ёдгорликнинг яхши сақланганлиги – оташ ибодатхонасининг ичидаги ҳар бир хонанинг вазифавий фойдаланилишини аниқлаш ҳамда уларда амалга оширилган диний ва ижтимоий маросимлар жараёнини тиклаш имконини беради.

Антик даврга келиб Ўрта Осиё кўҳна шаҳарларида маданий ҳаёт нисбатан ривожланган эди. Таъкидлаш жоизки юнон-бақтрия даврига келиб бадий маданиятнинг турли жабҳаларида

эллинизмнинг таъсирини кузатишимиз мумкин. Мисол учун, эллиништириш давридан бошлаб Бақтрияда короластика хунармандчилиги пайдо бўлади. Бу санъат намуналари доираси юнон оламига нисбатан кенгрок бўлиб, хунармандлар эллин мифологияси билан боғлиқ бўлган терракоталардан ташқари маҳаллий анъаналар билан боғлиқ бўлган санъат намуналарини ҳам яратадилар. Юечжи-кушон ва Кушон даврига келиб Ўрта Осиёнинг кўплаб кўҳна шаҳарларида бадий маданиятнинг кўпгина турлари тараққий этганлигини кузатишимиз мумкин. Саройлар, ибодатхоналар ва бой турар-жойлардаги деворий суратлар, манзаралар ҳамда ҳайкаллар бизнинг кунларимизгача намунавий ҳолатида бўлса-да сақланиб қолган.

Умуман олганда, антик давр Ўрта Осиё кўҳна шаҳарларининг маданияти ва санъати турли омиллар таъсирида тараққий қилади. Бу жараёнга ўлкадаги сиёсий ҳаёт, ўлканинг турли уюшма ва давлатлар таъсирида бўлиши, диний эътиқодлар, иқтисодий аҳвол, халқаро савдонинг ривожини, турли халқлар маданиятининг ўлка халқлари маданияти билан уйғунлашуви, бой қадимий анъаналар, маҳаллий ўзига хослик ва бошқа кўплаб омиллар узлуксиз таъсир қилиб турган. Ана шу омиллар таъсирида Ўрта Осиё антик давр маданияти ва санъатининг ривожини шаҳарсозликда, ҳайкалтарошлиқда, бадий тасвирда, мусиқа санъатида, зеб-зийнат буюмларида, аҳолининг хўжалиги билан боғлиқ ашёларда ва бошқаларда кузатишимиз мумкин.

Антик давр Ўрта Осиё шаҳар маданияти ривожланишининг энг ёрқин хусусиятлари – тасвирий санъат билан пул зарб этилиши натижасида маданият ва молия-иқтисод ишларининг тараққий этишидир. Таъкидлаш жоизки, ўлкамиз худудларида товар-пул муносабатларининг қандайдир кўриниши Салавкийлар давридаёқ пайдо бўлади. Мисол учун, Э.Ртвеладзе тадқиқотларига кўра, Тахти Сангиндан 4 та, Термиздан 3 та, Кампиртепадан 2 та, Марвдан 6 та, Самарқанд атрофларидан 5 та Атиох I даврига оид (мил. авв. 280-268 йй.) тангалар топилган. Нисбатан кўпроқ топилма тангалар юнон-бақтрия даврига оид бўлиб, улар Диодот, Евтидем, Деметрий, Антимах, Гелиокл даврларида зарб этилган.

Умуман олганда антик даврга келиб Ўрта Осиёда танга пулларга асосланган товар-пул муносабатлари ривожландики, бу ҳолат антик давр давлатчилиги ва шаҳарлари тараққиётини белгиловчи асосий белги ҳисобланади, Юнон-македон даврида йирик шаҳарлар товар-пул муносабатларига тортилган бўлса, кушонлар даврига келиб бу жараёнга қишлоқлар ҳам иштирок эта бошлайди. Бу ҳолат эса ўз навбатида, иқтисодий ва маданий тараққиётнинг юксалиб бораётганидан далолат беради.

Хуллас, антик давр Ўзбекистон давлатчилиги тараққиётида шаҳарларнинг ахамияти улкан бўлди. Тадқиқотларнинг қиёсий таҳлилидан хулоса чиқарадиган бўлсак, эллин дунёсида шаҳар маълум вазифаларни (маъмурий, сиёсий ва диний марказ, савдогарлар ва ҳунармандлар фаолият кўрсатадиган жой, маданий ва ҳарбий марказ ва бошқ.) бажарувчи мустақамланган пунктгина эмас, балки жамоа ўзини ўзи бошқариш органлари, замонавий мулкдорларнинг алоҳида шаклини ўзида жамлаган, эркин фуқароларнинг тенг ҳуқуқлигини назарда тутувчи ижтимоий тузилманинг муҳим бўғини ҳам бўлган дейиш мумкин. Бундай шаҳарлар (балки шаҳар-полислар ёки шаҳар – давлатлар) эллин маданияти таъсирида бўлган Шарқда ҳам кенг тарқалган.

Таъкидлаш жоизки, бу ҳудудларда кучли подшо ҳокимиятига эга (Салавкийлар ёки Юнон-Бақтрия каби) катта давлатларда бундай шаҳарлар ҳукм суриши учун Греция ёки Римдагидан батамом ўзгача шарт-шароитлар мавжуд эди. Антик давр Ўрта Осиё шаҳарларининг мустақиллиги тўлиқ бўлмасдан, уни подшонинг олий ҳокимияти чеклаб турган. Ҳарқалай, археологик маълумотлар (агар бу мустақиллик ҳуқуқини бериш тўғридан тўғри айтилган битиклар ёки бошқа ёзувлар бўлмаса) шаҳарлар бундай алоҳида мақомга эга эканлиги ҳақида далиллар бера олмайди. Бу ўринда хитойлик сайёҳ Цжан Цяннинг Юнон-Бақтрия шаҳарларининг маълум даражада мустақиллиги ҳақидаги хабарни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. У Дахя-Бақтрия ҳақида шундай маълумот беради: «улар (яъни, Бақтрия шаҳарлари – Э.Б.) олий подшо ёки ҳокимга эга эмас, аммо ўзларининг девор билан ўралган барча шаҳарлари ва манзилгоҳларида улар кичик ҳокимларни тайинлайдилар».

Антик давр ҳар қандай Ўрта Осиё шаҳарининг бир муҳим таркибий қисми-шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг мавжудлиги эди. Ўрта Осиёда шаҳарларнинг умумий муаммоларига ва шаҳарларнинг мақомига жиддий эътибор берилиши натижасида шаҳар билан унинг атрофидаги қишлоқларнинг ўзаро муносабатлари масаласи тадқиқотчилар эътиборидан бирмунча четда қолди. Тадқиқотчилар олдида турган шаҳарлар тарихи билан боғлиқ долзарб масалалардан бири ҳам айнан шу муаммо ҳисобланади.

Кушон даври Шимолий Бақтрия шаҳарлари. Мил. авв. I-милодий III асрлар Шимолий Бақтрия шаҳарларининг гуллаб-яшнаган даври бўлди. Айнан мана шу даврда типологик жиҳатдан турлича бўлган, турли вазифаларни бажарган шаҳарлар пайдо бўлади. Бақтриядаги сиёсий ва иқтисодий барқарорлик, айниқса, бу ҳудудларнинг Кушон давлати таркибига кириши бу жараёнга имконият яратган эди. Бақтриянинг кўпгина шаҳарлари муҳим қарвон йўллари бўйларида, дарёдан ўтиш жойларида, савдо йўллари чорраҳаларида пайдо бўлади. Таъкидлаш жоизки, уларнинг шаклланиши турли йўллар билан бўлиб ўтган. В.М.Массоннинг фикрича, Шимолий Бақтриянинг кушон даври шаҳарлари икки хил йўл билан пайдо бўлган. Уларнинг айримлари аҳолининг аста-секин кўпайиши натижасида ўз-ўзидан пайдо бўлган бўлса, айримлари эса доимий режа асосида марказий ҳокимиятнинг марказга интилиш сиёсати натижасида пайдо бўлган.

Кушон даври Шимолий Бақтрия шаҳарларининг шаклланиш жараёни, уларнинг тарҳи ва тузилиши кўп ҳолларда унинг асосига, илгари аҳоли яшаган манзилгоҳга боғлиқ бўлган. Бу ҳолатни археологик маълумотлар асосида ўрганган. Э.В.Ртвеладзе ўз асослари билан фарқланувчи шаҳарларнинг қуйидаги учта гуруҳини ажратади:

1. Аҳамонийлар даврига бориб тақаладиган, қадимги асосга эга бўлган кўп қатламли шаҳарлар (Жондавлаттепа, Қалаимир, Ҳайитободтепа ва балки Термиз);
2. Юнон-Бақтрия ёки Салавкийлар даврига бориб тақаладиган шаҳарлар (Далварзинтепа, Кайкубодшоҳ, Саксоноҳур, Термиз, Шаҳринав(?), Холчаён);

3. Юечжи ёки Кушон даврида пайдо бўлган шаҳарлар (кичкина шаҳарларнинг асосий қисми ва Будрач, Зартепа, Ғаров-қалъа (Яван), Калламинор (Денов ёнида), Шохтепа ва бошқ.).

Кушон даври шаҳарларининг келиб чиқиши ва шаклланиш жараёнини Далварзинтепа нисбатан яхши акс эттиради. Унинг дастлабки асоси мил. авв. III асрда кўҳна шаҳарнинг жануби-шарқий қисмида, икки томондан қадимги ирмоқ ўтиб турган балан тепаликда пайдо бўлади. Бу ирмоқлардан хандақ сифатида фойдаланилган. Кейинроқ, юнон-бактрия даврида бу бўлак 2 метрдан ошиқ қалинликдаги пахса девор билан ўраб олинади ва майдони 3 гектардан зиёд қалъага айланади. Унинг шимолида эса тарқоқ режага эга мустаҳкамланмаган манзилгоҳ пайдо бўлади.

Афтидан, мил. авв. I асрнинг иккинчи ярми ёки милодий I аср бошларида дастлабки марказ ўрнида қалинлиги 7 метрли девор ва хандақ билан ўраб олинган мустаҳкам қалъа шаклланади. Мустаҳкамланмаган манзилгоҳ шаҳарга айланади. Бу шаҳар аниқ тўғри бурчакли режаси ва шу режа асосидаги деворлари билан ажралиб туради. Унинг ичида жадаллик билан қурилишлар олиб борилади. Шу даврдан бошлаб Далварзинтепа тарихида янги давр – шаҳар даври бошланади. Далварзиннинг кейинги ривожланиши Кушон даврига тўғри келади. Яъни, ҳашаматли турар-жой иншоотлари, ибодатхоналар, ишлаб чиқариш маҳаллари барпо этилиб, деворлар мустаҳкамланади. Шунингдек, бир томонида диний ва дафн маросимларига оид иншоотлар, иккинчи томонига қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ мулклар марказлашган каттагина шаҳар олди қисми шаклланади. Далварзинтепа умумий ҳудудининг 34 фоизини мудофаа иншоотлари, 41 фоизини асосий истиқомат қисми, 7 фоизини майдонлар ва кўчалар, 18 фоизини бошқа бинолар эгаллаган деб тахмин қилинади. Бу ердан ибодатхоналар, шаҳар аҳолисининг уйлари, ишлаб чиқариш устахоналари, шаҳар майдонлари ва ҳовузлар, сув тармоқлари тизими, кўча тармоқлари қазиб очилган ва ўрганилган.

Қиёсий таҳлил учун солиштириб кўрадиган бўлсак, С.П.Толстовнинг ёзишича, Ўрта Осиё шаҳарлари ўсиб чиқадиган бошланғич асос бир томондан – *refugium* (лотинча,

мустаҳкамланмаган, хавф туғилган пайтида аҳоли панагоҳи – Э.Б.) ва иккинчи томондан – бозор ҳисобланади. Е.Е.Неразикнинг таъкидлашича, қалъа атрофида шаҳарларнинг шаклланиши Хоразм учун ривожланишнинг энг тарқалган усулларида бири эди. Парфия ва Марғиёнаннинг ҳам кўпгина шаҳарлари асосини мустаҳкам қисм - қалъа ташкил этган.

Жанубий Сўғдиёнаннинг антик даврга оид қатор кўҳна шаҳарлари - Қалъаи Заҳоки Марон, Шуллактепа, Кўҳна Фазли, Киндиклитепа кабиларнинг ҳам дастлабки асосини мустаҳкамланган қалъа ва миноралар ташкил этган.

Демак, Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларида бўлгани каби, Шимолий Бактрияда ҳам шаҳарларнинг шаклланиши асосан қалъадан бошланган. Шунинг учун ҳам, кушон даври барча шаҳарларда илгариги мустаҳкамланган манзилгоҳ асоси бўлган қалъалар мавжудлиги тасодифий ҳол эмас, деб хулоса чиқариш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолат қурилиш услубларидаги маҳаллий анъаналар антик даврда ҳам давом этганлигидан далолат беради.

Антик даврда Шимолий Бактрияда тархий тузилиши аниқ тўғри бурчакли ва тўрт қисмли (қалъа, шаҳарнинг ўзи, шаҳар олди ва атроф) шаҳар ва шаҳарчалар кўп тарқалган. Ташки режавий тузилиши нотекис бўлган шаҳарлар кам учрайди. Тўғри бурчакли шаҳарлар негизини ягона шаҳарсозлик анъаналари ҳамда қайсидир маънода, кушон даври ижтимоий ва маданий меъёрлари ташкил этган бўлса, нотўғри режа асосидаги шаҳарлар мустаҳкам қалъалар ёнида, ўз-ўзидан, аҳоли ўсиши натижасида пайдо бўлиб, уларнинг соҳиблари мавжуд чегараларга мослашганлар.

Кўплаб кушон қалъалари олдинги давр билан генетик боғлиқ бўлган. Улар мустаҳкамланган кўрғон-марказ ўрнида шаклланиб улардан ташқи кўринишини ҳам мерос қилиб олган (Далварзинтепа, Термиз, Кампиртепа). Уларнинг айримлари (Будрачдаги Окмозортепа, Зартепа, Хайрободтепа) аввал бошдаёқ қалъа сифатида шаклланган бўлиши ҳам мумкин. Бу қалъалар бир-бирларидан ўлчамлари ва шаҳар қурилиши тартибида жойлашуви билан фарқланади. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, қалъаларнинг аҳамияти шаҳарларнинг вазифалари ва ўлчамлари

билан белгиланиб, бир қатор омиллар, хусусан, табиий шароитлар ҳам ҳисобга олинган. Кўпчилик қалъалар шаҳарнинг бир бурчагига жойлашиб, тўлиқ шаҳар қурилиши тизимига кирган. Айрим ҳолларда қалъа кўҳна шаҳарнинг бир бурчагида жойлашиб шаҳар деворлари чегарасидан чиқиб турган (Далварзин, Арпапоятепа). Баъзи қалъалар кўҳна шаҳарнинг марказида (Ялангўштепа, Ғаровқалъа, Дилбаржин), айримлари эса шаҳарнинг асосий қисмидан алоҳида ёки дарё бўйида жойлашган (Термиз, Кампиртепа).

Кўҳна шаҳарларнинг қалъалари ўлчамлари ва режавий тузилиши жиҳатдан ҳам бир-биридан фарқланган. Мисол учун тўғри бурчакли (Кампиртепа, Термиз), тўрт бурчакли (Зартепа, Окмозотепа, Хайрободтепа), кўпбурчакли (Далварзинтепа). Шаҳарларнинг маъмурий-худудий жойлашувига қараб улардаги кўрғонлар турли вазифаларни бажарганлар. Таъкидлаш жоизки, кўпгина қалъалар ҳарбий-мудофаа хусусиятига эга бўлган.

Ўрта Осиёнинг бошқа кўҳна шаҳарлари қалъалари билан қиёсий таҳлил қилсак, улар кушон даврида бошқачароқ тузилишига эга бўлган. Мисол учун, Тупроққалъанинг сўнги антик давр қалъасида сарой, оташкада ва ҳарбийлар билан боғлиқ бир неча иншоотлар бўлган. Қадимий Марвнинг қалъаси Эрқалъада эса, шоҳ саройи, хизматчилар хоналари ва маъмурий иншоотлар жойлашган. Г.А.Пугаченкованинг тахминларига кўра, Ўрта Осиё антик давр шаҳарларининг қалъалари маъмурий бинолар марказлашган жой бўлиб бу ерда ҳукмдор ҳузуридаги хизматкорлар, омборхоналар, гарнизон иншоотлари жойлашган. Хуллас, Ўрта Осиёнинг антик давр катта кўпчилик кўҳна шаҳарларида қалъа асосий аҳамиятга эга бўлган бўлсада, Хоразмнинг бу давр айрим шаҳарлари қалъасиз бўлган. Аммо, антик давр Бактриясининг қалъалари кўҳна шаҳарларнинг, кўрғонларнинг ва ҳатто қишлоқ манзилгоҳларининг ажралмас қисми эди.

Антик давр Шимолий Бактрия шаҳарлари ҳаётида шаҳристонлар ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Антик давр шаҳристонларининг илдизлари бронза даври манзилгоҳларининг мустақамланмаган қисми ва аҳамоний-бактрия даврининг илк шаҳарлари асосий турар-жойларини деворлар билан ўраб олинган

даврга бориб тақалади. Илдизлари жиҳатдан улар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқлиги аниқ. Аммо, бажарган вазифаси нуқтаи назаридан улар турлича бўлган. Хусусан, дастлабки давр шаҳарлари шаҳристони фақат турар-жой қисми ва эҳтимол ибодатхонадан иборат бўлган бўлса, кейинчалик, яъни, Кушон даврига келиб турар-жойлар, хунармандчилик ишлаб чиқариш, мафқуравий ва савдо-сотик бир ерга тўпланган жойга айланади.

Шаҳристонларнинг шакли тўғри бўрчакли, айрим ҳолларда тўртбурчак ёки кўпбурчаклидир. Кушон даврида пайдо бўлган ёки қайта қурилган шаҳарларнинг шаҳристонлари қатъий геометрик режа асосда қурилган. Чунки, улар жойлардаги табиий шароит ҳисобга олинган ҳолда олдиндан режалаштирилиб бунёд этилган. Уларнинг қалъаларга нисбатан жойлашувига ҳам турли: географик, ҳарбий ва иқтисодий омиллар ҳисобга олинган. Кушон даврида шаҳристонлар асосан қалъадан шимол ва шимоли-шарқ томонда, айрим ҳолларда жануби-шарқ томонда жойлашиб, чуқур ва кенг хандақлар ва минорали мустақам деворлар билан ўраб олинган.

Далварзинтепа шаҳристонини мисол тариқасида келтирадиган бўлсак, кўҳна шаҳар маркази кенг кўча билан икки асосий қисмга бўлинган. Бу кўча шаҳар дарвозасидан бошланиб, унчалик катта бўлмаган майдонга чиққан. Майдон эса бой ва ҳашамагли бинолар билан қуршалган. Марказий кўчадан икки томонга кўча ва тор кўчалар ўтган. Аммо, уларнинг тузилишида мунтазамлик йўқ. Далварзинтепа маҳаллалари табақачилик асосида бунёд этилган бўлиши мумкин. Аммо, улар нечта уйлардан иборат бўлганлиги номаълум.

Хуллас, кўҳна шаҳарлар шаҳристонларининг маҳаллаларга бўлиниши антик даврда ҳам давом этади. Кўҳна шаҳарлар кўп ҳолларда аниқ режа асосида, бир неча қисмдан иборат бунёд этилган бўлиб, ҳар бир қисмнинг муайян вазифаси бор эди. Ушбу қисмлар шаҳарлар худудларида жойлашиб, улар жойлашувига табиий-географик ва ҳарбий-сиёсий вазиятлар ҳамда шарт-шароитлар ҳисобга олинган.

Антик давр Шимолий Бактрия шаҳарлари маъмурий, ҳарбий-сиёсий ва мафқуравий марказ бўлибгина қолмасдан савдо-сотик ва хунармандчилик марказлашган худуд ҳам

ҳисобланган. Чжан Цзяннинг мил. авв. II асрнинг ўрталарига оид маълумотларига кўра, Дахя (Бактрия) аҳолиси савдо-сотикда ниҳоятда моҳир, мамлакатнинг пойтахтида эса ҳар хил маҳсулотларга бой бўлган бозор мавжуд эди.

Ўрта ер денгизи мамлакатларини Узоқ Шарқ билан боғловчи Буюк ипак йўлининг ушбу ҳудудлардан ўтиши халқаро савдонинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратган эди. Птоломей тасвирлаган бу йўлнинг бир тармоғи Бақтрадан шимолга, Амударё орқали Тармиладан ўтиб шимоли-шарққа қайрилган ва Сурхон воҳаси бўйлаб бориб Қоратоғ орқали комадлар ўлкаси бўйлаб Қоратегин томонга кетган. Бу йўлнинг бошқа бир тармоғи Тармиладан сўнг Шерободдарё водийсидан ўтган ва Темир дарвоза орқали Сўғдга олиб чиққан. Бу йўл Ўрта Осиё ва Шимолий Бактриянинг марказий ва шимолий вилоятларини Ҳиндистон билан боғлаб турган. Шимолий Бактрияни Парфия ва Хоразм билан боғловчи дарё йўлидан ҳам фойдаланилган. Чжан Цзяннинг маълумотларига кўра, Чуй Шуй (Амударё) бўйида савдогарлар ва сотувчилар яшаганлар. Улар ўз молларини курукликдаги йўлда ҳам сув йўлида ҳам кўшни давлатларга сотганлар.

Шимолий Бактриянинг айрим ҳудудларини бирлаштириб турган ва ички савдода муҳим аҳамиятга эга бўлган бошқа йўллар ҳам мавжуд бўлган. Улардан бири Амударё воҳаси бўйлаб ўтиб Шимолий Бактриянинг шарқий ва ғарбий ҳудудларини боғлаган. Амударё бўйларида жойлашган айрим манзилгоҳлар (Кампиртепа, Хотинрабод, Айвож) савдо марказлари ва балки, ўзига хос божхона маскани вазифасини бажарган бўлиши мумкин.

Вилоятдаги халқаро савдо алоқаларининг йўналишлари ва тараққиёти ҳақида баъзи археологик топилмалар гувоҳлик беради. Булар Ҳиндистондан келтирилган – тароқ, шахмат доналари, фол очадиган суяк, тилла буюмларнинг бўлаклари, фил суягидан ясалган нарсалар (Далварзинтепа); Римдан – шиша (Холчаён), мрамор бош (Илонтепа), маскарон (маҳсус қиёфани ўзгартирувчи буюм, меъморчиликда ишлатилган, Шахригулгул), Нерон тангаси (сестерций, Хайрободтепа); Мисрдан – тақинчоқлар ва туморлар, улар Шимолий Бактриянинг

қабристонларидан топилган (Бойсун, Бандихон, Кампиртепа, Тўпхона), папирус (Кампиртепа); Хитойдан – ипак матолар парчалари (Кампиртепа, Холчаён), ойналар (Айритом, Бараттепа, Жанубий Тожикистон қабристонлари); Парфиядан – тангалар; Хоразмдан – айлана нақш солиб ишланган идиш (Кампиртепа) кабилардир.

Хунармандчилик ишлаб чиқариши савдо-сотикнинг, хусусан ички савдонинг жадаллик билан тараққий этишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Антик даврда Шимолий Бактриянинг кўхна шаҳарларида қулолчиликка ихтисослашган маҳаллалар мавжуд бўлиб, уларда бир вақтнинг ўзиде бир нечта хумдонлар ишлаб турган. Улардаги идишларни пишириш хоналарида бир пиширишда юздан ортиқ идишлар сиғдирилган. Қулолчилик хумдонларининг қишлоқларда бўлмаганлиги ёки камлиги шундан далолат берадики, қулоллар ўз маҳсулотлари билан нафақат шаҳар, балки, қишлоқ аҳолисининг ҳам талаб-эҳтиёжларини қондирган. Кўхна шаҳарларда темирни қайта ишлайдиган хунармандчилик устахоналари ҳам бўлган. Улар темирдан ҳар хил буюмлар тайёрлаганлар. Термиздан темирчилар маҳалласи аниқланган. Темир ва мисни қайта ишлаш хунармандчилигининг қолдиқлари Шўртепадан ҳам аниқланган.

Шимолий Бактрия шаҳарларида қурилиш ишлари ва меъморчиликнинг юқори даражаси бу ҳудудларда ўз касбининг устаси бўлган қурувчилар ва меъморлар бўлганлигидан далолат беради. Қурилишда хом ғишт ва пахса билан бир қаторда Кушон даврида пишиқ ғишт ҳам ишлатилган. Ғишт пиширадиган хумдонлар Далварзинтепада аниқланган. Айрим ғиштлардан шахсий муҳрлар излари қайд этилган. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ғишт пиширувчи устахоналар буюртма бўйича ишлашган.

Шимолий Бактриянинг шаҳар ва қишлоқларида тўқимачилик хунармандчилиги ҳам кенг тарқалган. Қазимчалар пайтида жуда кўплаб урчуқ учлари топилганки, улар гилам, шолча ва мато тайёрлашда ишлатилган. Тўқимачиликнинг кенг ривожланиши шундан далолат берадики, ихтисосликнинг бу тури фақат майда, уй хунармандчилиги бўлиб қолмасдан, кўхна шаҳарларда йирик тўқимачилик устахоналари бўлиб улар

халқаро ва ички бозор учун маҳсулот чиқарганлар. Тўқимачи усталар бўлганлигини Далварзинтепа ва Кампиртепадан топилган шахсий муҳрлар яна бир марта исботлайди. Кўҳна шаҳар ва қишлоқларда хунармандчиликнинг бошқа кўринишлари – заргарлик, тошга ишлов бериш, тегирмончилик (ун тортиш) ишлари ҳам ривожланган. Кўпгина шаҳарлардан танга пулларнинг топилиши пул зарб этиш яхши йўлга қўйилганидан далолат беради.

Хуллас, антик давр Шимолий Бактрия шаҳарлари ўз тараққиётининг юқори босқичига кўтарилган эди. Ёзма манбаларда Бактрия ҳақида «минг шаҳарлар ўлкаси», деб эслатиб ўтилиши ҳамда кўп сонли археологик маълумотлар ушбу фикримизнинг далилидир. Антик даврда бу ҳудудлардаги шаҳарлар тараққиёти учун кўпгина имкониятлар (ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, географик ва бошқ.) мавжуд эди. Шаҳарлар кўп ҳолларда илгаридан белгилаб қўйилган қатъий режа асосда қурилиб бир неча қисмдан иборат бўлган. Ҳар бир қисмнинг муайян бажарадиган вазифаси мавжуд эди. Шаҳарларнинг ўзи эса ижтимоий-иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланиб, сиёсий ҳаётда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Тараққиёт қонуниятларига кўра, аввалги даврларда бўлгани каби, антик давр шаҳарлари давлатчилик тараққиётининг асосий омили бўлиб қолаверди.

Таянч сўзлар

Бошқарув, ном давлатлар, сиёсий ҳокимият, маҳаллий ва умумбашарий маданиятлар, Осиёча ишлаб чиқариш усули, Шарқ йўли, жамиятнинг бирламчи ячейкаси, принципиал бошқарувлар табақаси, Европа йўли, полислари, ижтимоий ва ҳудудий бирлик, қишлоқ жамоалари, ишлаб чиқарувчи хўжалик, қўшимча маҳсулот, қадимги давлатлар типологияси, аҳоли сони ва зичлигининг ўсиши, давлатчилик тушунчаси, давлатнинг асосий белгилари, давлатнинг типлари, формацион ёндошув, цивилизацион ёндошув, бирлашувчилик қонуниятлари, Қадимги Бактрия подшолиги, “Қатта Хоразм”, Сўғдиёна, Жанубий Сўғд, Ғарбий Сўғд, антик давр шаҳарсозлиги.

2-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Давлат нима? Давлат тушунчасига изоҳ беринг.
2. Илк давлатларнинг типологияси ва хронологияси ҳақида гапириб беринг.
3. Илк давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий-иқтисодий омиллари нималарда деб ҳисоблайсиз?
4. Бактрия подшолиги ҳақида гапириб беринг.
5. Қадимги Хоразм давлати ҳақида нималарни биласиз?
6. Сўғдиёна давлати ҳақида фикр билдириб беринг.
7. Аҳамонийлар даври давлатчилиги ҳақида маълумот беринг.
8. Македониялик Александр ва унинг ворислари даври давлатчилиги ҳақида маълумот беринг.
9. Даван давлати ҳақида нималарни биласиз?
10. Қанғ давлати ва қанғлилар ҳақида маълумот беринг.
11. Ўзбек давлатчилиги тарихида Кушон давлатининг тутган ўрнини қандай изоҳлайсиз?
12. Қадимги Шарқ ва Ўрта Осиё давлатчилиги ривождаги ўзига хослик ва умумийлик ҳақида гапириб беринг.
13. Антик давр шаҳарсозлиги ва давлатчилик тараққиёти ҳақида нималарни биласиз?

2-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Абдуллаев Ў. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. – Тошкент: Академия, 2009.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврлардан Россия босқинига қадар. – Тошкент: Шарқ, 2000.
3. Асқаров А. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Қадимги Фарғона // Фарғона кеча, бугун ва келажакда. – Фарғона, 2003.
4. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига оид баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Тошкент, 2004.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.

6. Авеста. Избранные гимны. Пер. с Авест. И комментарий И.М.Стеблин-Каминского. – Душанбе, 1990.
7. Бикерман Э. Государство Селевкидов. – М., 1985.
8. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. – М., 1980.
9. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. – М., 1985.
10. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв.ред. Г.А.Кошеленко. – М., 1985.
11. Жўраев Н., Азизов А. Ижтимоиёт асослари. Цивилизациялар – ижтимоий-маданий жараён. – Тошкент: Фан, 2003.
12. Захидов П. Государство Кангюй. – Ташкент, 2009.
13. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Т., 2002.
14. Исамиддинов М.Х., Сулайманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация). – Т., 1984.
15. История Древнего Востока. Под. ред. В.И. Кузищина. – М., 1988.
16. Массон В.М. Страна тысячи городов. – М., 1966. – С.6.
17. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976.
18. Матбобаев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк боскичларида Фарғона. //Ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона. Маъруза матнлари. – Наманган, 2001. – 23-40 бб.
19. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис к пути развития. – Киев, 1989.
20. Ртвеладзе Э. Цивилизации, государство, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
21. Ртвеладзе Э.В., Алимова Д.А. и др. История государственности Узбекистана. Т.1. –Ташкент: Узбекистан, 2009.
22. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Адолат, 2001.

23. Сагдуллаев А.С. Культура юга Средней Азии VII-IV вв. до н.э. (Бактрия, Маргиана, Согд). – Т., 1987.
24. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996.
25. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004.
26. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: Академия, 2006.
27. Сагдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т., 2000.
28. Сайко Э.В. Становление города как производственного центра. – Душанбе, 1973.
29. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в до н.э. - VII в н.э. – Т., 2000.
30. Тойнби А.Дж. Постигание истории – М.: Айрис Пресс, 2004.
31. Шонийёзов К. Қанғ давлати ва қанғлар. – Тошкент, 1995.
32. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.Алимова, Э.Ртвеладзе. – Тошкент: Шарк, 2001.
33. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент. Янги аср авлоди, 2003.
34. Эшов Б. Сўғдиёна тарихидан лавҳалар. – Т., 2002.
35. Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. – Т., 2004.
36. Қудратов С.С. Марказий Осиё худудларида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. – Гулистон, 1998.
37. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент: ЎзССР ФА, 1959.

3-мавзу. «Авесто»-давлатчилик тарихини ўрганишдаги муҳим манба

1§. Заратуштра ва зардуштийлик

Ўрта Осиёдаги турли халқларнинг қадимги даврлардаги диний қарашлари ва эътиқодлари, пайғамбарлари ва улар таълимотларининг ёйилиши масалалари узоқ йиллардан буён тадқиқ этилаётган бўлса-да, ҳамон кўпгина олимлар орасида илмий мунозараларга сабаб бўлаётган масаладир. Маълумки, аҳамонийлар давридан бошлаб (балки ундан ҳам олдинроқ) араб босқинига қадар Ўрта Осиё халқлари орасида кенг ёйилган ва асосий дин – зардуштийлик дини эди. Бу диннинг асосчиси Заратуштра ва унинг фаолияти, бу диннинг муқаддас китоби «Авесто» ва у пайдо бўлган ҳудуд ҳақидаги масалалар ҳам ҳозирги кунда кўпчилик тадқиқотчиларнинг диққат марказида турибди.

Жуда кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Заратуштра афсонавий бўлмасдан, тарихий шахс ҳисобланади. У грек-рим манбаларида Зороастр, қадимги форс тилида Зардушт, ўрта форс тилида Заратуштра номи билан эслатилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у Спитама авлодидан (сўғдийча Спитаман деган исм ҳам шундан келиб чиққан) бўлиб, отасини Поурушасп, онасини Дугдова деб аташган. Унинг номи «олтин туяли», «олтин туя етаклаган одам» маъносини беради. Заратуштранинг отаси қоҳинлар табақасига мансуб бўлиб, у туғилган мамлакат бизга номаълум. Буларнинг барчаси Заратуштра ҳаёти тарихи, унинг туғилган жойи ва санаси, зардуштийликнинг ватани ҳамда дастлабки ёйилган ҳудудлари ҳақида тўла маълумот бера олмайди. Аммо, Авестонинг махсус боблари Заратуштрани тарихий шахс сифатида ёритади.

Заратуштранинг қайси йилда туғилганлигини ҳақида аниқ маълумот йўқ. Тадқиқотчилар фикрларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, унинг туғилган йили кенг тарихий саналар билан боғланади (мил. авв. 1500-1000 йиллардан бошлаб, мил. авв. VII-VI асрларгача). Грек-рим тарихчилари ҳам Заратуштра қачон туғилганлиги ҳақида аниқ маълумот бермайдилар. Фақатгина, лидиялик Ксанф (мил. авв. II аср) Заратуштранинг фаолиятини Ксерксдан 600 йил аввал эди, деб маълумот беради. Бошқа грек

муаллифларининг хабарлари бундан ҳам ишончсиз. Сосонийлар даври (III-VII аср) зардуштийлар анъаналарига эътибор берадиган бўлсак, Заратуштранинг ҳаёти мил. авв. VII асрнинг охири – VI асрнинг бошларига тўғри келади.

Абу Райхон Беруний Заратуштранинг туғилган йилини Александр Македонскийдан 258 йил олдин эди, деб белгилайди. Айрим тадқиқотчилар бу санани тўғри деса, баъзилари нотўғри деб ҳисоблайдилар. 330 йилда аҳамонийларнинг сўнги вакили бўлган Доро III вафот этади. Ҳокимият Александрнинг қўлига ўтади. Агар Беруний маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак (330+258=588), Заратуштра мил. авв. 588 йилда туғилган. В.И. Абаев ва И.М. Дьяконов хулосаларига кўра, Заратуштра яшаб ўтган вақт-бу мил. авв. VII-VI асрлардир. Олимлар фикрига кўра, Заратуштра мил. авв. 553-541 йиллар атрофида 77 ёшида вафот этган. Бу сана ҳисобидан Заратуштра 630-553 йиллар ёки 618-541 йиллар давомида яшаб, фаолият кўрсатган.

Заратуштранинг туғилган жойи ҳақида ҳозиргача ҳам баҳслар давом этаётган бўлишига қарамасдан, бу муаммога тўла аниқликлар киритилмаган. У ҳақида турли фикрлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар Заратуштрани ҳозирги Озарбайжон ҳудудида туғилган деб ҳисоблайдилар. Бу гуруҳ олимлар, Авестода келтирилган Арьянам Вайжа (Эрон текислиги) вилоятини ўзларига асос қилиб оладилар. Яна бир гуруҳ олимлар Заратуштрани Бактрияда туғилган деб ҳисоблайдилар. Бу гуруҳ олимлар грек тарихчиси Ктесий маълумотларига асосланадилар. Шунингдек, бу гуруҳ олимлар Авестонинг энг қадимги қисмлари Бактрияда ёзилганлигини таъкидлайдилар. Яна бошқа бир олимлар гуруҳи Заратуштранинг ватани – қадимги Хоразм деб ҳисоблайдилар. Олимлар орасида Заратуштра ва Авестонинг ватани Сўғдиёна деган фикрлар ҳам бор. Авесто матнларида эса Заратуштра туғилган жойи ва унинг ватани ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ.

Авестода келтирилган географик ҳудудларни ўрганишдан хулоса чиқарган кўпчилик ҳозирги тадқиқотчилар Заратуштранинг Ўрта Осиё вилоятларидан бирида, ҳеч бўлмаганда бу ҳудудга қўшни бўлган шимоли-ғарбий Эрон ҳудудида туғилганлигини эътироф этадилар. Умуман олганда,

Заратуштранинг ватани Ўрта Осиё – Хоразм ёки Бактрия деб ҳисобловчи олимлар кўпчиликни ташкил этади.

Заратуштранинг диний ислохотлари ўз ватанида тарафдорларини топмаганлиги боис, пайгамбар ўз юртидан кетишга мажбур бўлган. Заратуштра эътиқодини қабул қилган биринчи тарафдорлари – бу қадимги Бактрия подшоси Кави Виштасп, малика Хутаоса ва уларнинг яқин қариндошларидир. Заратуштра ўз гоёларида қонли қурбонлик (мил. авв. VII асргача бўлган динларда одамлар ва ҳайвонлар худоларга қурбонлик қилинган) қилишни қатъиян қоралайди. Заратуштра яна шуни таъкидлайдики, одамзод яшашга ҳақли бўлиб, бу ҳуқуқдан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Заратуштра ўз гоёларини тарғиб қила бошлаган давр Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихида энг муҳим давр эди. Яъни, ибтидоий жамоа муносабатлари ўзгариб, давлатчилик тизими муносабатлари қарор топмоқда эди. Янги дин бу ўзгаришларни ўзида акс эттирар ва туғилаётган янги жамиятга хизмат қиларди. У бирлашишга ва кучли марказлашган ҳокимият тузишга, ўша даврда ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи воҳалар аҳолиси учун «худонинг қамчиси (тиғи)» ҳисобланган кўчманчи халқларга қарши кескин курашга чақирди.

Заратуштра ислохотлари диний жиҳатдан ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳам бита – улуғ ва донишманд худо Ахурамаздага (сўзма-сўз таржимаси «жаноби доно») сифинишга ва Ахурамазданинг душманлари деб эълон қилинган собиқ қабила худолари – асуралар ва девларга қарши курашга олиб келди.

Зардўштийларнинг диний фалсафаси қарама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш худолар ўртасида бошланиб, табиатда ва инсоният ҳаётида ҳам давом этган. Ўшандан бошлаб яхшилик ва ёмонлик, рост ва ёлғон, ёруғлик ва зулмат ўртасида доимий ва муросасиз кураш бошланган. Улар ўртасидаги кураш бутун коинотга ёйилади ва зардўштийларнинг асосий фалсафий таълимоти бўлиб қолади. Ёруғлик, яхшилик кучларини Ахурамазда (Ормуз), ёвузлик, қора ва зулмат кучларни Анхро-Манё (Ахриман) бошқаради.

Ахурамазда яхшилик, ёруғлик, соғлик, бахт-саодат келтирувчи худо бўлиб ҳисобланган. Заратуштра бундай хабар

қилади: «Биз Ахурамаздани улуглаймиз, у чорвани, сувни ва ўсимликларни, ёруғликни ва ерни яратган...». Шунингдек, Ахурамазда ҳаётни ва дастлабки одамни яратган худо деб фараз қилинган. Анхро-Манё ёмонлик, ўлим ва зулмат келтирувчи худо бўлиб ҳисобланган.

Заратуштранинг дини вақт ўтиши билан наста-секин турли халқлар орасида тарқалар экан, ўз асосини сақлаган ҳолда бироз ўзгаради. Ахурамазда ва Ахриман худоларидан ташқари, Авесто бир қатор бошқа улуғ худолар фаолияти ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Митра, Хоума, Анахита, Аши ва Зурвон қабилар шулар жумласидандир. Воху Манах (олиҳиммат фикр) чорвага, Аши Ваҳишта эса оловга омийлик қилади ва ҳоказо. Ўтмишнинг энг аҳамиятли динларидан бўлган зардўштийлик диний-фалсафий иккиликни (дуализмни), қадимги урф-одатлар ва тарихий ривоятларни ўзига сингдиради ва бундан ташқари зардуштийлик, пайгамбар Заратуштрадан олдинги даврларга оид қадимги қабила-ларнинг фалсафаси ва дунёқарашларини ҳам ўз ичига олади.

Зардўштийлик Сосонийлар даврида (милоднинг III-VII асрлари) узил-кесил расмийлашган. Бу даврда зардўштийликнинг адабиёти ҳам кенг тарқалади. Шуни айтиш керкки, дастлабки пайтларда зардуштийлик динининг муқаддас матнлари авлодлардан оғзаки етказилган ва Заратуштра ўлимидан кейин бир неча аср ўтгач маълумотлар тўпланиб ягона матн ёзилган.

Зардуштийларнинг муқаддас китоби Авесто шу тариха юзага келган. Бир қатор олимлар зардуштийлик анъаналарига таяниб Авестони илк сосонийлар (III-IV асрлар) даврига боғласаларда, шунга қарамай унинг биринчи таҳрири мил. авв. I асрларда бўлиб ўтган деб ҳисобланади. Авесто жумласи ҳам ўша пайтда пайдо бўлган бўлиб, у ўрта форс тилида «апастак», яъни «асос», «асосий матн» деган маънони билдиради.

Мусулмонларда «Қуръон», насронийларда «Библия» бўлганлигидек, Авесто – зардўштийлик динининг матнлари тўпламидир. Бу тўпламлар турли вақтларда ва турли жойларда вужудга келган. Эронда ислом дини қабул қилингач, Авестонинг катта қисми йўқ бўлиб кетади. Бизгача унинг қундалик диний амалиётлари учун зарур бўлган матнларигина етиб келган холос.

Энг қизиғи Вадевдат бўлиб, тўпламнинг маъноси – «девларга қарши қонун» демқдир. У қоҳинлар мажмуи бўлиб, покланиш маросимлари қоидалари, гуноҳларни ювиш ва саҳоватли бўлиш, ҳар хил урф-одат қоидалари, шу билан бирга дафн этиш маросимлари ҳақидаги бўлимдир.

Зардўштилик мураккаб ва ғоят ўзига хос маросимини ишлаб чиқди. Авестодаги ерга, сувга оловга ўликни текизиб ҳаром қилишни қатъий тақиқлаш- унинг асосини ташкил этади. Кимки инсонни ёки итни ерга кўмса, катта гуноҳ қилган ҳисобланиб, бу гуноҳи учун «отнинг қамчиси» билан 500 марта урилган. Инсон ёки итнинг ўлиги кўмилган ерга бир йилгача экин экиш таъқиқланган. Демак, зардўштиларнинг қонунларига кўра жасадни ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш ман қилинган. Шунинг учун ҳам жасадни зардўштилар уйдан, манзилгоҳдан, шаҳардан, тупроқдан, муқаддас оловдан, сувдан четлаштириб уни тошли ва қумли тепаликларга ёки бошқа махсус жойларга олиб бориб қолдириганлар. Йил давомида қор ва ёмғир сувлари мурда суяқларини ювиб, уларни қуёшнинг муқаддас нури яна тозаллагандан сўнг, махсус одамлар – «гўрковлар» («ристокашлар») зардўштиларнинг очик қабристонларига келиб, тозаланган суяқларни қишлоқ – шаҳарларга олиб келганлар. Фақат шундагина мураккаб дафн маросимларидан кейин, суяқларни ерга кўмиш ёки махсус хоналарда, сопол идишларда ва тобутчаларга сақлаш мумкин эди.

Видевдатда бу суяк сақланадиган жой «исдона» деб юритилади, ундан қадимгироқ паҳлавий матнларда эса «остодан» дейилади. Унинг таржимаси ҳалигача аниқ эмас ва икки хил маъно беради. Айрим олимларнинг фикрича, исдона- остодан, сопол тобутга – оссуарий бўлиб, улар Ўрта Осиё қадимги ёдгорликларида тез-тез учраб туради. Айрим тадқиқотчилар жумладан В.Б. Хеннинг бу сўзни «ер остидаги сағана» деб таржима қилган.

Мил. авв. VI-IV асрларга оид оссуарийлар Ўрта Осиё худудидан кўплаб топилган. Дафн маросими билан алоҳида одамлар гуруҳи шугулланган бўлиб, уларни «ристокаш», яъни «ифлос ва тоза бўлмас одамлар» деб ҳисоблашган. Улар олов ва сувдан 30 метр узоқликда юришлари керак бўлган. Шунингдек

улар одамларга 3 метргача яқин юрмаслиги лозим бўлган. Умуман зардўштилик таълимоти, ер, сув, ҳаво ва оловни муқаддас деб ҳисоблаган. Бу анъаналардан баъзилари (сувга тупирмаслик ва пешоб қилмаслик, никоҳ тўйларида келинни оловдан айлангириш ва ҳоказо) бизгача сақланиб қолган.

VII-VIII асрларда араблар Ўрта Осиё ва Эронни босиб олгач, бу худудларда Заратуштра таълимоти йўқ қилиниб ислом дини ёйилди, зардўштиларнинг катта қисми XVIII асрда Ҳиндистонга кўчиб ўтдилар. Ҳозирги кунда зардўштиликка сизгинувчи халқлар фақат Ҳиндистон ва Эронда яшайдилар. Заратуштра ўз замонасида ҳам ва ундан кейин ҳам тарихий шахс бўлиб қолди. У яратган таълимот эса маълум муддат деярли бутун Шарққа ва Ўрта Осиёга ёйилиб, кўпчилик давлатлар динига айланди.

Умуман олганда, Заратуштранинг диний-фалсафий ақидалари ва таълимоти уруғ қабилачилик ва яккахудоликка сизгинишни тарғиб қилади ҳамда унда адолат, меҳнат ва меҳнатсеварлик, ҳалоллик, яхшилик, ёруғлик, олиҳимматлик, бағрикенглик ва эзгулик ҳақидаги олқишлар асосий ўринда туради. Айниқса, Заратуштранинг маънавий-ахлоқий таълимотида яхши фикр (гумата), яхши сўз (гугта) ва яхши иш (гворишта) га алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек Заратуштра таълимотида одамларнинг тенг ҳуқуқли бўлиб яшаши, бир-бирига яхши муносабатда бўлиш, бир-бирига ёрдам бериш тарғиб қилинади ҳамда адолатсизлик, шафқатсизлик, зўравонлик ва табиатга бемехрлик каттик қораланади. Заратуштранинг асосий ғояларида дунёдаги барча ишлар яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат ўртасидаги курашларга боғлаб талқин қилинади.

Авесто китобидан ўрин олган Ўрта Осиё худудида яшаган қабилалар ва элатларнинг энг қадимги даврдан бошланган ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, диний ва дунёвий мафқураси, дунёни билиш ҳақидаги тушунчалари, урф-одатлари, маънавий-маданий ривожланишига доир маълумотлар катта аҳамият касб этади.

Зардўштилик таълимотида Ахурамазда азалдан мавжуд бўлган ҳамда абадий илоҳ сифатида алоҳида ўринга қўйилади. Шу сабабдан ҳам Авестода барча эзгулик ва ёруғлик Ахурамазда томонидан яратилганлиги таъкидланади. Унга қарама-қарши ўлароқ ёвузлик ва жаҳолат худоси Ахриман ўзининг барча ёмон

ниятларини амалга ошира бориб, Ахурамазда яратган моддий оламга маънавий зарар еткази ва жамиятга хос бўлмаган ахлоқий бузуқликларни келтириб чиқаради. Ахриманнинг бундай ёвуз ниятларига қарши курашиш учун Ахурамазда яратган зардуштийлик ақидаларини қабул қилиш ҳамда унга итоат этиш таъкидланади.

Заратуштранинг фикрича, энг эзгу ниятлар, умумбахш ва олижаноб фикрлар Ахурамазда тарафдорларининг қалбидан жой олиши лозим. Фақат шундагина одамларнинг ҳатти-ҳаракатида, одил жамият барпо этишдаги фаолиятида, табиатга ва биририлишига бўлган муносабатда ёмонлик ва жоҳиллик бўлмайди. Шундан сўнг эзгу ниятли кишиларнинг ҳаракатлари Ахурамазданинг эзгу ниятлари билан қўшилиб, маънавий курашда ёвуз ва зулмат кучлари устидан ғолиб келади.

Заратуштра таълимотининг жамият ва инсоният тарққиётидаги энг муҳим ва диққатга молиқ бўлган томони шундаки, унда бутун табиатни – ер, сув, дарахт, ўсимлик ва жониворларни эъзозлаш, ерга ишлов бериб, суғориб, боғ-роғлар ва экинзорлар барпо этиш, чорвачиликни кенг йўлга қўйиш, сув ва оловни муқаддас тутиш шарт бўлган.

Шундай қилиб зардуштийлик таълимоти яхшилик ва эзгулик ғоялари билан суғорилган бўлиб, бу таълимот ёвузликка нисбатан нафрат туйғуларини уйғотади ҳамда кишиларни комиликка, яратувчанликка, эзгуликка ундайди.

2§. Авестода ижтимоий тизим ва сиёсий ғоялар

Авестонинг энг қимматли томонларидан бири – у Ўзбекистон халқлари қадимги тарихи ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Авестони тўплам ҳолда тўплаган олим Анкетил Дюперон (Франция) бўлиб, у XVIII асрнинг ўрталарида бу муқаддас китобни Ҳиндистондаги Гужарат вилоятидан келтиради ва француз тилида чоп эттиради. Тадқиқотчилар уни қўйидаги кисмлардан иборат деб ҳисоблайдилар: - «Ясна» - «қурбонлик келтириш», «Яшт» - «кадрлаш», «Видевдат» - «девларга қарши қонунлар», «Виспрат» - «барча ҳукмдорлар». «Ясна» даги 72 та бобдан 17 таси пайгамбар Заратуштрага тегишли. Улар – «Гота» лар номли «муқаддас кўшиқлар» ёки мадҳиялардир.

Видевдатда Ўрта Осиёдаги вилоятлар ва давлатлар ҳақида қўйидагича маълумотлар берилади: «Мен, Ахурамазда энг яхши ерлар ва мамлакатлар орасида биринчи бўлиб Ванхви Даити бўйида (кўпчилик тадқиқотчилар уни Амударё дейдилар – Э.Б.) Арянам Вайжони яратдим, шунда ўлим келтирувчи Анхро Манё... девлар ва қишни яратди...Мен Ахурамазда яхши ерлар ва мамлакатлар орасида иккинчи бўлиб сўғдийлар яшайдиган Гава маконида асос солдим». Шундан сўнг Моору (Марғиёна), Баҳди (Бақтрия) Нисайа (Парфия), Харайва (Хирот), Воиха-Гирта (Қабул атрофлари), Аврара (Тус), Хийрман (Ҳилменд воҳаси) кабилар эслатилади. Ҳаммаси бўлиб Авестода 16 та мамлакат-вилоят тилга олинган бўлиб улардан Гава, Баҳди, Нисайа ва Моору аниқ локализацияга эга. Қолганлари эса ҳозирги қайси ҳудудлар эканлиги тахмин қилинади.

Баъзи олимлар, Александр Македонский қадимги форслар сулоласини тор-мор этганидан сўнг Авестонинг эски қисмлари йўқ қилинган деб ҳисоблайдилар. Аммо, Парфия подшоши Вологез I даврида (милоднинг 51-78 йиллари) бу китобнинг қолган-қутган қисмлари тўпланади ва кейинроқ таҳрир қилинади.

Авестонинг энг қадимги қисмлари кенг ҳудудда жойланган жамиятни тасвишлаб, бу жамият ҳақида ёзувсиз замонларга оид тасавурларни ҳам сақлаганлар. Авесто китоблари турли хил маълумотларни ўз ичига олади. Шулар жумласидан - қадимги географик тушунчалар – дарёлар, тоғлар, қўллар номлари, ҳудудий- этник қабилалар ва вилоятлар номлари, қадимги мамлакатларнинг рўйхати, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар, ижтимоий ва сиёсий тузум, диний насихатлар, зардуштийларнинг фалсафаси, Дуне тарихи ривожланиши ҳақидаги маълумотлар ва бошқалардир.

Олимларнинг эътирофи этишларича, Авесто Шарқ халқлари қадимги даврларини тадқиқ этишда ҳозиргача муҳим манба бўлиб, у ўзининг бу аҳамиятини бундан буён ҳам сақлаб қолди. Бу китоб даставвал эътиқодлар, тиллар ва динлар, бир сўз билан айтганда, маънавият ва маданиятнинг ривожланиш босқичлари ҳақидаги илк тўплам ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, бу жараёнлар давлатчилик ва иқтисодиёт ривожланишининг умумий доирасида бўлиб ўтган.

Авесто маълумотларини археологик материаллар билан қиёсий ўрганган олимларнинг фикрича, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиё халқлари сиёсий ҳаётида ўзгаришлар содир бўлиб, давлатчиликнинг илк кўриниши шакллана бошлайди. Бу даврда ушбу ҳудудларда яшаган аҳолининг катта қисми йирик воҳаларни жадаллик билан ўзлаштириши натижасида чорвадор кўчмачиликдан ўтрок деҳқончиликка ўта бшлайди. Бу эса кейинроқ Бақтрия, Хоразм, Марғиёна, Парфия, Сўғдиёна қабиларда давлатчилик тизимининг вужудга келишига асос бўлган эди. Мисол учун, Авестонинг «Вандидод» китобида Олий худо Ахурамазда яратган ўн олти та мамлакат (ўлка) нинг ҳудудий – маъмурий, сиёсий ҳамда қонунчилик тизимига оид маълумотлар берилган.

Ушбу маълумотларга кўра давлатни, кави яъни, бошқарув тизими билан боғлиқ бўлган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий масалалар билан шугулланувчи шахс (подшо) бошқарган. Ўз навбатида давлатни бошқариш ҳуқуқи сулоланинг бир вакили қўлидан иккинчисига мерос сифатида ўтиши диний ва дунёвий жиҳатдан қонунлаштирилган.

Авесто давлат бошқарувининг мураккаб тизими ҳақида маълумотлар беради. Бу маълумотларга кўра, мил. авв. VII-VI асрларда Ўрта Осиё жамиятининг асоси кичик-кичик оилалардан иборат бўлиб, ҳар бир оила ўртача 5-6 кишидан ташкил топган. Улар катта патриархал оила аъзолари ҳисобланган. Катта оила эса 20-25 кишидан ташкил топган. Жамоалар ҳаётида уруғчилик тузумининг айрим хусусиятлари сақланиб қолган. Катта оила аъзолари томонидан хўжаликни ташкил этиш, ерга биргаликда эгалик қилиш ва умумий турар жойда – уй-қўрғонларда яшаш одати юқоридаги фикр далилидир.

Давлатнинг бошқарув тизими оилалар ёки уй-жой бирлашмаси – «нмана» ёки «дмана», катта оила оқсоқоли – «нманапати», уруғ жамоаси бошлиғи – «вис», катта қишлоқ оқсоқоли «виспати», қабила бошлиғи – «зантупати», вилоят ҳокими – «дахюпати», бир неча вилоятлар ҳокими – «дахюсастар», мамлакат ҳокими – «кави» лардан ташкил топган. Авестода оила, уруғ ва қабила бошлиғини англатиш учун «пати» сўзи ишлатилган. «Кави» ёки «састар» мамлакатни идора қилган

шахсга нисбатан ишлатилган. Авестонинг Яшт китобида қуйидагича маълумот бор: Кўп яйловларга эга бўлган Митрани биз улуғлаймиз. Унга ҳеч ким ёлғон гапираолмайди: уйда оила бошлиғи, уруғ оқсоқоли, қабила йўлбошчиси ва мамлакат ҳокими ҳам ёлғончи бўлса, ғазабланган Митра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини ҳам тамоман йўқ қилади.»

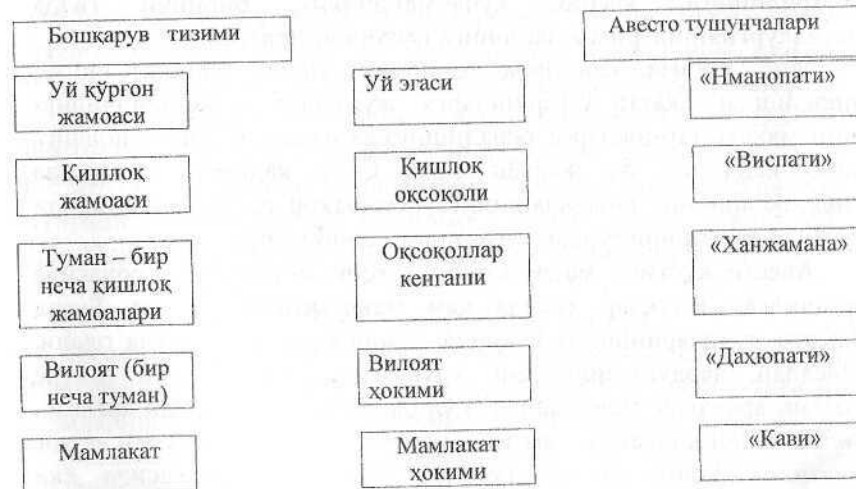
Айрим тадқиқотчилар (Ҳ. Бобоев, Т. Дўстжонов, С. Ҳасанов, Я. Олламаов) илмий таҳлилларга асосланиб Авестода тасвирланган ва Ўрта Осиё ҳудудида шаклланган илк давлатчилик асосларининг вужудга келиш жараёнини қуйидаги уч даврга ажратадилар:

Биринчи давр – энг қадимги давр бўлиб, бунда адолат ва инсоний бахт-саодат ҳукмрон бўлган.

Иккинчи давр – яхшилик руҳлари билан ёмонлик руҳлари ўртасидаги адолат учун кураш давом этган.

Учинчи даврда – ақл-идрок ва адолат тантана қилиб, деҳқонлар бадавлат, давлатнинг сиёсий ва қонунчилик тизими мустаҳкам бўлган.

А. С. Сагдуллаев узоқ йиллик қиёсий тадқиқотлар асосида Авесто даври давлат бошқарувини қуйидагича изоҳлайди:

Шунингдек, олимнинг фикрича, Авестонинг Яшт китобида келтирилган маълумотлар Ўрта Осиёда қабилалар сиёсий бирлашмасининг таркиб топган давраларига мансуб бўлиши мумкин. Авесто даврида хусусий мулк куйидагилардан иборат бўлган: уй-жой, чорва, томорқа ерлари, ишлаб чиқариш қуроллари, барча рўзгор ва шахсий буюмлар, озик-овқат маҳсулотлари.

Авесто китобларида қадимги чорвачилик ва деҳқончилик ҳаёти ҳақида маълумотлар турли қисмларда сақланган бўлиб уларда шундай дейилади: «Биз Ахурамаздани улуғлаймиз, Ахурамазда яратган барча нарсанинг ичида энг муҳим бўлиб, биринчи ўринда чорва туради. Биз чорвага тинч ўтлов ва емиш таъминлашга чақирамиз». Ёки Видевдат китобида деҳқончилик сабаб иш эканлиги таъкидланган: «Ким агар чап ва ўнг қўли, ўнг ва чап қўли билан бу заминга ишлов берса, О.Спитама Заратуштра, у ерга манфаат келтиради».

Таъкидлаш жоизки, Авесто даври қабилалар ва жамоалар эътиқодларининг мукамал жаҳон дини даражасидаги дин билан алмашаётган даври эди. Шунингдек, бу давр туб иқтисодий ўзгаришлар ва ишлаб чиқаришда сифатий олға силжишлар даври бўлганлиги билан ҳам изоҳланадики, бу ҳолат иерархик тузумга эга бўлган давлатчилик ҳамда урбанизациянинг янги босқичга кўтарилишига, касбий хунармандчилик, биринчи галда металлургиянинг ривожланишига имконият яратган эди.

Мис, бронза, кейинроқ темирнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришдаги катта ўзгаришларга, жумладан хунармандчиликнинг махсус тармоқларга ажралишига ва маҳсулот айирбошлашга олиб келди-ки, бу жараён Ўрта Осиё қадимги шаҳар ва қишлоқларининг ривожланишига, зироаткор ва чорвадор аҳоли турмуш тарзининг тубдан ўзгиришига олиб келди.

Авесто кўпгина маълумотлар қатори металлургия соҳасида эришилган ютуқлар ҳақида ҳам маълумотлар беради. Бунга Авесто худоларининг бой қурол – яроғлари мисол бўла олади. Масалан, зардўштийларнинг улуғ худоларидан бири Митра «олтин арава»да тасвирланиб, қўлида «сарик маъдандан ясалган, тилла билан қопланган, юз тигли ва юз зарбали, энг кучли ва энг зафарли» болта ушлаб туради. Митранинг аравасида ёки қалқонида кумуш ва олтиндан безаклар солинади. Митранинг

аравасида «ўткир, яхши чархланган, илоҳий учадиган ёки ва илоҳий кесадиган» минглаб ўткир ўқлар ва найзалар, минглаб пичоқлар ва чўқморлар тасвирланган.

Авестода тилга олинган вилоятлар (ўлкалар) – Арйанам Вайжо, Гава Сугда, Моуру, Баҳди, Нисайа қабилар, Ўрта Осиё, Жанубий Уралолди ва Марказий Қозоғистон худудларида жойлашган бўлиб бу улкан минтақада муҳим полиметаллар базаси, Амударё ва Сирдарё қуйи оқимларида кенг яйлов худудлар, Бактрия, Марв, Нисо ва Сўғдада урбанизациялашган марказлар мавжуд эди.

Авесто мадҳияларида маълум ижтимоий босқичлардаги изчиллик ва иерархияи ҳам ажратиш мумкин. Шунингдек, Авестода илк шаҳарлар шаклланиш босқичлари Ахурамазда фармони билан дастлабки одам Йима томонидан мустаҳкамланган «вара» бунёд этиши мисолида кузатилади. Бундай «вара» лардан бири археологлар томонидан Жанубий Урал – Қозоғистондаги «шаҳарлар ўлкаси» дан топилган бронза даврида оид Аркаим ёдгорлигида бўлиши мумкин. Аркаим ёдгорлиги бир нечта мустаҳкамланган манзилгоҳлардан иборат бўлиб, хандақлар ва қаторли мудофаа деворлари билан ўраб олинган, кириш қисми химояланган. Ёдгорлик мураккаб ва аниқ тузилишга эга. Ёдгорлик худудларидан, хунармандчиликнинг аввало, металл эритиш ва унга ишлов беришнинг излари, бронзадан ясалган буюмлар Авесто мадҳияларида эслатилган «вара» шаклидаги бунёд этилиши шаҳар маданияти белгиларини, ижтимоий ва маданий тарққиётининг юқори даражасини, номдавлатлар кўринишидаги шаҳарлар шаклланишини ўзида акс эттиради. Бу жараённинг босқичма – босқич ривожланиши эса, Ўрта Осиёнинг жанубий ва марказий худудларида кузатилади.

3§. Авестода ҳуқуқий тартиб

Бизнинг кунларимизга қадар етиб келган Авесто китоби ва зардўштийларнинг анъаналари ҳамда таълимоти, инсон ҳаёти ва одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун – қоидаларга ёки маълум ҳуқуқий тартибга асослангани ҳақида маълумот беради.

Тарихий маълумотлардан маълумки, Заратуштра яшаган давр ижтимоий-сиёсий муносабатлар қарор топаётган нотинч ва мураккаб давр эди. Бир неча бор адолатсизлик, шафқатсизлик ва зўравонликларнинг гувоҳи бўлган Заратуштра ўзининг дастлабки таълимотини ёвузлик ва зўравонликка қарши қаратади. Айнан шунинг учун ҳам Заратуштра таълимотининг асосини тартибга чақириш, ҳуқуқий нормаларни белгилаш, адолатга интилиш, хулқ-обод тантанаси, тинчликка интилиш ҳамда эзгуликка даъват этиш ташкил этган.

Авесто маълумотларига кўра, яхши сўз ва яхши мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, доимий ҳақиқатни рўёбга чиқариш, сув, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб-авайлаш барча нарсадан устун ахлоқий бурч бўлиб саналган. Инсон ўзига юклатилган эзгу бурчлар, ўзининг қилган ишлари ва фикрлари билан, эзгулик, яхшилик, ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат бахшида этувчи олий худо Ахурамаздага ёрдамчи бўлиб касаллик ва ўлим келтирувчи ёвуз худо Ахриманга қарши бўлиши лозим эди.

Авестода кишиларнинг ўзаро муомала ва муносабатларида берилган ваъданинг устидан чиқиш, мажбурият ва қасамга содиқ қолиш одатий қонунлар эканлигини кузатиш мумкин. Агар қасам ичиб аҳд қилган киши ўз аҳдини бажармаган ёки бузган бўлса, даъвогар ўз ҳақлигини исботлаш учун синаш ва жазоланиш усулидан фойдаланган. Адолатли суд қилиш учун синаш ва жазоланишнинг 33 та усули мавжуд бўлиб, агар сўз қасами бузилса, сув билан синаш, агар шартномага оид бўлса, олов билан синаш жараёнида айбдорга ўзининг ҳақлигини исботлашга имкон берилган.

Оила ёки жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдномани бузиш катта гуноҳ ҳисобланган. Яшгнинг X бобида бу хусусда шундай дийилган: «О, Спитама, шартномани бузувчи киши, бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказади. О, Спитама аҳдингни бузма...». Заратуштра «куч ва имконим борича мен одамларни ҳақиқат «аша» га чорлайман» дея, улуг худо Ахурамаздага қасамёд қилади. «Аша» - тартиб,

имон ва адолат тимсоли бўлиб, унга яхши ният, яхши сўз ва савобли ишлар билангина эришиш мумкин бўлган.

Авесто китобларида келтирилишича, «бир-бирини кўлловчи икки қадрдон дўст ўртасида тузилган аҳднома йигирма қиррали кучга эга; бир жамоанинг икки аъзоси ўртасида тузилса, ўттиз баравар кучга эга; икки ҳамкор ўртасидаги аҳднома қирқ бор ўз кучини сақлайди; эр ва хотин ўртасидаги аҳднома эллик даражали кучга эга; икки уммат орасидаги аҳднома олтмиш кара кучга эга; устоз ва шогирд шартномасининг етмиш қарралик кучи бор; куёв ва қайнота аҳдномаси тўқсон ҳиссалик кучга эга; ота ва ўғил ўртасидаги тузилгани юз кара, икки мамлакат ўртасидаги тузилган шартнома минг қарра кучга эгадир».

Тадқиқотчилар бундан шундай хулоса чиқарадиларки, оила ва жамятдаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар (хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, қўшнилар ўртасидаги кенг қамровли бўлиб улар, ёлғон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган. Шу билан бирга Авесто таълимоти олтига аҳдномага (қасам ёки кафолатга) риоя қилишга (сўз, қўл, қўй, сизир, одам, вилоят қасами) чақиради.

Гуноҳлар ичида энг оғири – одам ва итлар жасадини «гупрокка топшириш», яъни, ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш жинояти бўлиб, Авестода таъкидланишича, «дунёда ҳеч бир жазо, ҳеч бир товон бундай гуноҳни поклай олмайди».

Авестода жиноят ва жазо масалалари ҳар томонлама тартибга солинганлигини кузатиш мумкин. Мисол учун, жиноятлар куйидаги турларга бўлинган: динга қарши жиноят, шахсга қарши жиноят, ҳайвонларга қарши жиноят, мулкка қарши жиноят, табиатга қарши жиноятлар қабилар.

Шахсга қарши ҳаракатлар ичида қурол олиб таҳдид солиш, бировни қалтақлаб ҳушидан кетказиш, унга жароҳат етказиш, қонини оқизиш, суягини синдириш, бошини ёриш каби ҳаракатлар қаттиқ жазоланган. Мулккий жиноятлардан ўғрилиқ, фирибгарлик, талон-тарож, босқинчилик, қарздорлик қабилар Авестода гуноҳ ҳисобланган. Унга кўра, «кимда ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади». Олинган қарзни ўзлаштириш ҳам жиноят ҳисобланган.

Динга қарши жиноятлар, қасддан қилинган жиноятлар ва такрорий жиноятлар учун айниқса қаттиқ жазолар белгиланган. Бировни қасддан уриб, унинг қонини тўккан кимсани, эллик қамчидан тўқсон қамчигача савалашган. Шунингдек, агар кимки бировни уриб суягини синдирса, жиноятчига нисбатан отнинг терисидан ясалган қамчин билан, етмишдан тўқсон қамчигача уриш жазоси белгиланган.

Авесто оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга чақиради: «кимнинг уйи бўса, у уйсиз бехонумон одамдан яхшироқдир». Оила ва жамиятдаги, хусусан, маълум хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, кўни-кўшилар ўртасидаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар кенг қамровли бўлиб, улар ёлғон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган. Ноҳақлик ва жиноятга тўсик қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсадида Авесто қонунлари инсон ва жамоанинг ҳуқуқий назорат қилишга қаратилган.

Авестодаги диний – фалсафий ва маданий таълимот, давлатчилик ва қонунчилик тизими ўша даврдаги жамият ва фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини бойитишда муҳим аҳамиятга эга бўлган эди. Ушбу муқаддас китобда юксак ахлоқ, покиза виждон, марҳаматлилиқ, бағрикенглик, инсонларга ва она заминга нисбатан доимий ғамхўрлик тарғиб этилган. Авестони асосини ташкил этган бундай тушунча, йўл-йирик, комил инсонга хос фазилатлар, қатъий ҳулоса ва фикрлар давлатнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий қудратини ошириб, уни янада мустаҳкамланишига хизмат қилган. Бу муқаддас китобнинг ўша даврдаги кадр-қиммати ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолганлиги шубҳасиздир.

Таянч сўзлар

Заратуштра ва зардуштийлик, диний қарашлар ва эътиқодлар, пайғамбарлар ва уларнинг таълимотлари, Зороастр, Зардушт, Спитама авлоди “Олтин туя етаклаган одам”, Сосонийлар даври, географик ҳудудлар, диний ислохотлар, Кави Виштасп, Хутаоса, Заратуштра ислохотлари, диний фалсафа, Ахурамазда, Митра, Хоума, Анахита, Аши, Зурвон, Воху Манах, Ашу Ваҳишта, зардуштийлик адабиёти, “апастан”, Видевдат, “исдона”, “астодан”, “ер остидаги сағана”, “ристокаш”, диний – фалсафий

акидалар, меҳнатсеварлик, ҳалоллик оллийҳимматлик, поклик, бағрикенлик, эзгулик, гугта, гумата, гворишта, ёриуғлик ва зулмат ўртасидаги кураш, Ясна, Яшт, Висират, “Тоталар”, Ванхи Дайта. Гава, Нисайа, Баҳди, Моуру, сиёсий ўзгаришлар, Вандидод “иманapati”, “вис”, “виспати”, “занту”, “зантупати”, “састор”, “дахю, ҳуқуқий тартиб, “вара”, сўз қасами, “Аша” – тартиб, имон ва адолат тимсоли, ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар, давлатчилик ва қонунчилик тизими.

3 – мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Заратуштра туғилган сана ва ҳудуд ҳақида гапириб беринг.
2. Зардуштийлик тарқалган илк ҳудудлар ҳақида нималарни биласиз?
3. Зардуштийларнинг диний фалсафасига изоҳ беринг.
4. Зардуштий худолари ҳақида нималарни биласиз?
5. Зардуштийларнинг кўмиш маросимлари ҳақида маълумот беринг.
6. Авестонинг ўзбек халқи давлатчилиги тарихи ҳақидаги муҳим манба эканлигини асослаб беринг.
7. Авестода давлат бошқаруви ҳақида қандай маълумотлар сақланган?
8. Авестода деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик ҳақида қандай маълумотлар берилади?
9. Ҳуқуқий тартибнинг шаклланиши авестода қай даражада ўз аксини топган?
10. Авестода келтирилган жиноят ва жазо турлари ҳақида маълумот беринг.

3-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар.

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси.- Тошкент, Шарқ, 2001.
2. Бобоев Ҳ., Дўстжонов Т., Ҳасанов С., Олламов Я. Авесто ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни. – Урганч, 2002.
3. Авесто. Избранные гимны. Пер. В.А. Лившица. – Душанбе.
4. Авесто. «Санъат». 1991. № 5-12, 1992. № 1.
5. Авесто «Гулистон», 1999, № 1-5.

6. Абаев В.И. «Миф и история В Гатах Зороастра. Историко-филологические исследования». – М. Наука. 1974.
7. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М. Наука, 1988.
8. Жаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. – Ташкент, Фан, 1993.
9. Исҳоқов М. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал. – Тошкент, 2000.
10. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент. Ўқитувчи, 1996.
11. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб.- Тошкент, 1964.
12. Тохир Карим. Муқаддас «Авесто» изидан. – Тошкент, Чўлпон, 2000.
13. Умарзода М. «Овисто» сирлари // Жаҳон адабиёти. 1997, 4-сон.
14. Сагдуллаев А., Эшов Б. Заратуштра – ҳақиқатми ё афсона? // Фан ва турмуш, 1995, № 3.

4-МАВЗУ. ИЛҚ ЎРТА АСРЛАР ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ (V-VIII АСРЛАР)

1-§. Эфталитлар даври давлатчилиги

Кидарийлар, хионийлар ва эфталитларнинг сиёсий ва этник тарихи. Милоднинг IV-V асрлари Ўрта осие қадимги тарихининг муҳим босқичларидан ҳисобланади. Улкан Кушонлар давлати ички ва ташқи курашлар натижасида бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кетади. Ўрта Осиёнинг жанубида унинг таркибидан Тохаристон ва Марв ажралиб чиқади. Улардан шимолда эса Сўғд алоҳида бўлса, унинг шарқий томонида Уструшона жойлашади. Уструшонага туташ ҳудудларда Фарғона, Ўрта Осиёнинг шимолий ҳудудларида Чоч ва Хоразм мулклари мустақил эди.

Бу даврда Ўрта Осиёда бўлиб ўтган сиёсий жараёнлар кўп сонли ички ва ташқи урушлар билан боғлиқ эди. Шунингдек, милодий IV-V асрлар ўрта Осиё ҳудудларига кўчманчи қабилаларнинг кириб келиши, қабилалар иттифоқи юзага келиши билан изоҳланади. Янги сиёсий кучлардан бири **Кидарийлар** бўлиб, улар ҳақидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши Солномасида ҳамда ғарб муаллиф тарихчиларидан бири Приск Панийский маълумотларида учрайди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, кидарийларнинг дастлабки, ватани Шарқий Туркистон эди. Бэйши солномасида берилишича, юечжилар хумдори Цидоло жужанлар хужуми туфайли ўз қароргоҳини Боло (Балхга) га кўчирган. Яна шу манба хабар беришича, Кидар Шимолий Ҳиндистонга юриш қилиб Гандхардан шимолдаги 5 та давлатни ўзига бўйсундирган. Айрим тадқиқотчилар, кидарийлар Шарқий Туркистондан кўчишни бошлагандан сўнг улар икки қисмга бўлиниб, катта қисми шимоли-ғарбий Ҳиндистонга, кичик қисми эса Ўрта Осиёга жойлашадилар, деган фикрни илгари сурадилар. Кидарийларнинг Ўрта Осиёга жойлашуви масалалари билан шуғулланган. С.К.Кабановнинг фикрича, уларнинг маркази Балх эмас балки Қарши атрофларидаги Ерқўрғон кўҳна шаҳри бўлган. Бу фикрни Л.Н.Гумилёв ҳам қўллаб-қувватлайди. Аммо, бу

фикрни кўпчилик олимлар эътироф этмайдилар. Балки, Қарши атрофларида кидарийларнинг қандайдир кичик гуруҳлари жойлашган бўлиши мумкин.

Тадқиқотчилар Кидар хукмронлик қилган даврни IV асрнинг иккинчи ярми ва V асрнинг биринчи чораги билан белгилайдилар. Кидар (ёки Кидара) аввал бошда Эрон шоҳи Шопур II га бўйсунган ҳамда оқ хунлар билан кураш олиб борган. Оқ хунлар билан кураш манбаларда 400-йилларга тўғри келиб, кидарийлар авваламбор кушонлар ҳокимиятининг давомчиси сифатида уларга бўйсуниб келган ҳамда хионийлар ёрдамида Бақтрияда кушонлар ҳокимиятига чек қўйганлар.

Кидарийлар тез орада Амударё ўнг ва чап қирғоқ ҳавзаси ҳамда Сўғднинг катта қисмини эгаллайдилар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, кидарийлар Эрон сосонийлари билан кўпмарталаб урушлар олиб борадилар. Бу урушлар айниқса сосоний подшолари Варахран V (420-438 йй.) ва Ёздигард II (438-457 йй.) даврларида айниқса авжига чиқади. 456 йилда бўлиб ўтган навбатдаги ҳарбий тўқнашувлардан сўнг катта талофатга учраган кидарийлар қайта ўзларини ўнглаб оломадилар. Бу воқеадан кейин кидарийлар ҳақида маълумотлар деярли йўқ. Фақатгина улар Ҳиндистонда Гупта давлатини эгаллаб бу ерда 75 йил хукмронлик қилгани, 477 йилда Гандхардан Хитойга элчилар юборгани маълум холос.

IV аср ўрталарида Ўрта Осиё ерларига шимоли шарқдан хион қабилалари бостириб кирадилар. Тарихда хионийлар номи билан машхур бўлган бу қабилаларнинг асли ватанини айрим тадқиқотчилар Орол бўйида деб ҳисоблайдилар. Хионийлар хун қабилаларига қон-қариндош бўлганликларидан бўлса керак, ғарб тарихчилари уларни “оқ хунлар” деб атайдилар. IV асрнинг ўрталарида анча кучайган хионийлар жанубга томон ҳаракат қилиб сосонийлар билан тўқнашадилар. Бу тўқнашувлар ҳамда хионийлар йўлбошчиси Грумбат, уларнинг Суриядаги Умда шаҳрини қамал қилганликлари ҳақида Аммиан Марцеллин маълумотлар беради. Дастлабки ҳаракатларда хионийлар мағлубиятга учрасаларда, кейинроқ улар шарққа томон юришлар қилган сосонийлар шоҳи Шопур II га қаттиқ зарбалар берадилар. К.Тревернинг фикрича, хионийлар IV асрнинг 70-йилларида

ўзининг кучайган палласига киради. Ўрта Осиёда кидарийлар ва эфталитлар хукмронлиги ўрнатилгач хионийларнинг сиёсий аҳволи ўзгаради ва улар эфталитларга тобе бўлиб қолади. Афсуски, хионийлар ва кидарийларнинг давлат бошқаруви тизими ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келмаган.

Хионийлар ва кидарийларга нисбатан эфталитлар ҳақидаги маълумотлар нисбатан кўпроқ сақланган. Шунга қарамадан эфталитларнинг келиб чиқиши ҳақидаги олимларнинг фикрлари турлича. Мисол учун, С.П. Толстов, А.Н.Бернштам, К.В.Тревер каби олимлар эфталитларнинг илк ватани Сирдарёнинг қуйи оқими деб ҳисобласалар, А.Мандельштам, Р.Гришман, Л.Гумилёв, К.Еноки каби олимлар эса эфталитлар ватанини Бадахшон деб ҳисоблайдилар. Б.Литвинский ва К.Иностранцевлар эфталитларнинг илк ватани Фарғонанинг тоғ олди ҳудудлари бўлганлиги ҳақидаги фикрни илгари сурадилар. Аммо, уларнинг туркий халқлар бўлганлиги ҳақидаги масала узил-кесил ечимини топган.

Эфталитлар турли манбаларда турлича номланадилар. Мисол учун, хитой манбаларида улар “ида, иеда, идан, идан” деб, сурия ва лотин манбаларида эса “эпталит, эфталит, абдал” араб ва форс муаллифларида “ҳайтал, йафтал, ефтал” деган номлар билан эслатилади.

Хитой манбалари эфталитларни турклар (тукюе) билан боғлиқ равишда таърифлайдилар. Византиялик тарихчилар, масалан, Прокопий (VI аср) эфталитларни хунлардан деб кўрсатар экан, “улар (яъни эфталитлар) хунлардандир, таналари эса оқ” деб эслатади. Эфталитларнинг кучайган даври V асрнинг ўрталарига (456-457 йй.) яъни улар Хитойга биринчи марта элчи юборган даврга тўғри келади. Маълумотларга кўра, шу даврдан то 531 йилга қадар эфталитлар Хитойга 13 марта элчи жўнатадилар. Куч-қудрат жиҳатдан мустаҳкамланиб олган эфталитлар Ўрта Осиё ва Шимолий Ҳиндистондаги катта ерларни ишғол этишга киришадилар.

Эфталитларнинг жанубдаги асосий рақиблари Эрон сосонийлари эди. Эфталитлар аста-секин жанубий ҳудудларни ўзларига бўйсундирар эканлар, уларнинг сосонийлар билан муносабатлари кескинлашиб боради. Эфталитлар ва сосонийлар

Ўртасидаги курашлар подшо Перуз (459-484 йй.) даврига тўғри келади. 484 йилда эфталитлар ва сосонийлар ўртасида Марв яқинида бўлиб ўтган жангда сосонийлар мағлубиятга учрайдилар. Эфталитлар 467-473 йилларда Сўғдада мустақкам ўрнашиб олган бўлсалар, 477-520 йиллар мобайнида Гандхарни ишғол этиб, у ердан кидарийларни сиқиб чиқарадилар. 490 йилда эфталитлар Урумчини, 497-509 йиллар орасида Қашғарни босиб олиб, деярли бутун Шарқий Туркистонда ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар.

Шундай қилиб, VI асрнинг бошларига келиб, эфталитлар анчагина катта худудларни эгаллаган эдилар. Кўпчилик манбалар эфталитларнинг даставвал кўчманчи халқлар бўлиб, кейинчалик ўртоклашганлиги ҳақида маълумот беради. Шунинг учун ҳам айрим тадқиқотчилар уларни кўчманчилар деб ҳисобласа, айримлари уларни шаҳар ва қишлоқларда яшаганлигини таъкидлайди. Эфталитларнинг пойтахти Балх шаҳри эди. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, эфталитлар давлати унчалик ҳам мустақкам эмас эди ва шунинг учун ҳам узок яшамади.

Таъкидлаш жоизки, эфталитлар ўзларига тобе бўлган халқлар ҳаётига жуда чуқур таъсир этмасдан, ўлпон ва солиқлар ундириш билан чекланганлар. Эфталитларнинг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлиги асосан ҳарбий кучларга таянар эди. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқлари уларнинг турклар билан бўлган курашда қўллаб-қувватламаганлар. Эфталитлар давлати ярим асрга яқин яшаган бўлсада Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим рол ўйнади.

Эфталитларнинг этник келиб чиқиши масалалари анча мураккаб ҳисобланади. Бу мураккаблик шу билан изоҳланадики, араб манбалари ва тангашунослик маълумотларида эфталитлар подшолари фақат туркларга хос бўлган унвон-тегин, ҳокон унвонлари билан тилга олинади. Шу билан биргаликда тангаларда акс этган подшолар аниқ европоид ирқини беради. Бу ҳолатлар айрим тадқиқотчиларнинг эфталитларни туркий халқлар деб ҳисоблашларига сабаб бўлди.

Прокопий Кесарский эфталитлар ҳақида шундай маълумот беради: “эфталитлар хун халқлари қабиласи бўлиб, барча хунлар

ичида улар ягона оқ танлидир. Турмуш тарзи жиҳатидан ҳам улар бошқа хунларга ўхшамайдилар ва бошқа хунларга ўхшаб хайвонлардек яшамайдилар. Улар битта подшо бошқарувида турадилар. Бу подшо римликлар ёки бошқалардан қолишмайдиган ҳолда аҳолига ғамхўрлик кўрсатади, ўзаро ва қўшнилар билан бўлган муносабатларда адолат мезонларига амал қилади.”

V асрда яшаган Лазар Парбский эфталитларни етти қабиладан иборат массагетларнинг етакчи уруғларидан бири эканлиги ҳақида маълумот беради. Хитой манбаларида эфталитлар юечжиларнинг бошқа бир кўриниши ёки кангой қабиласининг тармоғи ёки қанглиларнинг авлодлари сифатида талқин қилинади. Ундан ташқари, ўзларини алхонлар деб атаган эфталитлар Бақтрия-Тохаристон ерларида яшаб ўтган азалий бақтр қабилаларидан чиққан этник гуруҳ эканлиги ҳақидаги фикрлар ҳам бор. Умуман олганда, эфталитларнинг туркий халқлар эканлиги ҳамда уларнинг ҳақиқий ватани Бақтрия-Тохаристон эканлигини эътироф этувчи олимлар кўпчиликни ташкил этади.

Хуллас, ўз даврида эфталитлар йирик давлат тизимини вужудга келтирдилар. Улар Ўрта Осиё, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Шарқий Эронни бирлаштирган улкан давлатга асос солиб, Кушон давлати ўрнида ундан ҳам каттароқ худудларни бирлаштирдилар. Эфталитлар Эроннинг сосонийлар давлатига, унинг ҳарбий ҳаракатларига қарши тура олдилар ҳамда сосонийларнинг Ўрта Шарқдаги ҳукмронлигига чек қўйдилар. Эфталитлар сосонийларнинг ички ишларига ҳам аралашиб турдилар, ҳатто шаҳар ҳокимларидан қайси бирини сайлаш ва тайинлаш масаласини ҳал қилиш уларнинг қўлида эди. Эрон давлати ҳар йили уларга ката миқдорда ўлпон тўлаб турган.

Ижтимоий-иқтисодий тарих. Эфталитлар юқорида эслатилган улкан ҳудудда бошқарувни қўлга киритгач обод деҳқончилик воҳаларига, ривожланган шаҳар ва қишлоқларга, савдо йўлларига эга бўладилар. Вақт ўтиши билан эса маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетадилар. Натижада бевосита маҳаллий аҳолининг ворисига айланадилар. Шу боисдан 568-569 йилларда Византия императори Юстин II ҳузурда бўлган турк элчиси

императорнинг “эфталитлар шаҳарларда яшайдиларми ёки қишлоқлардами?” деган саволга «улар шаҳарлик сулолалар, олий ҳазратлари» деб жавоб берган.

Дарҳақиқат, олиб борилган археологик тадқиқотлар илк ўрта асрлар ўрта Осиёда шаҳар маданияти тараққий этганлигидан далолат беради. Жумладан, V асрда **Панжикент**да нисбатан қадимгироқ бўлган қишлоқ ўрнига янги шаҳар барпо этилади. Умумий майдони 18 гектар бўлган бу шаҳар VI асрнинг бошларига келиб мустаҳкам ҳимоя тартибига, ибодатхона, сарой ва ижтимоий жиҳатдан ажралиб турадиган турар-жойларга эга эди. Сўғд шаҳарларидан яна бири **Пойканд**да ҳам қизгин тадқиқот ишлари олиб борилган. Янада қадимгироқ даврда (антик) асос солинган ушбу кўҳна шаҳар илк ўрта асрлар даврига келиб кенгайиб боради ва V-VI асрнинг бошларига келганда уч қисмли йирик марказга айланади, ҳамда умумий майдони 18 гектарга етади. Пойканд қазилмаларида илк ўрта асрларга оид кўплаб моддий маданият буюмлари топилган бўлиб, улар ҳақиқатдан ҳам Пойканд бу даврда араб манбаларида таърифланганидек, “Мадина-ат-тужжор”-“Савдогарлар шаҳри” бўлганлигидан далолат беради.

Илк ўрта асрлар даври ижтимоий-иқтисодий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган йирик марказлардан (эҳтимол, пойтахт шаҳарлардан) бири **Бухоро** эди. Тўғри тўртбурчак шаклдаги Ушбу шаҳарнинг асоси 21 гектар бўлиб, бу ерда мустаҳкам ҳимоя иншоотлари, ҳукмдор саройи, мафкуравий иншоотлар, турар-жой қолдиқлари очиб ўрганилган. Топилган моддий маданият буюмлари Бухоро илк ўрта асрлардан бошлаб ўрта Осиёнинг йирик маданий ва иқтисодий марказларидан бири бўлганлигидан далолат беради. Шунингдек бу даврда шаҳарнинг еттига дарвозаси бўлиб, бу ҳолат унинг муҳим савдо-транзит йўли устида жойлашганлигидан далолат беради. Бу даврда **Термиз** ва унинг атрофларида ҳам шаҳарсозлик маданиятининг жадаллик билан ривожланганлигини кузатишимиз мумкин. Термиз атрофидаги **Зартепа** шаҳри ана шундай шаҳарлардан биридир. Антик даврда кичик манзилгоҳ сифатида пайдо бўлган Зартепа илк ўрта асрларга келиб майдони 17 гектар бўлган йирик шаҳарга айланади.

Бу даврда суғориш иншоотлари такомиллашиб янги-янги ерлар ўзлаштирилади ўзлаштирилган ерларда, йирик суғориш иншоотлари бошида, марказий шаҳарларнинг атрофларида, деҳқончилик воҳаларининг чегараларида кўрғонлар, қасрлар ва истехкомлар қад кўтаради. Истехкомларнинг тўрт бурчаги баланд мутаҳкамланиб, девору-мўрилари бир неча қатор камондан ўқ узгич нишон туйнуклари ва истехкомлар билан таъминланган. Қалин мудофали зодагонлар кўрғонлари илк ўрта асрларнинг мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт тақозоси билан бунёд этилган бўлиб асосан ташқи душман ҳужумига қарши мудофа иншооти, ҳарбий гарнизон тўпланадиган жой, маъмурий марказ, ҳамда озиқ-овқат ва қурол-яроғ сақланадиган омбор вазифасини ўтаган. Умуман, калъа, кўрғон ва истехкомлар илк ўрта асрлар даврининг ўзига хос меъморчилик намуналаридан бўлиб, Нахшаб воҳасидаги Заҳоки Марон, Бухородаги Шаҳри Вайрон, Хоразмдаги Фир қалъаси шулар жумласидандир.

Воҳаларни ташқи душмандан ҳимоя қилиш мақсадида бир неча чақиримлаб қалин деворлар барпо этилган. Самарқанд воҳасидаги 12 та дарвозага эга бўлган Девори қиёмат, Бухоро воҳасидаги 336 километрли Кампирак, Тошкент воҳасидаги Кампирдевор истехком деворлари шулар жумласига киради. Бу давр меъморчилигида қасрлар қурилиши айниқса аҳамиятли бўлган. Қасрлар одатда 2 қаватли, шипи текис, гумбазсимон ва равоксимон ёпилган бир неча хоналардан иборат бўлган. V асрдан бошлаб сарой, қасрлар қурилишида хом ғишт билан бир қаторда пишиқ ғиштлар ҳам ишлатила бошланган.

Эфталитлар даврида ҳунармандчилик ҳам ривожланган. Айниқса, кулолчилик, шишасозлик, чилангарлик, бўзчилик, заргарлик, қуролсозлик касб-ҳунарлари раванқ топган. Чочда ясалган ўқ ва ёй “камони чочий” номи билан машҳур бўлган. Катта-кичик шаҳарлар сони кўпайган. Биргина Зарафшон воҳасида Ривдад, Кушония, Хариман, Арқуд, Ромитан, Варахша, Пойканд каби савдо-ҳунармандчилик шаҳарлари мавжуд эди. Айрим маълумотларга кўра Пойканд шаҳри эфталитларнинг пойтахти бўлган.

Эфталитлар даври деҳқончилик асосан суғорма деҳқончиликка асосланган эди. Қадимги зироаткорлар катта ва кичик дарёлар, жилғалар каналлар қазиб ва уларни мавсумий тозалаб туриш муҳим аҳамият касб этган. Вахш воҳасидан, Уструшондан, Сўхдан, Хоразмдан ва Тошкент воҳаларидан шундай каналларнинг излари топиб ўрганилган.

V-VI асрларда деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг ўтроклашуви кучаяди ва бунинг натижасида суғорма ерларга бўлган эҳтиёж ортади. Кичик-кичик суғориш каналлари қазиб чиқарилиб, минглаб гектар янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Суғориш услуги такомиллашади, шоҳариқлар чуқурлашиб, серсув суғориш тармоқларига айланади. Хозирги вақтда ҳам мавжуд бўлган Заҳарик, Бўзсув, Дарғом каналлари V асрда барпо этилган энг йирик суғориш тармоқларидан бўлган. Шунингдек, тоғ олдиларига сув чиқариш учун сув чиқариш асбобларидан кенг фойдаланилган. Янги ўзлаштирилган ерларда ҳамда баланд пойдевор устига қурилган улкан қўрғонлари, истехкомлар юзага кела бошлаган.

Тоҳаристон ва Сўғдда деҳқончилик билан биргаликда боғдорчилик ҳам ривожланган. Қашқадарё ва Зарафшон водийларида ғалладан ташқари шולי ҳам етиштирилган. Хитой манбаларининг маълумот беришича, V-VI асрларда Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё иккидарё оралиғи ерларида кўплаб пахта етиштирилар эди. Ўрта Осиёнинг пахта толаси Хитойда ҳам машҳур бўлган. Бу даврга келиб ер эғалиги муносабатларининг такомиллашуви натижасида суғориладиган ер майдонларининг маълум бир қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари-“деҳқонлар”қўлида тўплана бошланган эди. Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг эркин деҳқонлари маълум даражада зодагон деҳқонлар асоратига тушиб,уларга қарам бўлган “кадивар”ларга айланиб боради.

IV-V асрлар Ўрта Осиёнинг пул муомаласида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бу ўзгаришлар тангалар зарб этишнинг марказлашуви ҳамда минтақанинг турли худудларида зарбхоналарнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Бу даврнинг бошларида Э.Ргвеладзенинг тадқиқотларига кўра, шимолий Тоҳаристонда

кушон тангалари ва уларга тақлид қилиб зарб этилган тангалар муомалада бўлган. Бутун V аср давомида Термизда маҳаллий хукмдор тасвири туширилган мис тангалар зарб этилган. Чағаниёнда шаҳаншоҳ Перуз (459-448йй) давридан бошлаб жуда кўплаб сосонийларнинг кумуш тангалари кириб келади.

Бухоро Сўғдида ўнг томонида соқолдор хукмдорлар тасвири туширилган кумуш ва мис тангалар зарб этилган бўлса, Самарқанд Сўғдида V-VI асрларда терс томонида тик турган камончи тасвири туширилган кумуш тангалар зарб этилган. Қарши воҳасида ўнг томонида подшо бошини тасвири туширилган маҳаллий кумуш ва мис тангалар муомалада бўлган. Хоразмда эса ўнг томонида хукмдор боши, терс томонида отлик чавандоз тасвири туширилган кумуш ва мис тангалар зарб этилган.

Евросиё минтақасидаги умумий вазият ва кушон давлатининг инқирози халқаро савдога бирмунча салбий таъсир кўрсатган эди. Сосонийлар Эрони билин муносабатлар кўп ҳолларда урушларга айланиб кетиши туфайли ўзаро савдо алоқаларига путур етган эди. Буддавийликнинг инқирози туфайли Ўрта Осиёнинг Ҳиндистон билан муносабатлари ҳам ёмонлашган эди. Аммо, Хитой билан савдо муносабатлари аввалгидек яхши эди. Илгари бўлганидек, V-VI асрларда ҳам Хитойга рангдор шишалар, кимматбаҳо тошлар олиб кетилган бўлса, Хитойдан асосан ипак ва атир-упа келтирилган. Бу даврда Византия билан ҳам савдо алоқалари тараққий этади. Халқаро савдода айниқса сўғдийларнинг аҳамияти катта эди. Манбаларнинг маълумот беришича, Шарқий Туркистонда сўғдийларнинг қишлоқлари ҳам бўлган. Юртларидан узоқда яшаган сўғдийлар ўз ватанлари билан доимий алоқа қилиб турганлар.

Археологик тадқиқотлар (тангашунослик маълумотлари, хунармандчилик буюмлари) бу даврда Ўрта Осиёда халқаро савдо билан бир қаторда ички савдо ҳам тараққий этганлигидан далолат беради. Бу даврда Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларида олтин, кумуш, Бадахшон лаълиси, хунармандчилик буюмлари, харбий қурол-яроқлар, турли тақинчоқлар, рангли шиша ва шиша буюмлар,турли хил мевалар,ип-газлама, қоракўл, зотдор отлар

билан савдо қилинарди. Термиз, Нахшаб, Кеш Самарқанд, Пойканд, Бухоро, Чоч, Варахша кабилар ўша даврдаги йирик савдо-сотик марказлари эди.

Маданий ҳаёт. Илк ўрта асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар Ўрта Осиё маданиятига ҳам таъсир этмасдан қолмади. Бу даврдаги маданий ҳаёт даставвал антик давр маданий аъёнлари асосида ривожланган бўлсада, Кушон давлати харобаларида бир нечта мустақил давлатлар ва мулкларнинг пайдо бўлиши ўзига хос маҳаллий маданиятларнинг пайдо бўлишига имкон яратган эди. Илк ўрта асрларда маданиятининг шаклланишига шунингдек, қўшни давлатлар аввало, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Хитой билан ҳамда кўчманчи чорвадорлар билан бўлган алоқалар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган эди.

Бу давр меъморчилиги Ўрта Осиё халқлари ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Шаклланаётган мулкдорлар тоифаси Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида йирик қалъалар қуриб, улар атрофини химоя иншоотлари билан ўраб оладилар. Бундай қалъалар воҳаларда кўпинча табиий тепаликлар устига бунёд этилган. Бундай қалъалар Хоразм, Тохаристон, Сўғд, Уструшона, Марв ҳудудларидан топиб ўрганилган. Меъморчиликда асосан тош, паҳса, хом ғишт ва ёғоч қурилиш материали сифатида ишлатилади.

Мил. IV-VI асрлар Ўрта Осиё халқларининг диний қарашлари зардуштийлик, буддавийлик, христианлик ва монийлик диний эътиқодлари билан боғлиқ эди. IV-V асрларга оид зардуштийлик аъёнлари билан боғлиқ бўлган оташкадалар Қашқадарёдаги Ерқўрғондан, Панжикент атрофларидан, Бухоро воҳасидан топиб ўрганилган. Уларнинг барчасида зардуштийлик билан боғлиқ бўлган оссуарий (астанон) лар учрайди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу даврда зардуштийлик динига Ўрта Осиёнинг марказий ва шимолий ҳудудларида сиғинишган бўлса, минтақанинг жанубий ҳудудларида буддавийлик дини тарқалган эди. Буддавийлик динининг ибодатхоналари Қоратепа, Фаёзтепа (Термиз), Уштурмулло (Кобадийён), Ажинатепа, Ғишттепа, Қалаикофирнихон (Тохаристон), Марв кабилардан топиб тадқиқ этилган.

Ўрта Осиёдаги христианликнинг маркази Марв шаҳри эди. Беруний маълумотларига кўра, Исо пайғамбар туғилганидан 200 йил ўтгач христианлар Марвда пайдо бўлган эдилар. “Тожик халқи тарихи” китобида берилишича, 334 йилдаёқ Марвда епископлик, кейинроқ эса Митрополия мавжуд эди. Говурқалъадан христианлик ибодатхонаси қолдиқлари ва христианлар дафн этилган қабристон очиб ўрганилган. Сўғднинг айрим ҳудудларида (Самарқанд ва Панжикент) ҳам христианлик тарқалганлиги ҳақида маълумотлар бор.

III асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўрта Осиёда монийлик дини тарқала бошлайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, монийлик динига асосан Шарқий Туркистон ва қисман Чағаниён ҳамда Сўғд аҳолиси эътиқод қилган.

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари санъати деворий суратлар, ҳайкалтарошлик, турли тақинчоқ буюмлари орқали изоҳланади. Деворий суратлар Дилбаржин (Афғонистон), Вараша, Афросиёб, Панжикентдан топиб ўрганилган бўлса, Қуёвқўрғон, Ваҳши воҳаси, Афғонистондаги Чақалоқтепа, Ерқўрғондан турли ҳажмдаги ҳайкаллар, заргарлик буюмлари топиб ўрганилган. Умуман олганда, бой безаклар, сопол, металл идишлар, деворий суратлар, ҳатто кийимлардаги тасвирлар бу даврда Ўрта Осиёдаги тасвирий санъатнинг ривожидан далолат беради.

Эфталитлар даврида чорвадор аҳоли туркийча сўзлашганлиги сабабли, туркий тил тобора кўпроқ ёйила бошлайди. Бу даврда ўтроқ аҳолининг катта қисми сўғдий тилда сўзлашар эдилар. Сўғд тили ва ёзуви Еттисув, Фарғонадан ўтиб Шарқий Туркистонга қадар етиб боради. Унинг “Самарқанд усули” кенг ёйилган эди. Бундан ташқари Хоразм, Кхароштий, Бухоро ёзувлари ҳам мавжуд бўлган. Бундай ёзув ёдгорликлари Зангтепа, Қоратепа, Афросиёб харобаларидан, Кофирқалъадан топиб ўрганилган.

2§. Турк хоқонлиги даврида давлат бошқаруви

Сиёсий тарих. VI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Жанубий Сибир ва Шимолий Монғолия яъни, Олтой ҳудудларида туркий қабилалар иттифоқи шакллана бошлайди. Халқларимиз

давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган Турк ҳоқонлиги хусусида талайгина манбалар бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган бўлса-да, уларнинг айримлари бир-бирини инкор этади. Ушбу манбалар VI асрнинг охирларида яшаган византиялик тарихчилар Менандр Протектор, Феофан Византийский, суриялик тарихчи Ионна Эфессийларнинг тарихий асарлари, эпиграфик ёдгорликлар - Урхун-Енисей, руний ёзувлари, Хитойнинг "Тан хонадони тарихи" қабилардир. Ундан ташқари ўрта асрлар муаллифлари ат-Табарий, Деноварий, Беруний, Наршахийлар асарларида ҳам Турк ҳоқонлиги тўғрисида маълумотлар учрайди.

Таъкидлаш жоизки турк атамасининг илк маротаба тилга олиниши 542 йилга тўғри келади. Турли манбаларда турклар "турк эл", "турк", "туркаш", "тукдус", "ту-кю", "тук-ют" каби номлар билан тилга олинади. Кучли, бақувват, ботир каби маъноларни англатувчи "турк" атамаси даставвал этник хусусиятга эга бўлмай ижтимоий маънога эга бўлган. Туркларнинг келиб чиқиши хусусида кўплаб афсоналар мавжуддир. Айрим афсоналарда туркларнинг келиб чиқиши Нух пайгамбарга бориб тақалса, айримларида улар ўн яшар бола ва она бўридан тарқалганлиги таъкидланади. Яна бошқа бир афсонага кўра, турк қабиласининг аجدодлари Олтойнинг шимолий ён бағирларида жойлашган Со вилоятдан келиб чиққан бўлиб, бу ердаги қабилла бошлиғи Абанбу уларнинг илк йўлбошчиси бўлган.

Тарихий манбалар маълумотларига кўра, Турк ҳоқонлигининг пайдо бўлиши 551-552 йилларга тўғри келади. Даставвал, туркларнинг Ашин уруғидан бўлган Асан (Асян, Асян-шод) ва Туу туркий қабилалар иттифоқига асос соладилар. Туунинг уғли Бумин (Хитойча Тумин) қўшни Теле қабиласини ўзига бўйсундириб анча кучайишга муваффақ бўлади. Бу пайтга келиб анчагина мустахкамланган Бумин бошчилигидаги қабилалар иттифоқи Олтойдаги ўзлари қарам бўлиб турган жужан (жуан-жуан)лар қабилаларига қарши кураш бошлаб 551 йилда (айрим адабиётларда 552 йилда) уларни тор-мор этадилар. Мана шу даврдан бошлаб туркий ҳукмдорлар ўзларини жужанлар эгаллаб турган ерларнинг хакикий эгалари ҳамда жужанларнинг мавкеи ва куч-қудратининг ворислари сифатида Анагуй ҳоқон

(қаған) уновини қабул қиладилар. Жужанлар ҳукмдори Анагуй жонига қасд қилиб ўзини ўлдиради.

551 йилда Бумин Турк элининг ҳокони сифатида оқ кигизга ўтқазилиб, кўтарилади. Аммо, 552 йилда Бумин тўсатдан вафот этиб унинг ўрнига укаси Истами тахтга ўтиради. Истами ҳоқон Ўрта Осиё, Волга ва Шимолий Кавказ ерлари учун кураш олиб борган бўлса, унинг ўғиллари Муған ҳоқон ва Таспар ҳоқонлар Марказий Осиё ва Жанубий Сибирда ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар. Бу пайтга келиб туркларнинг ашадий душмани бўлган жужанларнинг кичик бир қисми Корея ва Шимолий Хитойга жойлашади, яна бир қисми эса ғарбга жойлашиб аварлар номини олади.

Шундай қилиб, манбаларнинг маълумот беришича, Бумин ҳоқоннинг вориси бўлган Муған ҳоқон жануби-ғарбий Манчжуриядаги мўғул қабилалари бўлган киданларни ва Енисей қирғизларини бўйсундириб Марказий Осиё ва Жанубий Сибирда Турк эли ҳукмронлигини ўрнатади. Туркларнинг ғарбий юришлари айниқса муваффақиятли эди. VI асрнинг 60-йиллари охирларига келиб Турк ҳоқонлиги ўша даврдаги йирик давлатлар бўлган Византия, Сосонийлар Эрони, Хитой қабиларнинг сиёсий ва иқтисодий муносабатлар тартибига қўшилиб, Узоқ Шарқни Ўрта ер денгизи мамлакатлари билан боғловчи савдо йўли назорати учун кураш олиб борди.

VIII аср турк муаллифлари ўзларининг аجدодлари бўлган илк ҳоқонларнинг ҳарбий юришлари ҳақида шундай ёзган эдилар: "Улар (ҳоқонлар - Э.Б.) шарқда Қодиркон адирларигача, ғарбда Темир дарвозагача уз халқларини жойлаштирдилар". Қодиркон адирлари бу - Катта Хинган тоғлари, Темир дарвоза эса Бойсўнтоғдаги Бузгалахона довонида жойлашган.

576 йилга келиб Турк ҳоқонлиги Манчжуриядан Киммерий Боспоригача, Енисей юқори оқимларидан Амударё юқори қимларигача чўзилган эди. Шу тарихда турк ҳоқонлари - сиёсий ва маданий мероси Ўрта Осиё ва Жануби-Шарқий Европа тарихига сезиларли таъсир курсатган дастлабки Евросиё империясига асос солган эдилар.

VI аср 50-йилларининг охирларида Истами ҳоқонга эфталитларга қарши ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш учун қулай

имконият пайдо бўлади. Эрой шоҳи Хусрав I Анушервон (531-579 йй.) эфталитларга улпон тўлашни тўхтатиб қўяди ва уларга қарши урушга тайёргарлик қўра бошлайди ҳамда Византия билан алоқаларни йўлга қўяди. Хусрав I сиёсий жиҳатдан бироз ўнгланиб олгач Турк ҳоконлигига эфталитларга қарши иттифоқ, таклиф этади. Айни вақтда Византиядан фойдаланган Эрон эфталитлардан Тоҳаристон, Чағаниён, Қобул атрофидаги ерларни тортиб олади.

563 йилда эфталитларга қарши шимолдан турклар Чоч водийсига бостириб кирадилар. Тез орада улар томонидан Самарканд, Кеш, Нахшаб эгалланади. "Шохнома"да маълумот берилишича, ҳал қилувчи жанг Бухоро атрофларида бўлиб ўтади ва эфталитларнинг Гатифар бошчилигидаги қўшинлари тор-мор этилади. Шундан сўнг турклар тезлик билан ҳаракат қилиб иложи борича эфталитларнинг кўпроқ ерларини ўз қўлларига олишга ҳаракат қиладилар. Амударёнинг жанубий соҳилигача бўлган ерлар, Эрон, унинг шимолидан Каспий соҳилларигача бўлган ерлар турклар қўлига ўтади. Эфталитларнинг мағлубиятидан сўнг бевосита иттифоқчилар ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўла бошлайдики, бу ҳолат савдо йўли назорати билан боғлиқ эди.

Турклар Ўрта Осиё ерларини босиб олгач Буюк ипак йўли катта қисмининг назоратини ўз қўлларига оладилар. Бу йўлнинг Ўрта Осиё худудларидан ўтувчи қисмида асосан Сўғдийлар ипак билан савдо қилишни назорат қилар эдилар. Ипак матоларнинг асосий харидори Византия бўлиб, ипак савдоси Сўғд савдогарлари ва турк ҳоконларига катта даромад келтирар эди. IV асрнинг охириларидан бошлаб Сўғдда, VI асрда Эрон ва Византияда ўз ипакчилик ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши бу маҳсулот сотилишини янада қийинлаштиради.

Ҳоконликнинг бевосита ғарбий қисмини бошқариб турган Истами ва бош ҳокон Муқан ҳокон ипак савдоси можаросини тинчлик билан ҳал қилишга ҳаракат қила бошлайдилар. Истами ҳокон ўз қўл остидаги Сўғд ихшидига бу масалани ҳал этиш вазифасини топширади. Эронга Турк ҳокони номидан машхур Сўғд савдогари ва дипломати Маниах бошчилигида элчилар гуруҳи жўнатилади. Хусравшоҳ ўз атрофидаги амалдорларнинг маслаҳатига кириб, Сўғдийлар олиб келган ипак матоларни сотиб

олиб уни элчилар кўз ўнгида ёкиб ташлайди. Шундан сўнг Маниах бошқа харидор - Византия билан келишишга ҳаракат қилади. 567 йилда у Турк ҳоконлигининг Константинополга юборган элчилигига бошчилик қилади. Византия ҳам Эрон каби Сўғд ипак матоларига унчалик эҳтиёж сезмас эди. Аммо, эронийларга қарши турклар билан иттифоқчилик тарафдори эди. Шу туфайли Турк ҳоконлиги элчилари император саройида иззат-ҳурмат билан кутиб олинади.

Ушбу элчилик давомида Турк ҳоконлиги билан Византия ўртасида Эронга қарши иттифоқ тузилади. Маниах оркага қайтишда у билан бирга Византия императорининг элчиси, кишкялик Земарх Турк ҳокони қароргоҳига келади. Ҳокон Земархни Тянь-Шандаги "Олтин тоғ" яқинидаги қароргоҳида қабул қилади ва турк қўшинларининг Эронга юришида йўлбошловчилик қилишни таклиф этади. Эрон шохининг турклар ҳужумини дипломатик йўл билан тўхтатишга уриниши ҳеч қандай натижа бермади. Шиддатли ҳужумлар билан турклар Тургонни ва бир неча бой шаҳарларни эгаллаб, 569 йилда Сўғдга қайтадилар.

Туркларнинг Эронга иккинчи маротаба юришлари 588-589 йилларга тўғри келади. Туркларнинг Чур Бага ҳокон (айрим адабиётларда Савг ёки Шаба дейилади) бошчилигидаги қўшини Хуросонга бостириб киради. Хирот ёнида турк қўшинлари эронийларнинг машхур Баҳром Чубин бошчилигидаги қўшинлари билан тўқнашади. Бу жангда Баҳром Чубин турк қўшинларини тор-мор этиб, турклар йўлбошчисини камон ўқи билан ҳалок этади. Қайта қаршилик кўрсатиш фойдасиз эканлигини англаган турклар эронийлар билан сулҳ тузишга мажбур бўладилар.

Араблар Ўрта Осиёни босиб олгунларига қадар туркларнинг Ўрта Осиёдаги мулклари билан Эрон ўртасидаги чегаралар ўзгармади. Араб босқинига қадар ипак ва бошқа маҳсулотлар ортган қарвонлар у ёки бу даражадаги барқарорлик билан Эрон, Хоразм ва Волгабўйи оркали ғарбга қатнаб турди.

576 йилда Муқан ҳокон вафотидан сўнг ҳоконлик тахтига унинг укаси Арслон Туба ўтиради. У мамлакатнинг куч-қудратини мустаҳкамлаш мақсадида Хитойнинг Ци салтанати билан шартнома тузади. Бундан ташқари у мамлакатни

ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чораларини ҳам кўради. Аммо, 581 йилда Арслон Туба вафотидан сўнг Турк хоқонлари ўртасида ўзаро ички курашлар авж олиб, урушлар натижасида мамлакат ичида аҳвол кескинлашиб, иқтисодий таназзул бошланиб кетди.

Айнан мана шундай кескин вазият шароитида туркий шаҳзода Абруй бошчилигида 585-586 йилларда халқ ҳаракати бўлиб ўтди. Муҳаммад Наршахийнинг маълумот беришича, Абруйнинг қароргоҳи Пойканд атрофида бўлиб, у бой зодагонлар ва савдогарлар устидан катта назорат ўрнатганлиги боис бу тоифа аҳолиси Бухоро вилоятидан кўчиб, Туркистон ва Тароз атрофида бориб ўрнашадилар. Кўчиб борганлар Турк хоқонидан ёрдам сўраганлар. Натижада турк саркардаси Шери Кишвар бошчилигидаги кўшинлар кўзғолонни бостирадилар ва Абруйни ўлдирадилар.

Ғарбий Турк хоқонлиги. Турк хоқонлари ўртасидаги ўзаро курашлар 20 йилдан зиёдроқ давом этиб 603 йилда давлатнинг 2 та: Ғарбий ва Шарқий қисмларига бўлиниб кетиши билан яқунланди. Шарқий Турк хоқонлиги Мўғулистон ҳудудларини, Ғарбий Турк хоқонлиги эса, Еттисув, Чу водийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёси буйидаги ерлар, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг бир қисмини ўз ичига олган. Хоқонлар Шегуй ва Тўн ябғу даврларида Ғарбий Турк хоқонлиги вақтинчалик ривожланиш жараёнларини бошдан кечирди. Бу даврда хоқонликнинг ҳудудлари кенгайди, давлат бойиди ва ҳарбий қабила зодагонларининг мавқеи кўчайиб улар хоқонлар ҳокимиятидаги ҳарбий муваффақиятларни таъминлаб турдилар. Шағуй Ғарбий хоқонликнинг шарқий чегараларини Олтой қилиб белгилади ва ўз ҳокимиятини Тарим ҳавзаси ва шарқий Помир олдиғача чўзишга муваффақ бўлди. Тўн ябғу (Тўн Баходир) хоқонликнинг ғарбий ҳудудларида фаол сиёсат олиб бориб хоқонликнинг қишки қароргоҳини Чу дарёси воҳасидаги йирик савдо хунармандчилик маркази бўлган Суёбга (ҳозирги Тўқмоқ яқинидаги Окбешим кўҳна шаҳри), ёзги қароргоҳини эса Исфижоб яқинидаги Мингбулоққа (ҳозирги Туркистон шаҳри яқинида) кўчиради. Тўн ябғунинг янги юришлари туфайли

хоқонлик чегараси Амударёнинг юқори оқимларидан Хиндиқушгача чўзилади.

Тўн ябғу ҳукмронлиги даврида амалда мустақил бўлган Ўрта Осиё давлатлари устидан нисбатан каттиқ сиёсий назорат ўрнатилади. Чунки бу давлатларнинг вассаллиги фақат ўлпон тўлаш билан чегараланар эди. Исфижобдан Тошкент воҳасигача, шимолда Жанубий Афғонистон ва шимоли-ғарбий Покистонгача бўлган ҳудудларга хоқон Тўн ябғунинг ишончли вакиллари - тудўнлар юборилиб, улар солиқлар йиғиш ва хоқон қароргоҳига юбориладиган ўлпонларни каттиқ назоратга олдилар. Маҳаллий ҳокимларга уларни хоқонлик маъмурий бошқарувига қўшилганлик рамзи сифатида турк унвонлари берилди. Шу билан биргаликда Тўн ябғу нисбатан кучли бўлган маҳаллий ҳукмдорлар билан шахсий муносабатларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Манбаларда Тўн ябғунинг Самарканд ҳокимига ўз қизини хотинликка берганлиги ҳақида маълумот бор. Хитой манбаси Тўн ябғу ҳақида маълумот берар экан шундай хабар беради: "Ғарб варварлари ҳали ҳеч қачон бунчалик қудратли бўлган эмас".

Ўта яккахокимлик хусусиятига эга бўлган Тўн ябғу бошқаруви - талон-тароҷчилик урушлари натижасида бойиб кетган қабила зодагонлари орасида норозилик ҳаракатларини кучайтириб юборди. Бошланиб кетган ўзаро кўрашларни бартараф этишга ҳаракат қилган Тўн ябғунинг тоғаси Қул Баходир жиянини ўлдириб ўзини Қул Элбилга хоқон деб эълон қилади. Аммо, қабила бошлиқларининг айримлари бошқа даъвогарни қўллаб-қувватлаганлари туфайли яна қабилалараро курашлар бошланиб кетади. 630-634 йилларга келиб хоқонлик ўзининг Сирдарёнинг ғарбидаги Ўрта Осиё мулкларидан маҳрум бўлди. Ғарбий турк хоқонлигининг асоси бўлган дулу ва нушуби қабилалари ўртасида ўзаро курашлар авж олиб кетди.

634 йилда нушиби қабиласи томонидан қўллаб-қувватланган Ишбара Элтерим Шер хоқон ҳокимият тепасига келди. У ҳарбий маъмурий тартиб бўлган "ўн ўқ эли" бошқарувини қайта тиклашга ҳаракат қилиб, қабила бошлиқларини ўзига шахсан тобе қилиш мақсадида ислохотлар ўтказди. Ундан ташқари, мавжуд назоратни амалга ошириш

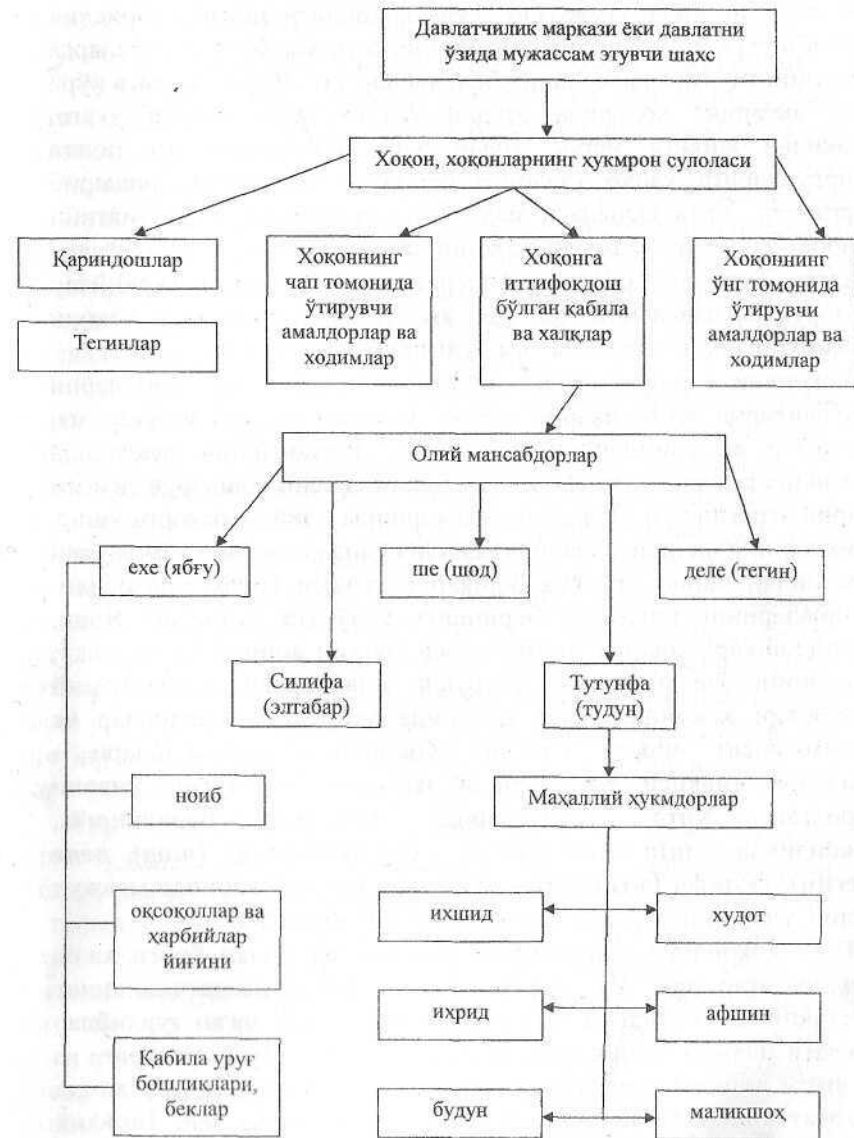
максадида Ишбара ҳар бир мулкка ҳокон уруғи аъзоси - **шодни** жўнатади. Шодлар қабила зодагонлари билан ҳеч қандай алоқада бўлмай, уларни марказий ҳокимиятга интилишини кузатиб борган. Бу маҳаллий ҳокимларнинг сиёсий ташаббусларини ниҳоятда чегаралаб қўяр эди. Аммо, Ишбара Элтерим Шер бошчилигидаги ҳоконлик ҳокимиятининг ҳарбий-сиёсий лаёқати қарам мулклар ва қабилаларни ушлаб туришга қодир эмас эди. 638 йилда дулу қабиласи ўзларига жўнатилган шодни ҳокон деб эълон қилдилар. Шундан сўнг дулу ва нушиби қабилалари ўртасида оғир ва қонли урушлар бўлиб ўтиб ғарбий ҳоконлик икки қисмга бўлиниб кетди. Шундай бўлсада, ҳоконликдаги қабилалараро ва сулолалараро урушлар 17 йил (640-657 йй.) давом этди.

Шундай қилиб, VII асрнинг ўрталарида Ғарбий турк ҳоконлиги заифлашиб бир неча қисмларга бўлиниб кетди. Вазиятдан фойдаланган Хитойнинг Тан империяси қўшинлари 657-659 йилларда Еттисувга бостириб кирдилар. Хитой босқинчиларига қарши курашлар узок йиллар давом этди. Фақатгина VII асрнинг охирига келиб ҳоконлик ўз мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлди ва хитойликлар вакили Хусрав Бўришод мамлакатдан ҳайдаб юборилди.

Давлат бошқаруви. Турк ҳоконлигида давлатнинг олий ҳукмдори "ҳокон" унвонига эга бўлган. Хитой манбалари маълумотларига кўра, туркийлар хонни тахтга ўтказишда махсус маросим ўтказишган. Яъни, амалдорлар бўлажак хонни кигизга ўтказиб, қуёш юриши бўйлаб 9 маротаба айлантирганлар, иштирокчилар эса уни қутлаб ва улуғлаб турганлар. Сўнгра хонни отга ўтказиб, бўйнига ипак мато боғлаганлар ва ундан "Сиз неча йил хон бўлмоқчисиз?" деб сўраганлар. У неча йил хон бўлишини айтган ва шу муддат тугагач тахтдан кетган.

Қадимги туркий афсоналарда берилишича, туркларнинг тасаввурига кўра, давлатчиликнинг маркази, давлатни ўз қўлида бирлаштирувчи шахс ҳокон ҳисобланган. Бошқарувда ҳоконларнинг ҳукмрон сулоласи асосий бўлиб у учта куч - осмон (тангри), ер-сувнинг куч ва иродаси ҳамда турк халқининг яратувчанлик фаолияти туфайли юзага келтирилади.

Турк ҳоконлигида давлат бошқаруви ва мансаблар

Ҳоқондан кейинги шахс, биринчи амалдор "Ябғу" (Баҳодир) бўлиб, у бош саркарда ҳисобланган. Аммо, ябғу тахтга меросхурлик кила олмас эди. Турк ҳоқонлиги тахтига ворислик тартиби турк давлатчилиги тузилиши учун хос бўлган улусларга бўлиниш тизимига асосланиб белгиланар эди. Ушбу тизимга кўра тахт аксарият ҳолларда отадан ўғилга эмас, акадан укага, амакидан жиянга мерос қрлар эди. Шахзодалар то тахтга ўтиргунларига қадар ўзларига берилган улусларни бошқариб турганлар. Ўрта Осиёдаги маҳаллий ҳокимларнинг фаолиятини назорат қилувчи амалдор, ҳоқоннинг назоратчиси - "тудун" деб аталган. Турк ҳоқонлиги конфедератив давлат бўлган. Туркийлар ўз юрти ва давлатини "эл" деб аташган. Биринчи турк ҳоқони Буминхон элхон унвонига эга бўлганлиги бежиз эмас.

Ҳоқонлик таркибидаги кўшаб қабила ва элатларни бирлаштириш ва бошқариб туриш, улардан маълум миқдордаги солиқлар ва ўлпонларни ўз вақтида йиғиб олиш мақсадида ҳоқонликда махсус маъмурий ва ҳарбий-сиёсий бошқарув тизими жорий этилган эди. Давлатни бошқаришда олий ҳукмдорга унинг яқин қариндошлари, аввало, ҳукмрон сулола аъзолари ҳамда улар томонидан барпо этилган бошқарув тизими ёрдам берар эди. Манбаларнинг маълумот беришича, у тўртга бўлинган. Яъни, қариндошлар: ҳоқонга иттифоқдош бўлган қабила ва халқлар; ҳоқоннинг ўнг томонида ўтирувчи амалдорлар ва маъмурий ходимлар; ҳоқоннинг чап томонида ўтирувчи амалдорлар ва ходимлардан иборат бўлган. Ҳоқоннинг қариндошлари - ўғиллари, амакиси, жиянлари ва ака-укаларига "тегин" унвони берилган. Хитой манбаларида маълумот берилишича, ҳоқонликда бешта олий мансаб - еху (ябғу), ше (шод), деле (тегин), силифа (элтабар) ва тутунфа (тудун) қабила мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси мерос қилиб қолдирилган.

Турк ҳоқонлиги давлатининг асосини ер билан бирга халқ, ташкил этар эди. Ўз даврида Ўрта Осиёда давлатчиликнинг мустақил ва анъанавий шакллари ривожланган туркийлар давлати мавжуд жамиятнинг муайян ижтимоий тузилмаларига ва қадимги туркларнинг давлат томонидан ташкил этилган ҳамда назорат қилинадиган хўжалик фаолиятига таянар эди. Тарихий адабиётларда берилишича, бу фаолиятнинг асосини кўчманчи

чорвачилик ташкил этган. Чорвадор туркларда уруғ-қабилачилик анъаналари ниҳоятда кучли бўлиб, қабила ва уруғ жамоаларини асоси катта оилалардан иборат бўлган. Кўчманчи чорвадорлар халқ оммасини турклар "будун" ёки "қора будун" деб аташган.

Ҳоқонликда кенг микёсда деҳқончилик ҳам қилинар эди. Хитой манбалари, "гарчи турклар доимий яшаш жойларига эга бўлмаса ҳам, лекин уларнинг ҳар бирининг ажратиб берилган ери бор"лиги ҳақида маълумот беради. Айнан мана шундай "ажратиб берилган ер"ларда деҳқонлар мавжуд сув манбалари ҳамда лалмикор ерлар имкониятдан фойдаланиб асосан донли экинлар етиштирганлар. Мевали дарахтлардан боғ-роғлар барпо этишга алоҳида аҳамият берганлар. Манба тили билан айтганда, "(мевали) дарахтлар савлат тўкиб турган".

Турклардаги қабила ва уруғ жамоаларининг катта оилаларида уй қуллари ҳам мавжуд бўлар эди. Қулларнинг кўпайиши билан синфий муносабатлар таркиб топа бошлаган. Лекин қулчилик ижтимоий ҳаётга кенг кириб келмаган. Шу боис бўлса керакки, манбалар ҳоқонликда қуллар меҳнатидан кенг фойдаланиш ҳақида амалда ҳеч қандай маълумот бермайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, кўпроқ аёллар меҳнатидан фойдаланилган ва қуллар асосан уй ишлари билан шуғулланишган. Кўпинча жамоада аёллар қул қилиб олиб кетилар эди. Лекин, қул аёллардан оғир ишларда фойдаланилмай, балки уй-рузғор ишларида ишлатилинар эди. Қул эркакми, аёлми барибир қочиб кетаверган. Қочган қул таъкиб қилинмаган ва унинг учун ҳеч ким товон тўламаган.

Турк ҳоқонлигининг марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий давлат тадбирлари - давлат осойишталигини сақлаш, давлат сарҳадларини кенгайтириш, солиқ тизими, ички ва ташқи савдо, дипломатик муносабатлар қабиладан иборат бўлиб, турклар ўзлари забт этган худудлардаги бошқарув тизимига маълум даражада эркинлик берганлар. Шунинг учун ҳам Фарғона, Сўғд, Шош, Тохаристон, Хоразм ва бошқа мулклардаги бошқарув тартиби асосан маҳаллий сулолалар қўлида бўлган. Мисол учун, Сўғд ва Фарғонада олий ҳукмдор - "ихшид" Тохаристонда - "маликшоҳ", Хоразмда -

"хоразмшоҳ", Кешда – "ихрид", Бухорода - "худот", Уструшонада - "афшин", Чоч ва Илокда – "будуи" деб аталган.

Турк ҳоконлиги даврида Сўғд худудларига ҳозирги Панжикентдан Карманагача бўлган ерлар кирган. Бухоро эса, VII асрдан бошлаб мустақил мулклар иттифоқидан иборат бўлган. Сўғднинг маҳаллий ҳокимлари, айрим вақтларда Чоч ва Хоразмнинг мустақил ҳукмдорлари бирлашар эдилар. Бундай йирик сиёсий бирлашмалар маълум муддатларда йирик шаҳарларда ўз қурултойларини ўтказиб турганлар.

Фарғона Сўғд сиёсий иттифоқига кирмаган бўлиб, у алоҳида мустақил давлат эди. Уни афшин бошқарган бўлиб, Фарғоналиклар Тяньшан халқлари билан ўзаро алоқада бўлганлар. Хоразм бошқа мулкларга нисбатан анча мустақил эди. Мамлакатни Афригийлар сулоласига мансуб подшоҳлар бошқариб турган.

Таъкидлаш лозимки, Турк ҳоконлиги маълум даражада тўлиқ ишлаб чиқилган жинорий қонунчиликка эга бўлган. Содир этилган жиноят учун жазонинг асосий турлари қатл, одам аъзоларини кесиб ташлаш, зарарни тўлаш, мол-мулк тарзида тоvon тўлашдан иборат эди. Мисол учун, манбаларнинг маълумот беришича, ўлим жазоси давлатга қарши жиноятлар учун (исён кўтариш, сотқинлик) ҳамда ноҳақ, ёки қасддан одам ўлдирганлик учун берилган. Ўғирлик қилган ёки бузуклик қилган шахснинг қўли ёки оёғи кесилган. Шахсга қарши қаратилган бошқа жиноятлар етказилган зарарни ўн баробар қилиб тўлаш, жароҳат етказгани ёхуд майиб қилгани учун мол-мулк тарзида тоvon тўлаш, қизи, хотинини қулликка бериш, суягини синдирганлик учун эса от бериш йўли билан жазоланарди.

Маданий ҳаёт. Хунармандчилик ва савдо-сотик. Ўз даврида Турк ҳоконлигидаги маданий жараёнлар Буюк ипак йўлидаги кенг қўламдаги, халқаро алоқалар туфайли жамиятдаги сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий воқеалар билан ўзаро боғлиқликда ривожланиб борди. Ўтроқ деҳқончилик воҳалари аҳолиси ва дашт қабилалари ўртасидаги маданий алоқалар айниқса кучайди. Бу даврдаги маданий ҳаёт моддий маданият буюмлари, меъморчилик ва санъат, дин ва ёзув қабиларда ўз ифодасини топди.

Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиёнинг турк ҳоконлиги таркибига кирган давридаги моддий маданияти узида маҳаллий

ўтроқ халқлар ва кўчманчи туркларнинг муштараклигини акс эттиради. Уларнинг умумийлиги қурол-аслаҳа, зеб-зийнат буюмларининг ўхшашлигида, қимматбаҳо металлдан ишланган буюмлар кўринишида ўз аксини топган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, моддий маданиятдаги умумийлик, аввало, Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқлари ҳамда турк ҳоконлари манфаатларининг умумийлиги билан боғлиқ эди.

Турк ҳоконлиги даврида Ўрта Осиё халқлари зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, монийлик, шомонлик каби динларга эътиқод қилган бўлсаларда, диний қарашларда зардуштийлик етакчи ўринда турган. Зардуштийларнинг улуғ худоси Ахурамазда (Ормуз, Хурмуз) "само ва ернинг асосчиси" бўлиб, унинг шарафига қурбонликлар келтирганлар. Бу дин айниқса, Хоразм, Сўғд ва Чоч вилоятларида кенг тарқалган эди. Бу даврда Тохаристон, Фарғона, Еттисув ва Шарқий Туркистон шаҳар аҳолиси ўртасида буддавийлик дини кенг тарқалган эди. Балхдан, Термиздан, Кобадийдан, Кувадан илк ўрта асрларга оид будда ибодатхоналари қолдиқлари очиб урганилган. Шунингдек, Сўғдийларнинг Еттисувдаги айрим ерларга бориб ўрнашишлари оқибатида зардуштийлик дини билан Еттисувга хос шомонийлик динларининг бир-бири билан қўшилиши юз беради.

Туркийларнинг дини ҳақида "Суй-ши" ва Хитой йилномаларида - қайд этилади. Уларда туркийларнинг диний одатлари ҳақида қуйидаги маълумотлар бор: 1) Ҳокон қароргоҳига Шарқ томондан қирилган ва бу билан кун чиқиш тарафга ҳурмат маъноси ифодаланган ҳамда айни пайтда куёшга сиғинишни ҳам билдирган. 2) Ҳар йили ҳокон ўз амалдорлари билан горга бориб, ота-боболари руҳига қурбонлик келтирган. 3) Ҳар йилда 5 марта ҳокон ой чиқишида яқинларини йиғиб, дарё бўйига борган ва осмон руҳи (Тангри)га қурбонлик келтирган. Қабилалар учун ягона асосий худо бўлиб, унга доимий равишда қурбонлик келтириб турганлар. Улар рух абадийлиги, нариги дунё борлигига ишонганлар.

Турк ҳоконлиги даври Ўрта Осиёда кўплаб йирик шаҳарлар мавжуд эди. Катта ва кичик шаҳарларда хунармандчилик, меъморчилик, рассомлик, хайкалтарошлик қабилар ривожланади. Уларнинг айрим намуналари уша даврда бунёд этилган қаср ва

саройларни бегаган деворий суратлар ва ганчкор нақшлар, хайкаллар ва хайкалчалар, тангаларда зарб этилган рамзлар сифатида бизнинг кунларимизгача сақланиб келган. Уларда ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар ўз аксини топган. Сурхон воҳасидаги Болаликтепа, Зарафшон водийсидаги Панжикент, Варахша ва Афросиёб, Фарғонадаги Кува харобаларидан топилган деворий суратлар манзаралари шулар жумласидандир.

Бу даврда улкан худудларда яшаган турли халқларнинг тил ва ёзувлари бир-бирларига таъсир ўтказган эди. Араб ёзуви га қадар турк-руний, уйгур, Сўғд, брахма, кхароштий, хоразмий ва сурёний ёзувлари мавжуд эди. Сўғд, Хоразм ва Тохаристон аҳолисининг алоҳида-алоҳида ёзувлари бор эди. Сўғд ва Хоразм ёзувлари оромий ёзуви асосида пайдо бўлган бўлса, бу ёзувлар асосида Тохаристон ёзуви пайдо бўлади. Сўғд ёзувлари кенг худудларга тарқилган бўлиб, бу жараён сўғдийларнинг янги ерларни ўзлаштириш фаолияти ва савдогарларнинг ипак йўлидаги саъий-харакатлари билан боғлиқ эди. Шу боис бўлса керакки, сўғд тилидаги ёзма ёдгорликлар Ўрта Осиё, Қозогистон, Шарқий Туркистон, Покистон ва Мўғулистон худудларидан топиб текширилган. Сўғд ёзуви иш юригишда, савдо ва маданий алоқаларда катта аҳамиятга эга бўлиб, қадимги уйгур, мўғул ва манжурлар ёзувлари пайдо бўлишига асос бўлди.

Бу даврда Хоразмда маҳаллий ёзув кенг тарқалган ва амалда бўлган. Тупроққалъадан шоҳ архивларининг топиллиши бунга мисол бўла олади. Бой безаклар, сопол, металл идишлар, деворий суратлар, кийимлардаги тасвирлар бу ерда тасвирий санъатнинг ривожидан далолат беради.

Ҳоконликдаги шаҳар аҳолиси асосан хунармандчилик ва савдо-сотик билан шугулланганлар. Деҳқончиликдаги тараққиёт кўлами ва сифати ўзидан кейинги уч тармоқ - хунармандчилик, қурилиш, савдо-сотик равнақи учун катта туртки бўлган эди. Айнан шунинг учун ҳам бу вақтда темирчилик, заргарлик, кулолчилик, дурадгорлик, қуролсозлик, тўқимачилик, шишасозлик, чармгарлик каби хунармандчилик тармоқлари тобора ривож топади. Турклар саррожлик, руда қазиб олиш ва ундан қурол-яроғ ясашда айниқса мохир эдилар. Турклар ясаган

қурол-яроғ ва зеб-зийнат буюмлари ўзининг хилма-хиллиги ва пишиқлиги билан ажралиб турган.

Бу даврда қончилик ишлари ҳам анча ривожланган. Олтин, темир, қумуш, мис, тузнинг бир неча хили, қимматбаҳо тошлар, турли маъданлар - Сўғд, Шош, Фарғона, Қашғар, Тохаристон каби вилоятлардан қазиб олинганлиги манбаларда аниқ кўрсатилган.

Ҳоконлик даврида савдо-сотик ишларига алоҳида эътибор берилганлиги боис, Буюк ипак йўли самарали ишлашда давом этди. Ўрта Осиё халқларининг бу даврдаги асосий ҳамкорлари Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Византия эди. Бу мамлакатларга тўқимачилик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, улардан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, наслдор аргумоқлар, бир неча хил туз, боғдорчилик маҳсулотлари, қазилма бойликлар ва хоказолар олиб борилган. Савдо-сотикда айниқса, сўғдий савдогарларнинг мавқеи кучли бўлган. Шу ўринда хитойлик муаллифнинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир: “(Сўғдийлар) эркаклар йигирма ёшга тўлишлари билан қўшни мамлакатларга ошиқадилар ва (савдо-сотикда) қаерда (қулайлик) ва манфаат бўлса (албатта) у ерга қадам ранжида этадилар”.

Хуллас, Ўрта Осиёнинг Турк ҳоконлиги таркибида бўлиши ўша давр давлатчилиги тарихи, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Аввало, Турк ҳоконлиги жуда катта худудлардаги туркий қабилаларнинг бирлашуви ва жипслашувига кенг имкониятлар яратиб, Ўрта Осиёдаги айрим туркий халқлар шаклланишига асос солди. Яна бир аҳамиятли томони шундаки, аввал Турк ҳоконлиги, кейин эса Ғарбий турк ҳоконлигининг худратли ва кўчманчиларга хос шиддатли ҳарбий ташкилоти, сўғдийларнинг бевосита аралашуви туфайли олиб борган дипломатик сиёсати Хитой, Византия ва Эроннинг Ўрта Осиё илк ўрта асрлар даври халқлари ва элатларига нисбатан олиб бораётган тажовузкорлик сиёсати йўлига мустаҳкам тўсик қўйди.

Бепоен дашт ва чўл худудларида, серҳосил ва серсув воҳаларда ташкил топган улкан давлат бирлашмалари каттагина худудлардаги шаҳарлар, хунармандчилик, маданият, савдо-сотик;

ва ўзаро алоқаларнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар очиб берди. Масаланинг яна бир энг муҳим томони шундаки, Турк хоқонлиги мавжудлиги даври - кўчманчилар маданияти инсоният цивилизациясининг ўз йўналиши ва жиҳатларига эга бўлган ўзига хос ва бетакрор тармоғи бўлиб, ўтроқ аҳоли маданияти билан аралашиб, уйғунлашган маданият пайдо бўлиши даври бўлди.

3§. Араб халифалиги даврида Мовароуннаҳр.

Сиёсий тарих. VI асрнинг биринчи ярмида Арабистон ярим оролида асосини кўчманчи селий қабилалари ташкил этган Араб халифалиги пайдо бўлади. Арабистон ярим оролида ислом динини ёйиш орқали мустақкамланган бу давлат VII асрнинг бошларидан бошлаб ўз худудларини ғарб ва шарқ томонга кенгайтириш ҳаракатини бошлади. Хусусан, 642 йилда Нахаванддаги жангда Эрон сосонийлари тор-мор этилгач, Ўрта Осиё ерларига хужум учун имконият яратилади.

Арабларнинг Ўрта Осиёга дастлабки юришлари Убайдуллох ибн Зиёд бошчилигида 651 йилда Марвни эгаллаш билан бошланди. Араблар Амударё (Жайхун)дан шимолда жойлашган ерларга "Мовароуннаҳр", яъни, "дарёнинг ортидаги ерлар" деб ном беришади. Наршахий ва араб муаллифи Ёкут берган маълумотларга кўра, Муҳаммад пайғамбарнинг шахсан ўзи Мовароуннаҳрни буйсўндиришни муқаддас деб ҳисоблаган ва исломга эътиқод этувчиларни бу муқаддас ишга даъват этган.

652 йилда араблар Балх шаҳрини эгаллашга муваффақ бўлдилар. Ўша йили Амударёдан ўтиб Мовароуннаҳрга хужум қилиш режаси араблар учун муваффақиятсиз тугайди. Аммо, Хуросон ноиби Абдуллох, ибн Амир 652 йилда Чаганиённи эгаллашга муваффақ бўлди. Бу эса илк бор Мовароуннаҳр ерларини эгаллаш эди. 654 йилда Суғддаги Маймуург қалъасига арабларнинг биринчи хужуми бўлади. 657 йилда араблар Чаганиёнга қайта юриш қилиб эфталитларга кучли зарбалар бердилар. Араблар кенг миқёсдаги хужумларга тайёргарлик кўра бошлаган эдилар. Манбаларнинг маълумот беришича, Мовароуннаҳрга юриш қилишдаги ҳарбий-сиёсий тайёргарликдан бири, халифаликнинг Басра ва Куфа шаҳарларидан 50 минг араб

оиласини кўчириб келтирилиши ва Хуросоннинг турли шаҳарларига гарнизон сифатида жойлаштирилиши бўлди.

673 йилнинг охири - 674 йилнинг бошларида арабларнинг Хуросондаги ноиби Убайдуллох, ибн Зиёд Мовароуннаҳрга хужум қилиб Ромитон ва Пойкандни эгаллайди ҳамда Бухоро шаҳрини қамал қилади. Аммо бухороликлар ва туркларнинг иттифоқчи қўшинларидан қаттиқ қаршиликка учрагач, сулҳ тузишга мажбур бўлади.

676 йилда Хуросоннинг янги ноиби Сайд ибн Усмон Бухорога юриш қилиб Бухоро маликаси Хутахотун қўшинларини тор-мор этади ва Самарқандга хужум бошлайди. Аммо, бир ой давом этган бу урушда сўғдийлар арабларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Натижада араблар сулҳ тузиб орқага қайтадилар ва йўл-йўлакай Термизни талон-тарож этадилар. 683 йилда халифа Язид вафот этганидан сўнг халифаликда тож-тахт учун кураш бошланиб кетади. Бундай вазиятда араблар яна Мовароуннаҳрга хужум қилишдан деярли тўхтаб, ўз ички низолари билан банд бўлиб қоладилар. Халифа Абдумалик ибн Марвон (685-705 йй.) даврида ўзаро ички курашларга чек қўйилиб араблар Мовароуннаҳрга жиддий ҳарбий ҳаракатлар бошладилар. 2

Умуман олганда, арабларнинг ярим аср давомида Хуросон ноиблари Абдуллох ибн Амир, Убайдуллох ибн Зиёд, Саид ибн Усмон, Салмо ибн Зиёд қабила томонидан уюштирилган хужумлари талон-тарож қилиш, ўлкадаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўрганиш, бойликларини олиб кетиш мақсадида уюштирилган эди. 705 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноиби этиб тайинлангач, Мовароуннаҳрни бутунлай босиб олиш ҳаракати бошланади. Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага ниҳоятда қўл келган эди. 706 йилда у катта қўшин билан Мовароуннаҳрга юриш бошлади ва Пойканд шаҳри 15 кунлик қамалдан сўнг эгалланди. 3

Арабларга қарши турклар, сўғдийлар умуман, маҳаллий аҳоли ўзаро иттифоқ тузишга эришган бўлса-да, Қутайба найранг йўли билан бу иттифоқни бузишга муваффақ бўлди ва 708-709 йилларда Бухоро ва унинг атрофларига бир неча марта юришлар қилиб Бухорони забт этди. Қутайба 710 йилда Шуман, Насаф ва

Кешни эгаллади. 710-712 йилларда Самарқанд ихшиди Тархун ва Хоразмшоҳ Хурзод Қутайба билан тинчлик сулҳи тузиб унга йирик миқдорда бож тўлайдилар. Аммо, Самарқанд аҳолисининг товон тўлашга қаршилиқ кўрсатиши, норозилиқ натижасида Тархуннинг тахтдан кетиши ва ўлими, Сўғд подшоси ва Самарқанд афшини сифатида Гуракнинг тахтга ўтириши арабларнинг Самарқандга ҳужумлари учун баҳона бўлган эди. Шунингдек, Қутайба "Тархуннинг ўлими учун қасд оламан", деб эълон қилди ва Самарқандга ҳужум уюштириб, 712 йилда уни босиб олди. Муғ тоғи ҳужжатларининг маълумот беришича, 712-713 йилларда Сўғд, Чоч, Фарғона ва Панжикент ҳокимлари арабларга қарши иттифоқ тузиб вақтинча ғалабаларга эришган бўлса-да, Қутайба бу иттифоққа раҳна солиб, уларни тор-мор этишга муваффақ бўлди. 714 йилда Қутайба ибн Муслим турклардан келаётган ёрдам кучини тўхтатиб қўйиш мақсадида Чоч воҳасига қайта бостириб кирди ва Исфижобни эгаллади. 715 йилда Қутайба Фарғонага иккинчи маротаба юриш уюштиради. Шу йили Қутайба ўзига душман бўлган халифа Сулаймонга қарши исён кутаради ва мағлубиятга учраб, ўлдирилади. Шундай қилиб, араблар қисқа муддат ичида Мовароуннаҳр ҳудудларини босиб олдилар-ки, бунинг сабаблари қуйидагича эди:

1. Ўлкада ҳукм сураётган сиёсий тарқоқлик ва маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзаро қурашлари арабларга жуда қўл келган эди. Чунки, пароканда ва сиёсий жиҳатдан тарқоқ ҳудудларни алоҳида-алоҳида забт этиш Қутайба учун қулай эди.

2. Ўзаро бирлашиш ҳаракатида бўлган ва иттифоқчилик учун ҳаракат қилган маҳаллий ҳокимлар орасига Қутайба турли найранглар билан раҳна солишга эришган эди.

3. Араблар ўзаро қурашаётган ҳокимларнинг бирига иккинчисини енгиши учун ёрдам кўрсатиб, кейин уларнинг ҳар иккисини ҳам бирин-кетин бўйсиндирдилар. Мисол учун, Сўғдни забт этишда Қутайба араб қўшини билан бир қаторда Хоразм, Бухоро ва Насафнинг кучларидан фойдаланган эди.

4. Араблар Мовароуннаҳрга қадар жуда катта ҳудудларни босиб олган бўлиб, катта бойлик ва ҳарбий захираларга эга эдилар. Араблар қўшинига мунтазам равишда босиб олинган ерлар ва ички вилоятлардан янги ҳарбий кучлар сафарбар

килиниб турилар эди.

Халқ озодлик ҳаракатлари. Араблар олиб бораётган босқинчилик сиёсатига қарши биринчи бўлиб, 720 йилда Сўғд аҳолиси бош кўтарган ва бу ҳаракатта Самарқанд ҳокими Гурак ва Панжикент ҳокими Деваштичлар бошчилик қиладилар. Бу ҳаракат умумхалқ кўзғолонига айланиб кетганлиги боис, Хуросон ноибни Сайд ибн Абдулазиз бу кўзғолонни бостиришга муваффақ бўла олмади. 721 йилда халифа Язид ибн Абдумаликнинг тавсияси билан Сайд ибн Амир ал-Хароший Хуросон ноибни этиб тайинланади. У кўзғолончилар билан музокаралар олиб бориши натижасида кўзғолончиларнинг бир қисми араблар томонига (Гурак бошчилигида) ўтган бўлса, бир қисми шафқатсизларча бостирилади.

VIII асрнинг 2-чорагидан бошлаб араб халифалигида иккита сулола - Уммавийлар ва Аббосийлар ўртасида қураш авж олди. Маълумки, улкан халифаликни 667 йилдан бошлаб Уммавийлар сулоласи бошқариб келар эди. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий ўзгаришлар, диний мазҳаблар, гуруҳларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик, мустамлакачилик сиёсати, зўравонлик, адолатсизликнинг авж олиши рўй берди-ки, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини кийин аҳволга солиб қўйди. 718 йилдан бошлаб Муҳаммад пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари - Аббосийлар ўз ғояларини тарғиб қила бошладилар. Уларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати муҳим аҳамият касб этди. 749 йилда Абу Муслим қўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қилиб, Ироқ ва Жазоирда Уммавийларга ҳал қилувчи зарбалар берди. Кўзғолончилар пойтахт Дамашқни ҳам қўлга олиб, халифа Марвон II ни тахтдан ағдардилар ҳамда Аббосийлардан бўлган Абулаббос Сафарох (749-754) тахтга ўтиради. Аммо, ҳокимият тепасига бошқа сулола вакиллари келса ҳам арабларга қарши қураш тўхтамади.

751 йилда Бухоро шаҳрида Шарик ибн Шайхулмаҳр бошчилигида кўзғолон кўтарилади. Кўзғолончилар шиалик талабларини илгари суриб, Али авлодидан халифа тайинлаш шиорини кўтариб чиқишади. Бу кўзғолон Абу Муслим жўнатган Зиёд ибн Солиҳ бошчилигидаги қўшинлар ва бухорхудот

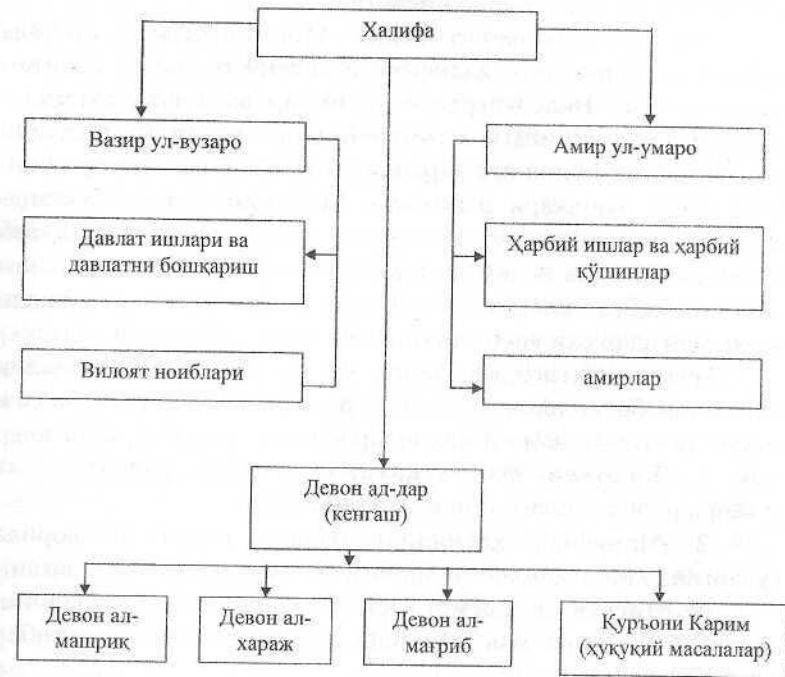
Кутайба ибн Туғшод ёрдамида бостирилади. 755 йилда Абу Муслим халифа Абу Жаъфар томонидан Бағдодда хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг дўсти ва сафдоши Сумбад ўша йилиёқ дўсти учун ўч олиш мақсадида кўзғолон кўтаради. Кўзғолон тез орада Хуросон ва Табаристонга ёйилади. 70 кун давом этган кўзғолон халифа қўшинлари томонидан қаттиққўллик билан бостирилади.

VIII асрнинг 70-80-йилларида Мовароуннаҳрда жуда улкан халқ кўзғолони кўтарилади. Тарихда "ок кийимлилар" кўзғолони" деб ном олган бу ҳаракатга асли келиб чиқиши Марв атрофлари ёки Балхдан бўлган Муқанна тахаллусли Ҳошим ибн Ҳаким бошчилик қилади. Кўзғолон 776 йилда бошланиб, ўша йили Муқанна Амударёдан ўтиб Кеш вилоятига келади ва Кеш яқинидаги Санам қалъасини ўзига қароргоҳ қилади. Кўзғолон тез орада Сўғд, Илок, Шош, Нахшаб ва Чаганиён ҳудудларига ёйилади. Араб қўшинлари бир неча йил давомида Муқанна кўзғолонига қарши қақшатқич кураш олиб бориб, VIII аср 80-йиллари бошларида қийинчилик билан кўзғолонни бостиришга муваффақ бўлдилар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Солиқ сиёсати. Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач, бу ҳудуддаги ҳамма шаҳар ва аҳоли жойларида ўз қўшинларини жойлаштирдилар. Бу ҳарбий кучлар ўз вақтида маҳаллий аҳоли устидан назорат қилиб турарди. Араб халифалиги тасарруфига ўтган Мовароуннаҳр ҳудудида кўпгина йирик ер эгалари - деҳқонларнинг мавқеи аввалги ҳолатича сақланиб қолди. Улар сиёсий жиҳатдан халифа ва унинг ноибига бўйсунар эдилар.

Бутун VIII аср давомида араб зодагонларининг деҳқонлар билан тил топишув ҳоллари кучаяди ва айнан мана шу даврда йирик деҳқон уруғ аймоқлари қўли остидаги ер-мулкларнинг юқори араб ҳарбий мулкдорларга ўтиши рўй беради. Араб қўшини таркибига маҳаллий аҳоли ичидан кўплаб эркаклар мажбуран сафарбар қилинди. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида аҳолининг бир қисми халок бўлди, бир қисми асирга олинди. Барча шаҳар ва қишлоқларда ўз ҳарбий гарнизонларини жойлаштирган араблар, шу ҳарбий кучларга таяниб аҳолидан турли солиқлар ундиришар, уларни турли жамоа ишларига сафарбар қилишар эди.

Араб халифалигида давлат бошқаруви

Йирик ер эгалари ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилик арабларнинг аралашуви сабаб бўлар ёки мулкнинг бир шахсдан иккинчисига ўтишини таъминлар эди. Ўрта аср муаллифлари маълумотларига кўра, деҳқонлар қўли остида қишлоқ жамоалари бўлиб, бу жамоадан ер олган кишилар хирож тўлаганлар. Деҳқонлар мустақил кўрғонларда ҳаёт кечириб, уларнинг яхши қуролланган ҳарбий бўлинмалари бўлган. Бундай бўлинмаларнинг аскарлари чокарлар деб аталган. Деҳқонлар халифа ноибининг маҳаллий аҳоли орасидан бўлган вакилига бўйсундилар. Меҳнаткаш аҳоли, асосан қадиварлар, кашоварлар ҳамда қулла деҳқонларда мавжуд бўлган ер-мулкларнинг маълум улушини ижарага олиб ишлашган ва бунинг эвазига солиқ тўлаганлар. Деҳқонлар орасида ер-мулк, шахсий уй-жой ва кўрғонлар

масаласида низо ва жанжаллар чиқиб қолса, муаммони халифа ҳал қилган. Ҳар бир ҳуқуқий муаммо ислом қонун-қоидаларига биноан кўриб чиқилган.

VIII аср ўрталарига келиб Мовароуннаҳр худудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Вилоятлардаги ҳокимлар ва бошқа ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий-идора усули ўз шаклини сақлаб қолган бўлишига қарамай, ҳокимларнинг халифа ноибига итоат этишлари шарт эди. Маҳаллий давлат бошлиқларининг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилган эдилар. Ислом динини қабул қилмаган зодагонлар ўз мол-мулкларидан маҳрум этилар ёки катта миқдордаги товон тўлар эдилар.

Араблар иқтисодий ҳаётни ўз қўлларидан чиқармаслик мақсадида босиб олинган худудларда сосонийлар тартибдаги солиқ тизимини жорий қилдилар. Булар асосан куйидагилар эди: 1. **Қавонин** ёки **мукатгиъа** - майда вилоятлар ва туманлардан хазинага тушиб турган йиғин.

2. **Мақосима** ҳосилнинг маълум улуши миқдорида туланган. Унинг ҳажми суғоришга боғлиқ ҳолда белгиланган.

3. **Мисоха** ер ҳажмига қараб миқдори белгиланадиган солиқ бўлиб, унда экин экилиши ёки экилмаслигига эътибор берилмаган.

Бу солиқ тизимига ер солиғи - **хирож** (ҳосилнинг ўндан бир ёки ундан икки қисми миқдорида), чорва, ҳунармандчилик, савдо-сотиқдан **закот** (қирқдан бир миқдорда) ҳамда исломни қабул қилмаган шахслардан олинадиган - **жизья** солиғи ҳам қўшилди.

Замонавий илмий адабиётларда таъкидланишича, арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олинган худудларини бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб, бу ердан туриб халифанинг ноиб Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонни идора қилган. Юқорида таъкидлаганимиздек, VIII асрнинг ўрталари ва охирига келиб Мовароуннаҳр ва Хуросон худудларида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштириб бўлинган эди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Сўғд, Шош, Фарғона, Хоразм, Уструшона, Тохаристон қабилардаги

маҳаллий ҳокимлар зиммасига аҳолидан белгиланган солиқларни йиғиш, маъмурий бошқарувни амалга ошириш асосида ислом дини ғояларини аҳоли ўртасида ёйиш асосий вазифа қилиб белгиланган эди. Маҳаллий ҳокимлар фаолияти халифа томонидан тайинланадиган махсус амирлар томонидан қаттиқ назорат остига олинган бўлиб, бундан ташқари улар халифанинг Хуросондаги ноибига итоат этиши шарт бўлган.

Араблар истилосидан кейин Мовароуннаҳрда мусулмон қонунчилиги тизими ҳам жорий этилди. Ислом ҳуқуқшунослигининг асосини ташкил этувчи шариат муқаддас китоб - Қуръони карим ва Ҳадиси шарифга ҳамда фикхшунос олимларнинг турли саволларга жавоблари ва қарорларига таянар эди. Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, Ислом динининг кўп жиҳатдан афзаллиги, ахлоқ ва интизом нуқтаи назаридан оммавийлиги хусусияти араблар босиб олган мамлакатлар аҳолиси томонидан унинг тез орада қабул этилишига сабаб бўлади. Қутайба сингари уни босқинчилик ва зўравонлик билан олиб келиш мумкин эмас эди. Қачонки ислом моҳиятига етилгачгина унга рағбат ва эътиқод кучайиб кетади. Олиқ-солиқ, маиший ҳаёт бобида, закот масаласида Қуръон ва Шариат аҳкомларининг қоидалари меҳнаткаш аҳоли томонидан тезда қабул қилинди. Аллоҳ олдидаги тенглик эса диннинг аҳамиятини кучайтирар эди. Бу ўринда ислом динининг ҳақпарварлик руҳи хал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

5-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Адылов Ш.Т. Становление и развитие городской культуры Бухарского Согда по материалам стратегических исследований (IV в.до н.э. - VIII в.). Автореф.канд.дисс. - Самарканд, 1987.
2. Альбаум Л.И. Балалыктепе. - Ташкент: Фан, 1960.
3. Аннаев Т. Раннесредневековые поселения Северного Тохаристана. -Ташкент: Фан, 1988.
4. Афрасиаб. Вып.1-2-3-4.-Ташкент: Фан, 1969, 1973, 1974, 1975.
5. Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г.

Средневековый город Средней Азии. - Л.: Наука, 1973.

6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. - Тошкент: Шарк, 2000.
7. Абулғози. Шажараи Турк. - Тошкент: Чўлпон, 1990.
8. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
9. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. т. II. - М., 1963.
10. Гумилёв Л.Н. Қадимги турклар. - Тошкент: Фан, 2007.
11. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. - Тошкент, 1991.
12. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. - Тошкент: Фан, 1988.
13. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. - Тошкент: Фан, 1991.
14. Насимхон Рахмон. Турк хоқонлиги. - Тошкент, 1990.
15. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия - Тохаристан. - Ташкент: Фан, 1990.
16. Шишкин В.А. Варахша. - Ташкент: Фан, 1963.
17. Сағдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. - Тошкент: Академия, 2000.
18. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар Д.А.Алимова, Э.В.Ртвеладзе. - Тошкент: Шарк, 2001.
19. Ўзбекистон тарихи. Масъул муҳаррирлар А.С.Сағдуллаев, Б.Эшов. II-нашр. - Тошкент: Университет, 1999.

Таянч сўзлар

Кидарийлар, хионийлар, эфталитлар, ички ва ташқи курашлар, Кидар, Пиро, «Оқ хунлар», Прокопий Кесарский, тегин, хоқон, Лазар Парбский, массагетларнинг етакчи уруғи, «Мадина-ат-тужжор», қальали истехкомлар, Девори қиёмат, Кампирак, Ривдад, Кушония, Аркуд, «камони чочий», маъмурий марказ, Захарик, Дарғом, «кадивар»лар, шаҳаншоҳ Перуз, халқаро савдо, буддавийлик, христианлик, монийлик, епископлик, митрополия, турк Эл, туркаш, тукю, тукдус,

қабила бошлиғи Абанбу, Асан, Асян-шод, Туу, Бумин, хоқонлар, Катта Хинган тоғлари, сиёсий ва маданий мерос, кишкилик Земарх, Баҳром Чубин, Арслон Тўба, Ғарбий Турк хоқонлиги, Сўёб, ябғулар, тудунлар, Тўнябғу, «ўн ўк эли», «шод», ихшид, ихрид, афшин, будун, тегин, элхон, Эл, «қора будун», маликшоҳ, «дарёнинг ортидаги ерлар», Кутайба ибн Муслим, Тархун, Гурак, Диваштич, Шарик ибн Шайхулмаҳр, шиалик талаблари, Али авлодлари, Девон ад-дар, кавонин, мақосима, мисоха, хирож, жизья.

5-мавзу бўйича савол ва топшириқлар

1. Кидарийлар, хионийлар ва эфталитларнинг сиёсий ҳамда этник тарихи ҳақида сўзлаб беринг.
2. Эфталитларнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи ҳақида нималарни биласиз?
3. Эфталитлар даври маданий ҳаёт ҳақида маълумот беринг.
4. Турк хоқонлигининг сиёсий тарихини сўзлаб беринг.
5. Ғарбий Турк хоқонлиги ҳақида нималарни биласиз?
6. Турк хоқонлигидаги давлат бошқаруви ҳақида гапириб беринг.
7. Хоқонликдаги маданий ҳаёт, ҳунармандчилик, савдо-сотик қандай кечган?
8. Араб халифалиги сиёсий тарихини гапириб беринг.
9. Қандай сабабларга кўра араблар қисқа муддатда Мовароуннахр ерларини босиб олган эдилар?
10. Арабларнинг давлат бошқаруви ва солиқ сиёсати ҳақида нималарни биласиз?

5-МАВЗУ. IX-XIII АСР БОШЛАРИДА ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ.

1§. Тоҳирийлар ва Саффорийлар давлати.

Маҳаллий зодагонларнинг кучаюви. Мовароуннаҳр ва Хуросонда араб босқинчиларига қарши тинимсиз давом этган халқ ҳаракатлари араб халифалигининг қудратига таъсир кўрсатмасдан қолмади. Бундай ҳаракатлар халифаликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётини маълум даражада заифлашиб, ўз навбатида бу жараёнлар маҳаллий зодагонларнинг халифаликдаги идора тизимига кириб бориши учун кенг имкониятлар яратган эди.

Таъкидлаш лозимки, Мовароуннаҳрда араблар босқинининг илк давридаёқ бошланган халқ ҳаракатлари Муқанна кўзғолони бостирилгач ҳам тўхтамасдан давом этаверди. Мисол учун, 806 йилда Самарқандда Рофеъ ибн Лайс бошчилигидаги кўзғолон кўтарилди. Шаҳардаги халифанинг ноибни ўлдирилиб, Самарқанд бир мунча муддат кўзғолончилар қўлида бўлди. Кўзғолоннинг кўлами аста-секин кенгайиб унга Фарғона, Хўжанд, Бухоро, Уструшона, Хоразм, Чағаниён ва Хутталён аҳолиси ҳам қўшилди. Кенг кўламда тус олган бу кўзғолон фақат 810 йилдагина, кўзғолон раҳбари Рофеъ ибн Лайс хоинлик йўлини тутиб араблар томонига ўтганидан сўнг бостирилади.

Ундан кейинги йилларда ҳам гоҳ Сўғдда, гоҳ Уструшонада, гоҳ Фарғонада кўзғолонлар бўлиб, улар шафқатсизларча бостирилган бўлса-да, бундай ҳаракатлар халифанинг ноиблари Мовароуннаҳр ва Хуросонни фақат зўравонлик ва қурол кучи билан ушлаб тура олмасликларини кўрсатди. Бундай ҳаракатлардан сўнг халифанинг ноиблари маҳаллий зодагонларни бошқарув тизимига нисбатан кенг миқёсларда жалб этиш чораларини кўрдилар. Бундай сиёсат юргизиш йўли билан Аббосий халифалари маҳаллий зодагонларнинг мустақилликка бўлган интилишини синдириш ва айнан маҳаллий зодагонлар ёрдамида халқ ҳаракатларини бостиришни режалаштирган эдилар. Айнан шунинг учун ҳам халифа Мансур (754-775 йй) ҳукмронлиги давридан бошлаб ва унинг ворислари халифа Маҳди (775-785 йй) ва Хорун ар-Рашид (786-809 йй) даврларида

Мовароуннаҳрнинг турли вилоятларини асосан Бармакийлар ва Сомонийлар хонадонидан бўлган, маҳаллий зодагонлардан чиққан вазирлар бошқарганлар. Аммо, бу ҳолат Ўрта Осиёда халифа ҳокимиятини мустаҳкамлашга олиб келмай, аксинча, Ўрта Осиёни араб ҳукмронлигидан озод этиш учун имкониятлар яратилишига туртки бўлди.

Айни пайтда, Эронда ва Ўрта Осиёда шуубийлик (арабларга қарши) ҳаракати кенг қулоқ ёйди. IX асрнинг ўрталаридан бошлаб шуубийлик арабларга қарши халқ ҳаракатларининг мавқуравий асосига айланди (бу ҳаракат асосан қишлоқ аҳолиси орасида ёйилган эди). Шунингдек, ушбу ҳаракатга таянган маҳаллий зодагонларнинг араб халифалигидан мустақил бошқарувга интилиши тобора кучайиб борди. Бундай интилиш айниқса, Бармакийлар хонадони орасида ниҳоятда кучли эди. Бармакийларнинг араб халифалиги таъсиридан иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустақиллигининг кучайиб кетаётганлигидан хавфсираган Хорун ар-Рашид бу хонадон барча вакилларини ўлдиришга буйруқ берди.

Хорун ар-Рашид халифалик сиёсатини қўллаб-қувватловчиларни кўпайтириш мақсадида мусулмон диндорларининг мавқеини кўтариб юборди. Яъни, мусулмон диндорларига катта миқдордаги ерларни бўлиб берди. Айни вақтда маҳаллий зодагонларни халифа томонга оғдириш сиёсати олиб борилди. Аммо, бундай ҳаракатлар халифалик учун ижобий натижалар бермади. Айниқса, 809 йилда Хорун ар-Рашид вафот этганидан сўнг тахт учун бўлган курашларда яна бир янги хонадон вакиллари тарих сахнасида пайдо бўлди. Бу Тоҳирийлар сулоласи эди.

Тоҳирийлар даври. Бу сулоланинг илк вакили Розик ибн Сайқал Хорун ар-Рашид даврида Сейистон ҳокими Абумуҳаммад Талх ибн Абдуллоҳ қўлида хизмат қилган. Унинг Мусъаб, Хусайн ва Тохир деган ўғиллари бўлиб, кейинроқ Тохир Ҳиротдаги Бушанг шаҳрининг ҳокими бўлади. Маълумки, Хорун ар-Рашид вафотидан сўнг унинг катта ўғли Амин халифа бўлади. Аммо Хорун ар-Рашиднинг кичик ўғли Маъмун (Маъмун-лақаби, асли исми Абдулла) ҳам тахтга даъвогар эди. Шу боис 811 йилдан бошлаб ака-укалар ўртасида тож-тахт учун кураш бошланди. Ушбу курашда Тохир ибн Хусайн Маъмун

қўшинларига бошчилик қилиб 813 йилда Бағдод шаҳрини эгаллайди ва Маъмун халифалик тахтига ўтиради. Маъмун халифа бўлиб олгач (813-833йй) Тохир ибн Хусайн тез орада халифаликнинг энг нуфузли кишиларидан бирига айланади ва 815 йилдан бошлаб халифалик қўшинларининг бош саркардаси лавозимида ишлайди.

821 йилда халифа Маъмун Тохир ибн Хусайнни Хуросон вилоятига ноиб этиб тайинлайди. Тохир Хуросон ноиблигининг пойтахти қилиб Нишопур шаҳрини танлади. У Хуросон ва Ўрта Осиё вилоятларини (Табаристон, Журжон, Рай, Кирмон, Хуросон, Сейистон, Мовароуннаҳрнинг жануби) мустақил ҳоким сифатида бошқариб, 822 йилда халифа номини хутба намозига қўшиб ўқишни таъқиқлади. Бу эса очиқдан-очиқ халифадан ўзини мустақил деб эълон қилиш эди. Лекин Тохир ибн Хусайннинг бу режаси амалга ошмади. У тўсатдан вафот этди. Тахмин қилишларича, бу ҳолат халифанинг ўз ноиблари устидан сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкам тутишга интилишидан далolat беради.

Юқоридаги воқеадан қатъий назар, халифа Маъмун Тохирнинг ўғли Талха ибн Тохирни Хуросон ноиби этиб тайинлайди. Замонавий адабиётларда берилишича, маҳаллий сулола вакиллари ноиб бўлиб қолганлигининг сабаби, халифаликнинг айнан маҳаллий ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши қўзғолонларни бостиришида фойдаланиши эди. Шунингдек, Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан яна бири ўзига қарашли ҳудудларда айрим вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Жумладан, Тохир ибн Хусайннинг ўзи Сомонийларни Самарқанд, Фарғона ва Шошга ҳоким бўлишларини расман тасдиқлаган. Ўша даврда Хуросон ноиблигига қуйидаги вилоятлар кирган эди: Мовароуннаҳр, Хоразм, Сейистон, Кўхистон, Кермон, Кўмис, Табаристон ва Журжон. Улар ҳажмига кўра катта ва кичик туманлардан иборат бўлган.

50 йилдан зиёдроқ ҳукмронлик қилган Тохирийлар сулоласининг вакиллари қуйидагилар эди.:

Тохир ибн Хусайн (821-822йй);

Талха ибн Тохир (822-828йй);

Абдуллоҳ ибн Тоир (828-844йй);

Тохир II ибн Абдуллоҳ (844-862йй)

Муҳаммад ибн Тохир (862-873);

Тохирийлар мустаҳкам ҳокимият яратиш ва қишлоқ хўжалигини тартибга солиш борасида жиддий чора-тартибларни амалга оширдилар. Улар янги каналлар бунёд этиб сувдан фойдаланишни яхшилаш чораларини кўрдилар. Абдуллоҳ ибн Тохирнинг буйруғи билан ўлкадаги йирик қонуншунослар суғориш учун фойдаланиладиган сув таксимоти қонунлари тўплами – **Китоб ал-қунийни** туздилар. Ушбу қонунлар юзлаб йиллар мобайнида Мовароуннаҳрда сувда фойдаланишдаги баҳс-мунозараларни ҳал этишда асос бўлиб хизмат қилган.

Тохирийлар шундай ижтимоий-иқтисодий сиёсат юритганларки, бу сиёсат асосан аҳолининг ҳукмрон табақаларини қўллаб-қувватлашга қаратилган эди. Мисол учун, бизга қадар сақланган Тохир ибн Хусайннинг ўғли Абдуллоҳга ёзган хатида шундай дейилади: «Шуни билгинки, бойлик кўпайиб хазина тўлиб тошганда ҳам у даромад келтирмайди. У фуқаро зарурати, улар ҳақ-ҳуқуқларини адо этишга, уларни ташвиш ва қарзлардан озод этиш учун сарфланган тақдирдагина кўпаяди, ортиб боради; бу билан халқ оммасининг эътибори қозонилади; шу билан халқ фаровонлиги таъминланса, бу ҳокимларга зеб беради, давроннинг эмин-эркинлиги шу бўлади, шухрат ва қудрат бағишлайди; шу билан бирга агар шундай иш юритсанг, ер солигини катта миқдорда ундириш имониятига эга бўласан ва бойлигинг ошади. Бу билан сен халқ оммасига саховат қўлини очсанг, бойлигинг ортади, куч-қудрат эгаси бўласан, қўшин сақлайсан ва ҳаммани ўзинга мафтун этасан». Тохир ўз ўғлини мана шундай «моҳирона» сиёсат юргизишга чақиради ҳамда Абдуллоҳ ибн Тохир қайсидир маънода отасининг маслаҳатларига амал қилган эди.

Ўз даврида Абдуллоҳ йирик ер эгалари ва давлат амалдорлари томонидан айрим ерлардаги деҳқонларга нисбатан бўлаётган ноҳақликларни имконият даражасида чеклашга ҳаракат қилди. У деҳқонларнинг аҳолини бирмунча тартибга солувчи махсус фармон эълон қилди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу фармонда жумладан шундай дейилади: «Оллоҳ бизни уларнинг (деҳқонларнинг – Э.Б.) кўли билан боқади, бизни уларни оғзи билан олқишлайди ва уларга озор беришни

таъкиклайди». Албатта, бу билан Абдуллоҳ бутунлай зироаткор-деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳукмдор бўлган, деб бўлмайди. У «деҳқонларга озор бермасликни» талаб қилишига сабаб, бусиз давлат хазинасига етарли солиқлар келиб тушмас эди.

Аҳволни яхшилаш учун айрим ҳаракатлар қилинган бўлишига қарамай, Тоҳирийлар даврида аҳоли кўпгина қатламларининг айниқса, зироаткор-деҳқонларнинг аҳволи оғир бўлиб қолаверди. Мисол учун, 844 йилда Абдуллоҳ ибн Тоҳир зироаткор-деҳқонлардан олинган хирождан 48 млн. дирҳам тўплаган эди. Солиқларнинг кўплиги деҳқонларнинг кўзғолон кўтаришига олиб келган. Тоҳирийлар бу кўзғолонларни шафқатсизларча бостириб турганлар. Бу ҳол ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар бир қадар сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Манбаларда Тоҳирийларнинг исломлаштириш сиёсатида мустаҳкам турганликлари қайд этилади. Улар ҳуқуқий муносабатларни ислом пешволарига таянган ҳолда ривожлантирганлар. Шунинг учун ҳам Тоҳирийлар ислом динини халқ орасида кенг ёйиш сиёсатини давом эттириб, ислом руҳонийларини асосий таянч деб билганлар. Талха ибн Тоҳир даврида зардўштийлик дини сақланиб қолган Уструшонада ҳам ислом дини қабул қилдирилган.

Ўз ҳукмронлик ерларида мустаҳкам тартиб сақланишини хоҳлаган Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзига қарши ҳар қандай ҳаракат ёки кўзғолоннинг олдини олишнинг энг муҳим усули – солиқ йиғувчиларнинг суистеъмолликларига йўл қўймасликда деб ҳисоблар эди. У турли солиқларнинг миқдорини камайтирмаган бўлса-да, солиқлар йиғишда турли жиноий ишга қўл урганларни жазолар эди. Амал ва мансаб эгаларининг ўзбошимчалигини олдини олиш ва давлат хазинасига зиён етказмаслик мақсадида Абдуллоҳ ўз қўл остидаги ўзига содиқ кишилар орасидан айғоқчилар танлаб, уларнинг хизматидан фойдаланар эди. Бундай махфий шахслар жойларда ҳукмдорларнинг юриш-туриши, ҳар бир мансабдорнинг Абдуллоҳ олдидаги мажбуриятларини қай даражада бажаришлари ҳусусида ноибга хабар етказиб туришган. Демак, амалдор хоҳ вилоят ҳокими бўлсин, хоҳ йирик деҳқон бўлсин, Абдуллоҳнинг назорати остида бўлган.

Тоҳирийлар давлати кўп сонли билимдон амалдорларга муҳтож эди. Шу боис Абдуллоҳ ибн Тоҳир аҳолининг барча қатламлари маълумот олишини таъминлашга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича, Абдуллоҳ отаси Тоҳир сингари шоир бўлган. Абдуллоҳнинг Марв, Амул ва Хоразмни бошқариб турган жияни Мансур ўзининг фалсафий асарлари билан машҳур бўлган. Абдуллоҳнинг ўғли Тоҳир II ҳам отасидан ўрнак олишга ҳаракат қилган.

Умуман, Абдуллоҳ ва Тоҳир II ҳукмронликлари даври маҳаллий маданиятнинг қайта тикланиш даври бўлди. Аммо, бу ўта мураккаб ва қийин жараён эди. Гап шундаки, Тоҳирийлар сулоласи вакиллариининг ўзлари, хусусан, Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзининг араб маданиятига хайрихоҳлигини таъкидлар эди. Шунга қарамасдан бизга қадар етиб келган айрим ёзма манбалар ва моддий ашёлар маҳаллий маданият ривожидан далолат беради.

Саффорийлар давлати. IX-X асрнинг бошларига келиб илгариги даврларда бўлгани каби, Ўрта Осиё деҳқончилик воҳоларидаги давлат ҳокимиятининг асосий вазифаларидан бирикўчманчилар ҳужумларидан ҳимояланиш эди. Айнан мана шу мақсадларда бу даврда қуроли кўнгилиларнинг махсус гуруҳлари, дин учун курашувчилар-ғозийлар гуруҳлари тузилади. Ғозийлар гуруҳларининг асосий қисмини касодга учраган деҳқонлар ва ҳунармандлар ташкил этар эди.

Маҳаллий ҳукмдорлар деҳқончилик воҳалари чегараларини дашт чегараларидан ҳимоя қилиш учун ғозийлар гуруҳларидан фойдалана бошлайдилар. Араб муаллифларининг маълумот беришларича, ғозийлар «маҳаллий ҳукмдорлар учун бир вақтнинг ўзида ҳам таянч, хан нотинчлик сабаби» га айлана бошлайдилар. Чунки бир томондан улар кўчманчиларнинг ҳужумларига қарши туриб, деҳқончилик воҳаларини уларнинг ҳужумларидан сақлаб турса, иккинчи томондан, кўп ҳолларда маҳаллий зодагонларга қарши халқ ҳаракатларининг фаол иштирокчилари эдилар.

IX асрнинг 70-йилларида ғозийларнинг қуроланган гуруҳлари Ўрта Осиё ва Эрон чегараларидаги халқ ҳаракатининг асосини ташкил этарди. Бу халқ ҳаракатларидан ҳунарманд мисгар (саффор) ака-ука Ёқуб ва Амр ибн Лайслар (Саффорийлар) ўз ниятларини амалга ошириш учун

фойдаландилар. Аввал бошда Саффорийлар кичик бир қароқчилар гуруҳини тузадилар ва кейинроқ, Сейистондаги ғозийлар гуруҳларига қўшиладилар. Қатъиятлик ҳамда лашкарбошилиқ қобилиятига эга бўлган Ёқуб ибн Лайс тез орада ғозийлар гуруҳларининг бошлиғига айланади. Ёқуб бошчилигидаги ғозийлар гуруҳи Сейистондаги сиёсий ҳаётга фаол аралаша бошлайди ва халқ ҳаракатларидан фойдаланиб 861 йилда Сейистоннинг маркази Заранж шаҳрини эгаллайди ҳамда бу ердан Тохирийлар ноибларини ҳайдаб юборади.

Шу тариқа Ёқуб Сейистоннинг ҳокими бўлиб олади ҳамда 10 йил давомида Тохирийларнинг сўнгги ҳукмдори Мухаммад ибн Тохир эгаллаб турган халифаликнинг шарқий вилоятларини улардан тортиб олади. 873 йилда Ёқуб Тохирийлар қўшинларини тор-мор этиб Хуросоннинг пойтахти Нишопур шаҳрини эгаллайди ва шу билан Мавороуннаҳр ва Хуросондаги Тохирийлар ҳукмронлигига барҳам беради.

Бағдоддаги халифалиқ ҳокимияти Ёқубнинг муваффақиятларидан анчагина хавотирга тушиб, унга қарши бир қанча чоралар кўрган бўлсада, бу ҳаракатлар бесамар тугади. 784 йилда халифа бўлиб ўтган воқеаларни тан олиб Ёқубни Хуросон ва Мавороуннаҳрга ноиб этиб тайинлашга мажбур бўлади.

Манбаларнинг маълумот беришича, Ёқуб ибн Лайс иззат-икромни, хушомадгўйликни, тантаналарни ёқтирмайдиган, оддий аҳоли қатори яшаган ҳукмдор бўлган. Аммо, унинг ҳарбий лашкарбошлиқ қобилияти кучли эди. Ёқуб тузган қўшинда қатъий тартиб-интизом ўрнатилган бўлиб, у ўзи жасорат кўрсатган ҳолда, аскарлари, уларнинг бошлиқлари ва суворийлардан ҳам жасорат талаб қилган. Ёқуб қўшинларининг асосий қисми алмутатаввия (кўнгиллилар, уларни «айёрлар» ҳам деб атаганлар) ташкил этган бўлиб, бу қисм доимий равишда ерсиз деҳқонлар ва ишсиз хунармандлар ҳисобига тўлиб турган. Айёрлар орасидан жангларда жасорат кўрсатганлар ҳарбий бошлиқ – сарҳанг лавозимига кўтарилган. Қўшинда айёрлардан ташқари озодагон-эркин жангчилар ва ғулом-қуллар гуруҳлари ҳам бўлган. Қўшинга ҳар уч ойда бир марта маош берилган. Қўшинлар вақти-вақти билан ҳарбий кўрикдан ўтказилиб турилган.

876 йилда Ёқуб ибн Лайс халифа ҳокимиятини эгаллаш мақсадида Бағдодга қўшин тортади. Бағдоддан 100 км узоқликдаги Дар ал-Акул деган жойда Ёқуб ва халифа қўшинлари тўкнашиб Ёқуб мағлубиятга учрайди. Ушбу муваффақиятсиз юришдан сўнг уч йил ўтгач Ёқуб ибн Лайс вафот этади ва унинг ўрнини укаси Амр ибн Лайс эгаллайди. Амр ибн Лайс халифага ўз вассаллигини билдирганидан сўнг Мавороуннаҳр ва Хуросонни бошқариш ҳуқуқини берувчи ёрлиқ олади. Аммо, Тохирийларда бўлгани каби Саффорийлар ҳам амалда халифалиқдан мустақил сиёсат олиб борганлар. Манбаларнинг маълумот беришича, Амр ибн Лайс моҳир сиёсатчи ва ташкилотчи, ҳарбий ишни пухта билган шахс бўлган.

Саффорийлар ҳукмронлиги даврида халқнинг аҳволи сезиларни даражада яхшиланмади. Ваҳоланки, улар халқ ҳаракати натижасида ҳокимият тепасига келган эдилар. Саффорийлар асосан майда ва ўрта ҳол ер эгаларига суянган ҳолда давлатни идора қилдилар. Улар халқдан олинадиган солиқ миқдорини ўзгартирмадилар. Шунинг учун ҳам кенг халқ оммаси уларни қўллаб қувватламади. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Сомонийлар сулоласи тарих саҳнасида пайдо бўлди. 900 йилда Бухоро остонасида Амр ибн Лайс қўшинлари Сомонийлардан мағлубиятга учради ва Саффорийлар ҳукмронлиги тугатилди.

2§. Сомонийлар давлати.

Сиёсий тарих. IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мавороуннаҳр ва Хуросонда Сомонийлар сулоласи пайдо бўлади. Бу сулолага Сомон кишлоғи (манбаларда – Балх яқинида, Самарқанд атрофларида, Термиз яқинида) оқсоқоли Сомонхудотнинг авлодлари асос соладилар. Йирик ер эгаси бўлган Сомонхудот Маъмун Хуросон ноиблиги даврида унинг хизматига ўтиб тез орада эътиборга тушади. Сомонхудотнинг ўғли Асад ҳамда набиралари ҳам Маъмун саройида хизмат қилишган. Шахсан Маъмуннинг буйруғи билан Хуросон ноиб Асаднинг ўғилларини 820 йилда турли вилоятларга ноиб этиб тайинлайди. Хусусан, Нух Самарқандни, Аҳмад Фарғонани, Яхё Шош ва Уструшонани, Илёс Ҳиротни бошқара бошлайдилар.

Даставвал, Асаднинг катта ўгли Нуҳ укалари мулкларини бирлаштириб, халифаликдан мустақил давлат барпо этиш ҳаракатини бошлади. Чунки Нуҳнинг номидан танганлар зарб этилгани маълум. Нуҳ вафотидан сўнг укаси Аҳмад унинг ишларини давом эттириб аста-секин Мавороуннаҳрни Сомонийлар сулоласи бошчилигида бирлаштиришга киришади. Тоҳирийлар Аҳмаднинг бу ҳаракатларига қаршилик кўрсата олмадилар. 865 йилда Аҳмад вафот этгач кўпчилик Сомонийлар томонидан сулола бошлиғи сифатида Аҳмаднинг ўгли Насрни тан олади.

873 йилда Бухоро шаҳри ва унинг атрофларини Тоҳирийларнинг сўнгги вакили Муҳаммад ибн Тоҳир босиб олди ва ҳудудларга солиқлар солди. Бундан ғазабланган халқ Муҳаммадга қарши кўзғолон кўтардилар. 874 йилда Муҳаммад ибн Тоҳир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари Насрдан Бухорога ноиб юборишни илтимос қиладилар. Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким қилиб жўнатади. Наср Исмоилни ўз ноиби деб ҳисоблар эди. Исмоил ибн Аҳмад Бухорода ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, Самарқандга юбориладиган солиқни юбормай қўйди ҳамда акасига тобё бўлишни истамади. Натижада 886 йилда ака-укалар ўртасида биринчи тўқнашув бўлиб, Исмоил енгилди ва у вақтинча Бухоро ноиблигидан туширилди. 888 йилдаги иккинчи жангда Исмоил Наср кўшинларини тор-мор этишга муваффақ бўлди. 892 йилда Наср вафот этгач Исмоил Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди. Дўйтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилди. Исмоил Сомоний 893 йилда кўчманчиларга қарши кўшин тортиб дастлаб Тарозни, кейин эса Уструшонани эгаллашга муваффақ бўлди.

Бағдод халифаси ал-Мутадис (892-902 йй.) Исмоилнинг қудрати ошиб кетаётганидан саросимага тушиб 898 йилда Мовароуннаҳр ноиблигидан Исмоилни тушириб унинг ўрнига саффорий Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. Мавороуннаҳр ноиблиги тўғрисидаги ёрликни олгач Амр ибн Лайс Исмоилга қарши кўшин тортди. 900 йилда Балх атрофларида Исмоил Саффорийлар кўшинларини тор-мор этди. Манбалар маълумотларига кўра Исмоилни нафақат Бухородан, балки Хоразм ва Фарғонадан ҳам келган ҳарбий кучлар қўллаб-

қувватлаган эдилар. Наршахийнинг маълумот беришича, Исмоил бу жангда Бухоро хунармандлари ва оддий халқнинг қўлига қурол бериб ўз озодлигини сақлаб қолишга чақирган. Кенг халқ оммасининг қўллаб-қувватлаши натижасида Исмоил Сомоний араб босқинидан кейин биринчи бўлиб ўзаро жанжалларга ботган, босқинчилар томонидан таланган ўлкани қудратли ва мустақил давлатга айлантиришга эришди. Шу тариха Исмоил Мовароуннаҳр ва Хуросон, Эроннинг қатор шарқий ва шимолий вилоятларини ўз ичига олувчи йирик давлатга асос солди ва бу ҳудудларда Араб халифалиги ҳукмронлигига барҳам берилди.

Шундай қилиб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарқанд, Бухоро Хоразм, Чағаниён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сейистон, Ғазна каби қатор вилоятлар Сомонийларга бўйсундирилди. Уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақо тобё бўлмасада, Сомонийлар ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Исмоил Сомоний йирик ер эгаси бўлиб, маҳаллий зодагонлар ва савдогарларга таяниб давлатни идора қилган. Лекин Исмоил ҳам, бошқа Сомонийлар ҳам ички ижтимоий зиддиятларни йўқота олмадилар. Натижада деҳқонларнинг ер эгаларига қарши чиқишлари бўлиб турган. Бундан ташқари айрим чекка вилоятлар ҳокимлари марказлаштириш сиёсатига қаршилик қилиб турганлар.

907 йилда Исмоил Сомоний вафот этиб тахтни унинг ўгли Аҳмад ибн Исмоил эгаллади. Аҳмад узоқ вақт ҳукмронлик қилмади (907-914 йй.). Унинг даврида давлатни идора этишда араб тилини қайта тикланиши кўпгина маҳаллий зодагонлар ва турк гуломларининг норозилигини ўйғотди. Натижада у 914 йилда турк гуломлари томонидан ўлдирилиб, тахтга унинг 8 ёшли ўгли Наср ибн Аҳмад ўтирди ва у балоғатга етгунча давлат ишларини вазир Абдулло Жайҳоний бошқариб турди.

914 йил охирида Самарқандда яна кўзғолон кўтарилди. Давлатнинг жанубий ҳудудларида бўлган Ҳусайн ибн Али Марвозий раҳбарлигидаги кўзғолон айниқса кескин тус олди. Бу кўзғолон карматлар гоёси байроғи остида бўлиб ўтди. Бу кўзғолон 918 йилда бостирилиб Марвозий асир олинди. Кўп ўтмай Насрнинг қариндоши Аҳмад ибн Нуҳ ҳокимиятга қарши бош кўтарди. 922 йилда эса Илёс ибн Исҳоқ кўзғолон кўтарди. Тинмай давом этган кўзғолон ва исёнлар Сомонийлар

давлатининг қудратига таъсир кўрсатиб, у аста-секинлик билан инқирозга юз тута бошлади.

Таъкидлаш лозимки, Наср ибн Аҳмад ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлати ҳудудларида карматлар ҳаракати анча кескин тус олди. Карматлар исломни ёйилишига, ер эгаллиги муносабатларини кучайишига қарши чиқдилар ва илгариги анъаналарни, қишлоқ жамоаларини қайта тиклашни ёқлаб чиққан эдилар. Шунинг учун ҳам бу ҳаракатни кенг халқ оммаси қўллаб қувватлади. 943 йилда тахтга ўтирган Насрнинг ўгли Нух карматларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. Уларнинг мол-мулкларини мусодара қилди.

Нух ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлатининг инқироzi яққол кўзга ташлана бошлади. Бўшаб қолган хазинани тўлдириш мақсадида Нух солиқлар миқдорини кўпайтирди. Бу халқ норозилигини янада оширди. Халқ норозилигидан фойдаланган Нухнинг амакиси Иброҳим ибн Аҳмад Хуросон ноиби Абу Али Чағоний ёрдамида вақтинча Бухоро тахтини эгаллаб олишга муваффақ бўлди. Абу Али Чағоний Хуросонга қайтгач Нух яна Бухоро тахтига қайтди ва исёнкор қариндошларини қаттиқ жазолади. Лекин Сомонийларнинг Абу Али Чағоний билан кураши кейинги йилларда ҳам давом этди.

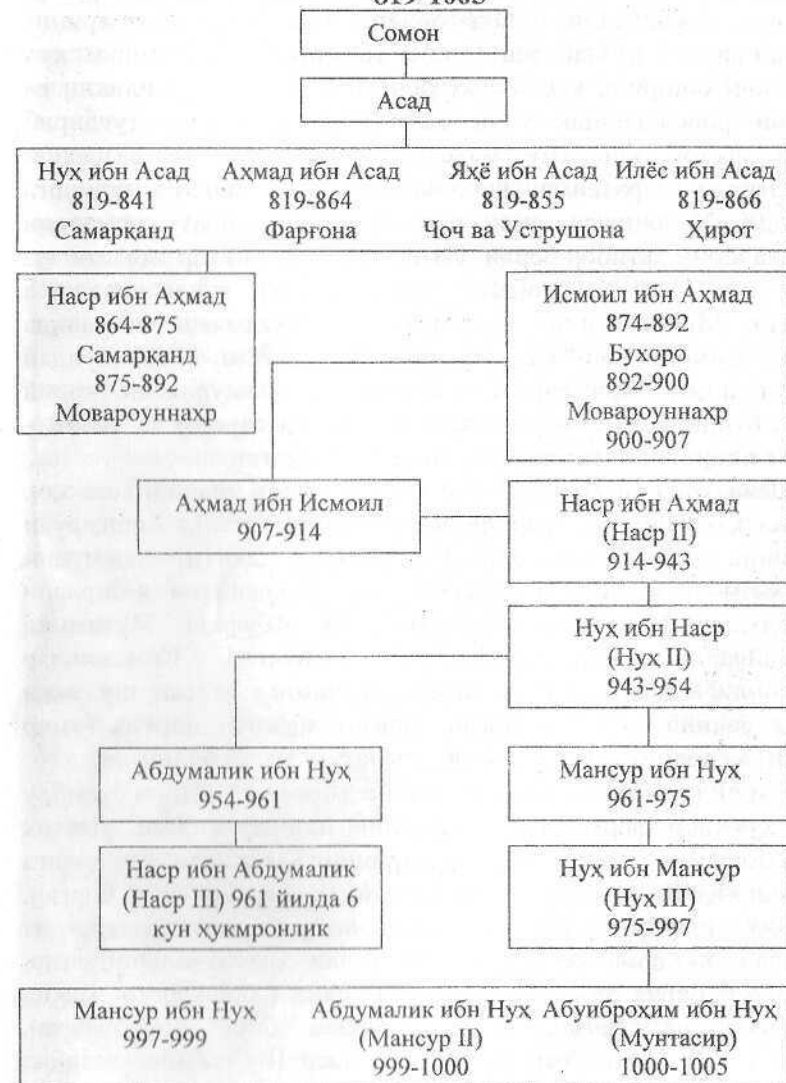
Солиқларнинг йил сайин кўпайиб бориши, зодагонларнинг ўзаро жанжаллари, ноибларнинг марказга бўйсунмай қўйиши ва саройда бўлаётган тахт учун курашлар Сомонийлар давлатини жуда заифлаштириб юборди.

Бу курашлар айниқса Амир Мансур ибн Нух II (976-997 йй.) ҳукмронлиги даврида кескин тус олди. Ички низолар оқибатида Нух II Еттисув ва Қошғарда вужудга келган Қорахонийлар давлатининг Мавароуннаҳрга қилган юришларига кескин қаршилиқ қилолмади. Сомонийлар давлатидаги беқарорликдан фойдаланган Қорахоний Ҳорун Бугроҳон 990 йилда Ғарб томон кўшин тортди ва икки йил давомида Сомонийларга қарашли бир қанча вилоятларни босиб олди. Шундан сўнг Сомонийлар давлати ўзини тиклай олмади. 13-15 йил давомида Сомонийлар ҳукмдорлари асосан Қорахонийлар ва қисман Салжуқийлар билан кураш олиб бориб ниҳоятда ҳолдан тойдилар. Сомонийларнинг сўнгги ҳукмдори Абу Иброҳим Мунтасир 1005

йилда ўлдирилади ҳамда Мавароуннаҳр ва Хуросондаги Сомонийларга тегишли бўлган ҳудудлар Қорахонийлар ва Ғазнавийлар томонидан бўлиб олинади.

Сомонийлар шажараси

819-1005

1
Давлат тизими ва бошқаруви. Сомонийлар Мовароуннахр ва Хуросонда мустақил давлат тузиш учун авваламбор, кучли марказлашган ҳокимият тузиш кераклигини яхши тушунишган. Бу айниқса Исмоил Сомоний даврида куннинг долзарб масаласига айланган эди. Йирик ер эгаси бўлган Исмоил биринчи навбатда маҳаллий зодагонлар ва савдогарларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутди. Давлатнинг иқтисодий куч қудратини ошириш, кишлоқ хўжалигини, ҳунармандчиликни ва савдони ривожланиши учун кенг шарт-шароитлар тугдириб бериш лозим эди. Шу мақсадда Исмоил катта ва яхши қуролланган, сараланган қуроли кучларни ташкил қилишга киришди. У айниқса, турк гуломларидан иборат қисмларни тузишга катта эътибор берди. Натижада Сомонийлар давлати тез орада мусулмон Шарқидаги марказлашган кучли давлатга айланди. Мамлакатнинг қудратини мустаҳкамлаш мақсадида Исмоил Сомоний бир қанча ислохатлар ўтказди. Мана шундай ислохатлардан бири давлатни бошқариш маъмуриятни жорий қилиш бўлди. Бу маъмурият даргоҳ – амир саройи ва девон – давлат идораси, вазирликлардан иборат бўлган.

Давлатни бошқарувчи олий ҳукмдор амир унвонига эга эди. Исмоил Сомоний ўз даврида марказлашган давлат бошқаруви тизимини жорий этган эди. Сомонийлар давлати мажмуини мустаҳкамлашда Нух II Сомонийнинг маърифатли вазирлари Абуабдулло Муҳаммад Жайҳоний ва Абуфазл Муҳаммад Баламийларнинг хизматлари катта бўлган. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида бош вазир лавозимига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланган. Давлат мажмуи даргоҳ (амир саройи) ва девонга (вазирликлар, давлат идораси) бўлинган.

Саройда сиёсий ҳокимият соҳиби хорас қўл остида бўлиб, у олий ҳукмдор фармонлари ижросини назорат қилган. Даргоҳ ҳамда бошқа муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош ҳожиб ва унинг ходимлари олиб борган. Саройда шарбатдорлар, дастурхончилар, таштадорлар, от боқарлар, хўжалик бекалари каби турли хизматчилар бўлган. Саройдаги барча хўжалик ишларини вакил бошқарган. Вакил саройдаги энг эътиборли кишилардан бири ҳисобланган. Наршахийнинг маълумот беришича, Наср II Сомоний даврида

Бухоро регистонида давлатдаги 10 та девонга атаб махсус 10 та бино қурилган. Давлатда қуйидаги девонлар фаолият кўрсатган:

Девони вазир (бош вазир девони). Бу девонга қолган барча девонлар бўйсунган. Бош вазир девони барча маъмурий, сиёсий, хўжалик ва ҳарбий маҳкамаларни назорат қилган.

Девони мустауфи (молиявий ишлар девони). Бу девон давлатнинг барча молиявий ишларини бажарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан бошқарилиб, унинг ихтиёрида ҳисобчилар, мунший ва котиблар, дафтардорлар бўлган.

Девони амид ал-мулк, ёки ал-расаил (расмий ҳужжатлар девони). Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган барча ҳужжатларни тузиш ва ишлаб чиқиш билан шуғулланган. Шунингдек, бу девон чет давлатлар билан бўлган дипломатик муносабатларни ҳам назорат қилган.

Девони соҳиб-аш-шурот (ҳарбий ишлар девони). Бу девон давлатнинг бутун ҳарбий ишларини назорат қилган, жумладан, амирнинг шахсий қўшинини (гвардиясини) бошқарган. Ушбу девонбошининг махсус ёрдамчиси – ариз бўлган. У маҳкама ва унинг бошлиғи амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Қўшинга бир йилда тўрт марта маош тўланган. Бу девон ҳарбий интизомни таъминлаб турган.

Девони соҳиб ал-борид (хат-хабарлар назоратчиси девони). Ушбу девон марказда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар, хабарномаларни вилоят ва шаҳарларга етказиш билан шуғулланган. Бу девоннинг вилоятлардаги бошлиғи фақат марказга бўйсунган. Бу девон ходимлари вилоят ва шаҳарларда бўлиб турадиган, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлган воқеаларни марказга етказиб турган. Шунингдек бу девон давлат элчилари, вилоят ва шаҳарлар ҳокимлари устидан махфий назорат ўтказган.

Девони мухтасиб (бозорлар ва кўчалар, шариат қонун қоидаларига риоя қилишни назорат қилувчи девон). Бу девон хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва кишлоқларда, кўча ва бозорларда тартиб-интизомни, тош-тарозини назорат қилганлар. Аҳоли томонидан шариат қонун-қоидаларига риоя қилишнинг назорати ҳам шу девон зиммасида бўлган. Ушбу

девонбоши ўз миргазаб (ходим) лари билан барча шаҳарларда фаолият кўрсатган.

Девони мамлакан хос (давлат иш боқарувчиси девони). Бу девон сарой таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатларни назорат қилган. Муҳим давлат ишлари ва айниқса, хазина қирим-чиқимини назорат қилиш ҳам шу девон зиммасида бўлган.

Девони вақф (вақф ерлари девони). Мачитлар, мадрасалар, умуман диний муассасалар ихтиёрида бўлган ер-сув, мол-мулк қабиларни бошқарган.

Девони қози аз-зиё (қозилик ишлари девони). Бу девонни давлатнинг бош қозиси бошқарган. Девон барча вилоятлар ва шаҳарлардаги қозилар фаолиятини назорат қилиб турган.

Юқорида санаб ўтилган девонларнинг барчаси (соҳиб алборид девонидан бошқа) маҳаллий ҳокимлар ва олий марказий ҳокимиятга бўйсунган. Таъкидлаш лозимки, Сомонийлар даврида маҳаллий бошқарув тизими ҳам самарали фаолият юритган. Вилоятлар бошқарувчилари – **ҳоким**, шаҳарлар бошқарувчилари эса – **раис** деб юритилган. Вилоятлар ҳокимлари кўп ҳолларда ҳукмрон сулола вакиллари билан ва катта таъсирга эга бўлган йирик зодагонлардан тайинланган.

Сомонийлар даврида амалдорларни давлат хизматида қабул қилишда маълум бир талаблар: давлат тили ҳисобланган араб тилини мукаммал билиш, исломий ҳуқуқ-фиқҳ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларида билимдонлик ва бошқалар мавжуд бўлиб, бу марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви самарадорлигини оширишга хизмат қиларди. Давлат бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорларнинг мавқелари ниҳоятда катта эди. Шунингдек, X асрда мусулмон руҳонийлари ҳам катта обрўга эга эдилар. Мовароуннаҳрда асосан ислом динининг ханифийлик мазҳаби тарқалган бўлиб, диндорлар бошлиғи **устод** (кейинчалик **шайх-ул-ислом**) Сомонийлар давлатида катта мавқега эга бўлган.

Сомонийлар давлатида суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган бўлиб, улар қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёнидаги ишлар қозикалон, қозилар,

муфти, раислар томонидан амалга оширилган. Вилоят ва шаҳар қозилари қозикалонга бўйсунган.

Давлатда ҳар бир вилоятлар ва шаҳарлар ҳукмдорлари кўнгиллиларидан иборат кўшин сақлаган. Кўнгиллилар одатда озод ва бой деҳқонларнинг ўғилларидан иборат бўлган. Кўнгиллилар ҳарбий ҳолат вужудга келган вақтда албатта йиғилган. Улар вилоят ва давлат даромади ҳисобига сақланган. Давлат ҳудудлари вилоят кўшинлари ва ғозийларнинг қисмлари билан кўриқланган.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Сомонийлар даврида кучли ва мустақил давлатнинг пайдо бўлиши деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тараққиёти – ўз навбатида ички ва ташқи савдони янада узвийлашувига ва тараққиётига олиб келди. Аввало, шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги савдо кенгайди. Иккинчи томонидан, шаҳар ва қишлоқларни кўшни кўчманчи халқлар ва бошқа давлатлар билан алоқаси ривожланди.

Ёзма манбаларда қайд қилинишича, бозорлар катта-кичик шаҳарларда ва ҳатто қишлоқларда бўлган. Айниқса қарвон йўллари бўйида жойлашган шаҳарларда бир нечтадан бозорлар бўлган. Бухоро, Хўжанд, Насаф, Кеш, Термиз, Ҳирот, Марв, Нишопур шаҳарларидаги бозорлар катта ва гавжум бўлган. Истахрийнинг маълумот беришича, Самарқандда Мовароуннаҳрнинг бош бозори жойлашган бўлиб, бу ерга кўпгина шаҳарлардан савдогарлар келган. Мовароуннаҳрда тайёрланган маҳсулотларнинг катта қисми Самарқандга келтирилган ва ундан кейин бошқа ўлкаларга тарқатилган. Ички ва ташқи савдода айрим кичик шаҳарларнинг ҳам ўрни катта бўлган.

Бу борада Пойканд шаҳри муҳим аҳамият касб этади. Манбаларда қайд этилишича, бу шаҳарда Сомонийлардан олдин ҳам савдогарлар Хоразм, Каспий бўйидаги ўлкалар ва Хитой билан олди-сотти ишлари олиб боришган. Шаҳар раислари савдогарлар учун барча шароитлар яратиб беришга ҳаракат қилганлар. Шаҳарда ўнлаб қарвонсаройлар мавжуд бўлган, улар бозорга яқин жойда жойлашган. Савдо расталари қарвонсаройнинг ўзида ҳам бўлган. Қарвонсаройлар йўлларда ҳам қурилган.

Бозорларда сотиладиган маҳсулотлар аввало, маҳаллий аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган. Хунармандлар ўз молларини сотиб, озиқ-овқат маҳсулотларини харид қилганлар, ўз навбатида хунармандчилик маҳсулотларига деҳқонларнинг талаби катта бўлган. IX-X асрларда Ўрта Осиёнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотик катта аҳамиятга эга эди. Бу борада кўчманчилар билан чегарадош бўлган шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Кўчманчилар шаҳарларга келиб деҳқончилик ва хунармандчилик маҳсулотларини харид қилганлар, тери ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини сотганлар.

Ўрта Осиёлик савдогарлар ўз молларини араб халифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булғорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотганлар. Ўрта Осиёдан Хитой билан Ўрта ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-Шарқий Европага олиб борувчи карвон йўллари ўтган. Айниқса, Ўрта ер денгизи билан боғловчи карвон йўли анча гавжум бўлган. Бу йўл Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Амул, Бухоро, Насаф, Кеш, Самарқанд, Уструшона, Чоч, Баласоғун орқали Хитойга олиб борган. Хитойга Ўрта Осиёдан отлар ва шиша буюмлар олиб борилган. Хитойдан эса турли-туман ипак газламалар келтирилган. Хазар, Булғор ва Рус ерларига Ўрта Осиёдан қуруқ мевалар, турли-туман газламалар, гуруч ва кумуш чиқарилган. Ўз навбатида Жануби-Шарқий Европадан Ўрта Осиёга мўйна, мис, тери, қорамол, қулар келтирилган. Жануби-Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларида хоразмлик савдогарларнинг ўрни катта бўлган.

IX-X асрларда маданий ҳаёт ҳам ўзининг юқори даражасига кўтарилди. Аввало, меъморчилик санъати ва қурилиш услублари ривожланди. Турар-жойлар, йирик бинолар, амирлар саройлари ҳам хом ғиштдан қурила бошланди. Маъмурий бинолар, йирик бойлар ва амалдорларнинг уйлари устунлар ва ўйма нақшлар билан безатилган. Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон меъморчилик санъатининг юқори тараққиётидан ёрқин далолат берувчи ёдгорлик бу Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир. Мақбара ўта оддийлик ва маҳобатли шаклга ҳос бўлиб у 892-943 йиллар орасида қурилган ва ўзининг бағоят чиройли қилиб ишланган ташқи кўриниши билан ажралиб

туради. Ушбу мақбара ўрта асрлар меъморчилик санъатининг ноёб дурдоналаридан бири ҳисобланади.

Сомонийлар даври меъморчилигининг яна бир ноёб дурдонаси Каттақўрғондан 60 км жанубдаги Тим қишлоғида жойлашган Араб ота мақбарасидир. Бу мақбара Исмоил Сомоний мақбараси билан ўхшашлик топади. Бу ўхшашлик мақбаранинг умумий кўринишида, иншоотнинг тузилишида, умумий безатилишида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга Араб ота мақбараси мисолида Сомонийлар давридаги меъморчилик тараққиёти ва ривожланиш йўллари кўрамиз. Сомонийлар даври меъморчилигининг нодир намуналарини шунингдек, Карки (Туркменистон) яқинидаги Аламбардор, Узун (Сурхондарё) яқинидаги Хўжа Нахшон, Карманадаги Мир Саид Баҳром мақбараларида ҳам учратиш мумкин.

IX-X аср меъморчилигининг ривожланиш йўлларининг сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кузитишимиз мумкин. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда Бухородаги Мағоки Аттоторон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шаҳристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда диний меъморчиликнинг ривожланиш йўллари кузатиш имконини беради.

Наршахийнинг маълумот беришича, амир Наср ибн Аҳмад Бухоро регистонида ўзи учун катта сарой қурдирган ва унинг қурилишида катта маблағ сарфлаган. Бу сарой ғоятда гўзал бўлган. Саройнинг олдида эса девонлар учун бинолар қурилган. Амир ва ҳокимлар саройи Нишопур, Марв, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ҳам бўлган. Бу саройлар ўзларининг катталиги ва гўзаллиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда бундай саройлар хушманзара жойларда, боғлар ичида бунёд этилган.

Ўрта Осиё халқларининг асрлар давомида эришган маданий ютуқлари ва билимлари IX-X асрларда яшаган ва ижод қилган олимларга катта илмий пойдевор вазифасини ўтади. Агарда бу илмий пойдевор юқори даражада бўлмаганда эди, Сомонийлар давридаги илмий тараққиёт ҳақида гапириш қийин бўлар эди. Бухоро, Марв, Самарқанд, Нишопур, Балх, Бинкент, Кеш, Насаф, Термез, Хўжанд, Урганч каби шаҳарлар бу давр ичида йирик

маданият ва фан марказларига айландилар. Сомонийлар ўз давлатлари худудида жойлашган ўлкалардан чиққан замонасининг етук маърифий ва фан соҳибларини Бухорога таклиф этдилар. Улар амир саройларида ўтказиладиган илмий мунозаралар ва адабиёт учрашувларига таклиф қилиниб турдилар. Ўз билимларини янада чуқурлаштириш ақсадида амир кутубхоналарида сақланадиган кўлёмаларни ўргандилар.

Сомонийлар даврида Ўрта Осиёнинг қўшни давлатлар ва халқлар билан маданий ва савдо алоқлари янада кенгайди ва узвийлашди. Мовароуннаҳр ва хуросонлик олимлар – Абдулло Рўдакий, Абумансур Дакикий, Абулқосум Фирдавсий, Мусо ал-Хоразмий, Абу Нарс Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абулаббос ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Наршахий қабилар ўзларининг буюк ихтиролари ва тадқиқотлари билан нафакт ўз ўлкаларидагина эмас, балки бутун машриқу мағрибда машҳур бўлдилар. Эътиборли томони шундаки, бу олимлар қомусий билимлар соҳиблари бўлишган. Улар фаннинг турли соҳаларида ижод этиб, дунё маданияти ва фанининг ривожланишига узларининг салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Улар ихтиро этган кашфиётлар фақатгина уларнинг номларига боқийлик бахш этмай, балки бутун халқимизнинг обрў-эътиборини дунёга таратди. Бу даврга оид моддий топилмалар, меъморий ёдгорликлар халқимизнинг юксак маданиятидан, нозик дидидан, чуқур билимидан ва ижодий парвозидан гувоҳлик бериб келмоқда.

3§. Қорахонийлар давлати.

Сиёсий тарих. X асрнинг иккинчи ярмига келиб ички зиддиятларнинг кўпайиши ва кескинлашуви натижасида Сомонийлар давлати кучсизлана бошлади. Сомонийларга тобе бўлган вилоятларда, айниқса, Хуросонда улар ҳокимиятига қарши кўтарилган исёнлар, тожу-тахт учун узлуксиз олиб борилган курашлар Сомонийлар давлати инқирозини яқинлаштирган эди. Бундай вазиятдан Етгисув ва Қашғарда яшовчи туркий қабилалар унумли фойдаландилар. Чунки, X асрнинг иккинчи ярмига келиб бу худудлардаги туркий қабилалар – қарлуқлар, чиғиллар, яғмолар ва бошқалар

ўзларининг кучли феодал давлатларини тузишга муваффақ бўлган эдилар.

Қорахонийлар туркий қавмлар эканлиги аниқ бўлса-да, уларнинг келиб чиқиши ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, улар ўз сулолаларини «Афросиёб авлоди» деб атаганлари ҳамда Қорахонийлар чиғиллар ёки қарлуқлар қавмига мансублиги ҳақидаги нуқтаи назар ўрта асрлар даври тарихининг кўпчилик тадқиқотчилари томонидаги эътироф этилади.

Қорахонийлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилган ва мусулмонча Абдулқарим деган ном олган ҳукмдор Хорун Буғраҳон ҳисобланади. Айрим ёзма манбаларда у Буғраҳон ат-Туркий деб номланади. Мисол учун, Ибн ал-Асир ўзининг «Китоб ал-камил фи-тарих» асарида маълумот беришича, Қашғар, Баласоғундан то Чан (Хитой) чегарасигача бўлган ерлар Буғраҳон ат-Туркий ҳукмронлиги остида бўлган.

Бутун Тянь-Шань ва Етгисувни эгаллаб бўлгандан сўнг, қорахонийлар Сомонийлар давлати таркибига бўлган Мовароуннаҳрга ҳам ҳарбий юришлар уюштира бошлайдилар ва тез орада Фарғона ва Исфижоб (Сайрам) ни босиб олишга эришадилар. 990-992 йилларда қорахоний Хорун (Ҳасан) Буғраҳон Сомонийларга тегишли бўлган Ўрта Осиёдаги мулкларнинг каттагина қисмини босиб олди. 992-993 йилларда Ҳасан Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони ҳам эгаллайди. Манбаларнинг маълумот беришича, Сомонийлар давлатида катта таъсирга эга бўлган турк лашкарбошиси, Хуросон ҳокими Абу Али Симжурий ва яна бир лашкарбоши Балх ҳокими Фойик очикдан-очик Қорахонийларга ён босадилар. Яъни, Симжурий Ҳасан Буғраҳон билан музокаралар олиб борган бўлса, Фойик Работи Малик яқинидаги Буғраҳонга қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Ҳасан Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони эгаллагач, касаллиги туфайли урушни давом эттиролмасдан Қашғарга қайтишда, йўлда Қўчқорбоши деган жойда 993 йилда вафот этади.

Ҳасан Буғраҳон вафотидан сўнг улуғ хон (қорахон) лавозимини, унинг жиёни Али ибн Мусо эгаллайди. Аммо у узок вақт тахтга ўтира олмади. Тахтни Қорахоний Наср Илекхон эгаллади. Сомонийлар давлатидаги ички низоларни, Сомоний

хукмдорлари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги келишмовчиликларни диққат билан кузатиб турган Қорахонийлар 966 йилда Наср Илекхон бошчилигида Бухорога янги юришлар уюштирдилар. Сомоний хукмдори Нух II Ғазна ҳокими Сабуктегинни ёрдамга чақиради. Балхдан катта қўшин билан етиб келган Сабуктегин Кеш ва Насаф оралигида жойлашиб, ўз қўшинлари билан келиб қўшилишини сўраб Нух II га элчи юборади. Лекин ўз «вассали» га унча ишонмаган Бухоро хукмдори ўз вазири Узайрининг фикрига қўшилиб бу таклифни рад этади ва Сабуктегинни ўзини Бухорога чақиради. Бундан ранжиган Сабуктегин ўғли Маҳмудни 20 минглик қўшин билан Бухорога жўнатади. Ўзи эса Наср Илекхон билан музокаралар олиб бориб, Қорахонийларга Сомонийларга тегишли бўлган шимолий худудларни тақдим этади.

Шундай қилиб, 1005 йилга қадар Сомонийлар ва Қорахонийлар ўртасида кўплаб урушлар бўлиб ўтди ва ўша йили сўнгги Сомоний Абу Иброҳим Исмоил Мунтасирнинг Бухорони озод этишдаги ҳаракатлари муваффақиятсиз якунланади ва Сомонийлар сиёсий тарих сахнасидан тушиб кетдилар. Хуллас, XI аср бошларида Қорахонийлар давлати Амударёнинг юқори ва ўрта оқимларидан то Етгисув, шарқда эса Торим дарёсигача бўлган худудларни ўз ичига олган эди. Айрим олимларнинг фикрича, шу вақтдан бошлаб Қорахонийлар Бухоро, Самарқанд ва умуман, Амударёгача бўлган худудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Сиёсий жиҳатдан олиб қараганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий кучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағаниён, Хутталон вилоятлари Қорахонийлар, Амударёнинг чап қирғоқ ерлари то Ғазнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари Ғазнавийлар, Хоразм эса Хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар угузлар иттифоқи томонидан бошқарилар эди.

Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга хукмронлиги 200 йилга яқин давом этади. Сомонийларга тегишли бўлган ерларни эгаллаш жараёнида Қорахоний бошқарувчилари вақтинчалик бўлса-да бирлашиб туркийларнинг йирик Қорахонлар давлатини барпо этадилар. Бу давлат бир неча вилоятларга бўлинган бўлиб,

Мовароуннаҳрга дастлаб Наср Илекхон ҳокимлик қилган. Шижоатли ва моҳир саркарда Наср Илекхон дўстона муносабатлар ўрнатиш тарафдори эканлигини билдириб қўшниси Маҳмуд Ғазнавий билан элчилик муносабатлари ўрнатади. Аммо, бундай муносабатлар узоқ чўзилмади. Маҳмуд Ғазнавийнинг шимолий Ҳиндистонда уруш олиб бораётганлигидан фойдаланган Наср Илекхон 1006 йилда катта қўшин билан Амударёдан кечиб ўтиб Балх, Тус, Нишопур шаҳарларини босиб олади. Шунга қарамасдан Ғазнавийлар Қорахонийларни Хуросондан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлдилар. 1008 йилда Қорахонийлар яна Хуросонга хужум қилдилар. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўзи 500 та жангга ўрнатилган филларга эга бўлган катта қўшин билан Қорахонийларга қарши чикди ва уларнинг қўшинини бутунлай яқсон қилди. Шундан кейин Қорахонийлар Хуросонга ҳарбий юриш уюштиришга бошқа журъат этмадилар.

Наср Илекхоннинг ўлимидан сўнг орадан бироз вақт ўтгач Мовароуннаҳрдаги ҳокимият Қорахонийларнинг Ҳасанийлар сулоласига мансуб Алитегин қўлига ўтди. Мовароуннаҳрни узоқ йиллар бошқарган Алитегин билан Қорахонийларнинг улуғ хони (тамғачхон) Юсуф Қодирхон ўртасида яхши муносабат ўрнатилган эди. Бу муносабатнинг янада кучайиб кетишидан чўчиган Маҳмуд Ғазнавий Юсуф Қодирхон билан келишиб Алитегинга қарши иш тутдилар. Улар 1025 йилда Мовароуннаҳрга юриш қилдилар. Алитегин Зарафшоннинг ўнг оқимида яшаётган кўчманчи туркман қабилалари ва Салжукхоннинг неваралари Исмоил, Тоғрул ва Довудлардан ёрдам сўрайди. Бу жангда Қорахонийлар мағлубиятига учраган бўлсаларда, Алитегин Мовароуннаҳрда ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мовароуннаҳр ерларига батамон ўрнашиб олгандан сўнг орадан кўп ўтмай, яъни 1015-1016 йиллар Қорахоний хукмдорлари, хонзодалар ва йирик амалдорлар ўртасида тож-тахтни эгаллаш, йирик яйловларни қўлга киритиш, айрим вилоятларни босиб олиш учун курашлар авж ола бошлайди. Натижада 1041 йилга келиб Қорахонийлар давлати иккига: шарқий ва ғарбий қисмга бўлиниб кетди. Ғарбий қисм Мовароуннаҳрдан то Фарғона водийсининг ғарбий

районларигача бўлган ҳудудларни эгаллаган бўлиб, унинг пойтахти даставвал Бухоро, бир муддат Ўзганд, кейин эса Самарқанд эди. Шарқий қисм Еттисув, Қашғар, Тароз, Исфижоб, Шош ва Шарқий Фарғонани ўз ичига олган. Унинг пойтахти аввал Баласоғун, кейин эса Қашғар эди.

XI асрнинг ўрталарига келиб Хуросондаги Ғазнавийлар давлати Салжуқийлар томонидан йўқ қилинди. Мовароуннахрни эса Қорахонийлар ўз қўлларида сақлаб қолдилар ва бу ерда Иброҳим ибн Насрнинг сиёсий фаолияти бошланади. У ўз кўшинлари билан аввало, Амударё бўйидаги Хутталон, Вахш, Чаганиённи босиб олади ва тез орада бутун Мовароуннахр ерларини забт этади. У янги пойтахт қилиб ўзига Самарқандни танлади ва шу ердан туриб ҳокимиятни бошқарди (1040-1068 йй.)

Иброҳим ибн Наср билан Салжуқийлар ўртасидаги муносабат анча ёмон эди. У Салжуқийларнинг бир неча хужумларини қайтаришга эришган. 1068 йилда Иброҳим ибн Наср вафотидан сўнг унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланиб, бу курашда Шамсулмулк ғалаба қозониб ҳокимиятни эгаллайди. 1072 йилда Салжуқий Султон Алп Арслоннинг вафотидан фойдаланган Қорахоний Шамсулмулк Салжуқийларга тегишли бўлган Термиз ва Балх вилоятларини эгаллади. Аммо, кўп ўтмай Алп Арслоннинг вориси бўлган Султон Маликшоҳ бошчилигида Салжуқийлар Қорахонийларни қайтариб юбордилар.

1080 йилда Шамсулмулк вафот этиб тахтга Қорахоний Аҳмад ўтиради. Аҳмадхон даврида мусулмон уламолари ва турк лашкарбошилари ўртасидаги кураш авж олиб кетади. Бундан фойдаланган Салжуқий Маликшоҳ Амударёдан кечиб ўтди ва каттиқ жанглардан сўнг Бухоро ҳамда Самарқандни эгаллади. Аҳмадхон эса асир олинади. Лекин, Мовароуннахрни ўз қўлида сақлаб қолишга кўзи етмаган Маликшоҳ Аҳмадхон билан сулҳ тузиб, катта ўлжалар олиб орқага қайтади. Аҳмадхоннинг Салжуқийларга итоаткорлиги ҳарбий лашкарбошилар ва рухонийларнинг норозилигига сабаб бўлганлиги боис, оқибат 1095 йилда у фитна уюштирилиб ўлдирилади.

XII асрнинг бошларига келиб Қорахонийлар тахтига Арслонхон (1102-1130 йй.) ўтириб ярим мустақил давлатни

бошқарган бўлсада, тўла мустақиллик учун ҳаракатлар олиб борди. Уламолар билан келишмовчилик ва бетоблиги туфайли Арслонхон тахтни 1130йилда ўғли Насрга топширади. Арслонхон Салжуқий Султон Санжардан ёрдам сўрайди. Ўша йили Султон Санжар фитначиларни жазолаб Самарқанд шаҳрини эгаллайди ва шу даврдан бошлаб Қорахонийлар ўз мустақиллигини деярли йўқотиб Салжуқийларга қарам бўлиб қолдилар.

Орадан кўп ўтмасдан Мовароуннахрга янги кўчманчи қабилалар Қорахитойлар (киданлар) хужуми хавфи пайдо бўлди. XII асрнинг 30-йилларида Қорахитойлар Шарқий Туркистон ва Еттисувни, яъни Шарқий Қорахонийлар ҳудудини босиб олдилар. Шарқий Қорахонийлар анча заифлашиб қолганлиги туфайли ўз мулкларини ҳимоя қила олмадилар. Ғарбий Қорахонийларнинг ҳам аҳволи бундан яхши эмас эди. 1137 йилдаги Хўжанд яқинидаги бўлган жангда Қорахитойлар кўшини Қорахоний Маҳмудхон кўшинларини тор-мор этдилар. Бу пайтда Хоразмни эгаллаш билан банд бўлган Султон Санжар ўз вассали Маҳмудхонга етарли ёрдам бера олмади. Самарқанд талон-тарож қилиниб, катта товон ундирилгач, Қорахитойлар орқага қайтдилар.

Орадан кўп ўтмасдан, яъни 1141 йилда Қорахонийлар яна Мовароуннахр ерларига бостириб келдилар. Уларнинг хужумини тўхтатиш учун Султон Санжар катта кўшин билан Самарқанд яқинига етиб келади. Бу сафар жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлди. Ҳал қилувчи бу жангда Султон Санжар ва Қорахоний Маҳмудхонларнинг бирлашган кўшинлари Қорахитойлар томонидан мағлуб этилди.

Самарқанд, Бухоро ва бутун Марказий Мовароуннахрни эгаллаган Қорахитойлар катта ўлжалар билан орқага қайтдилар. Қорахитойлар Баласоғундан ташқари ҳамма ерлар ҳокимиятни Қорахонийлар қўлида қолдирдилар. Қорахонийлар энди Қорахитойларга қарам бўлиб, ҳар йили уларнинг пойтахти Баласоғунга катта-катта ўлпон юбориб турар эдилар. XIII асрнинг бошларида Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Мовароуннахрга юришлари туфайли Қорахонийлар ҳукмронлиги бутунлар барҳам топди.

Ижтимоий тузум ва иқтисодий ҳаёт. Қорахонийлар сулоласи ўз ҳукмронлиги даврида ўз мулкларининг сарҳадларини бир неча марта ўзгартирганлар. Мисол учун, Мовароуннахрни эгаллагунига қадар уларнинг мулклари Тяньшань ва унинг атрофларини эгаллаган бўлса, XI аср бошларига келиб эса, ҳоконлик чегаралари Амударёгача етган. Орадан кўп ўтмай улар Шарқий Туркистонда Қашғарни ва Хўжандни қўлга киритдилар. Бундай ҳолат ҳоконликнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига ҳам катта таъсир кўрсатди. Ҳар бир вилоят маълум сиёсий мавқега эга бўлган ҳолда хондан кичикроқ унвонга эга элекхонлар томонидан бошқариладиган бўлди.

Қорахонийлар Сомонийларга нисбатан давлат тузилиши ва бошқарувининг бошқачароқ шаклини жорий этишга ҳаракат қилдилар. Уларда ҳокимият Сомонийларда бўлгани каби тўғридан – тўғри отадан ўғилга эмас, балки акадан укага, кейин сулоланинг навбатдаги авлодига ўтган. Айрим олимларнинг фикрича, Қорахонийларнинг бутун уруғи ҳокимиятнинг жамоавий соҳиби бўлиб, сулоланинг ҳар бир аъзоси ўзининг келиб чиқишига кўра, умумсулола мулкининг бир қисмига даъво қила оларди. Бу мулкнинг асосий қисми сулоланинг уч улуғ аъзоси – улуғ ҳоқон, кичик ҳоқон ва элекхонга тегишли ҳисобланарди. Уларнинг ҳар қандай авлодига ўз ҳиссаси ажратиб берилар эди.

Қорахонийларда иккита пойтахт: Қашғар ва Баласоғун мавжуд эди. Улуғ хон шу шаҳарлардан биридаги қароргоҳда ўтирган. Улуғ ҳоқон ёки улуғ хон «**ҳоқон ул-ҳоқон**» деган номда юритилиб, араб манбаларида мазкур унвон «**султон ус-салотин**», форс манбаларидаги «**шаҳаншоҳ**» га мос келади. Қорахонийларга қарашли ерлар тамғачхон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки ва жиянлар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Қорахонийлар Мовароуннахрни босиб олгач бу ердаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда катта ўзгаришлар содир бўлганлиги боис, Қорахонийлар ўз давлатларини вилоятларга бўлиб ташлайдилар. Мовароуннахр вилоятининг пойтахти Самарқанд,

Фарғонаники эса Ўзганд шаҳри эди. Бу вилоятлар бошлиқлари элекхонлар бўлиб улар Қашғардаги тамғачхонларга расман тобе эдилар. Қорахонийлар даврида Самарқанд элекхони анча кучайиб кетган эди. Самарқанд элекхони саройида Сомонийлар давлатида бўлгани каби вазир, соҳиби-борид, муставфий, ҳожиб, раис-мухтасиб каби амалдорлар бўлган. Таъкидлаш жоизки, Қорахоний ҳукмдорлари мусулмон уламолари билан қалин алоқа ўрнатганлар ва имомлар, сайидлар, шайхлар, садрларни қўллаб-қувватлаганлар.

Кейинги даврдаги янги адабиётларда таъкидланишича, Қорахонийлар даврида жамиятнинг ижтимоий бўғинлари кўйидагича бўлган:

- **ҳоқон-ул-ҳоқон**, Қорахон ёки тамғачхон. Энг юқори олий мансабдор шахс, давлатнинг олий бошлиғи;

- **элекхон** – ҳоқондан кейинги поғонада турувчи шахс. У ҳоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятнинг мулк соҳиби ҳисобланган;

- **иқтадорлар** – Қорахонийлар давлатининг таянч қатлами, асосий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширувчи жанговар бўлинмалар вакиллари. Улар ўз мартабаларига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар, яъни, туманлар ва вилоятлар миқёсидаги иқтадорлар;

- **ислом динининг пешволари** – имомлар, сайидлар, шайхлар, садрлар. Қорахонийлар мусулмон рхонийлари билан яхши муносабатларда бўлган бўлиб, давлатда диний мансабдорларнинг мавқеи ниҳоятда баланд эди;

- **ҳоқимлар, раислар, мухтасиблар** ва бошқ. Бундай шахслар Сомонийлар давридаги бўлгани каби Қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлаб олган ижтимоий қатламлардир;

- **тарикчилар** – зираоткорларнинг туркча номи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи асосий ижтимоий қатлам;

- **хунармандлар ва савдогарлар** – турли хилдаги хўжалик аҳамиятига молик ашё, асбоб-анжомлар ясовчи, тайёрловчи меҳнаткаш қатлам ва савдо-сотик билан машхур бўлган шаҳар аҳли;

- кўчманчилар – чорвадорлар яъни, чорва маҳсулотларини етиштирувчи асосий қатлам.

Қорахонийлар даврида оддий халқ – будун, солиқ тўловчи фуқаро – райият, қабила бошлиқлари – бек, савдогарлар – сарт деб аталган.

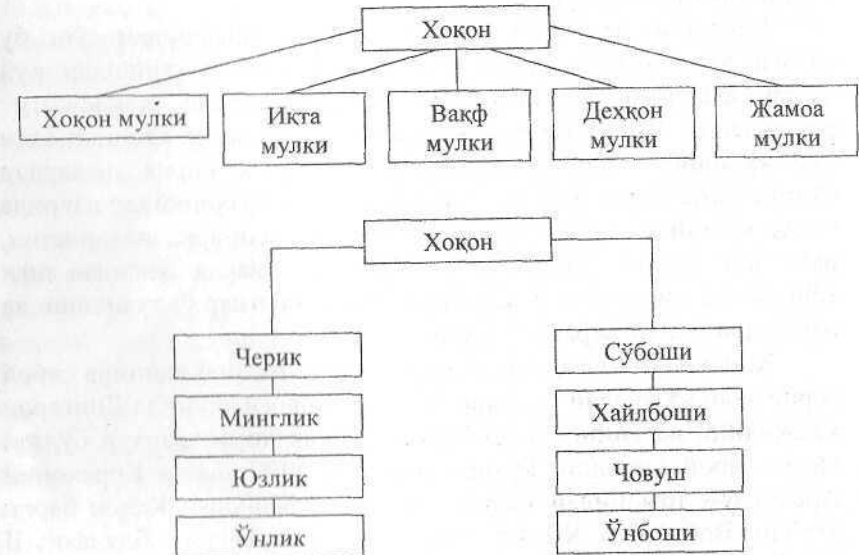
Сомонийлар даврида жуда катта кучга эга бўлган дехқонлар, йирик ер эгалари Қорахонийлар даврида ўз таъсирини аста-секин йўқота бордилар. Қорахонийлар бу йирик ер эгаларининг мулкларини, ерларини зўрлик билан тортиб олиб ўзларига хизмат қилувчи амалдорларга, лашкарбошиларига бўлиб бердилар. Шартли равишда фойдаланишга берилган бу ерлар тарихий манбаларда «икта» деб, ер эгалари эса «иктадор» деб аталган. Аста-секин бу ерлар авлоддан авлодга мерос сифатида ўтадиган бўлди. Икта билан бир пайтда ерга эгалик қилишнинг бошқа турлари ҳам мавжуд эди.

Бу даврда Мовароуннаҳрда диндорларга ва диний идораларга тегишли вақф ерлари ҳам анча кенгайди, бу эса ижтимоий-иқтисодий ҳаётда мусулмон диндорларининг ўрни катта бўлганлигидан далолат беради.

Қорахонийлар давлати сиёсий тизими¹.

Қорахонийларда мулкчилик ва ҳарбий тизим.

¹ А. Сағдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000. – 102-103 бб.

Бу даврда ерга эгалик қилишнинг хусусий шакли оз миқдорда бўлса-да сақланиб қолинди. Бу ерда шунини унутмаслик керак-ки, Мовароуннаҳрга Қорахонийлар билан бирга жуда кўп кўчманчи туркий қабилалар кириб келди. Ушбу қабилалар Қорахоний ҳукмдорларга кўрсатган хизматларига қараб катта-катта ерларга, серунум яйловларга эгалик қилдилар. Баъзи ҳолларда суғориладиган дехқончилик ерлари ҳам кўчманчиларга яйлов тариқасида бўлиб берилган.

Суғориладиган ҳудудлардаги қишлоқ аҳолиси қишлоқ жамоаси шароитида яшар эди. Барча кўринишдаги ерлардан шарият қонунларига биноан давлат хазинасига турли солиқлар, хирож ва бошқалар олинган. Ерга ёлланиб ишловчи кишилар – мардикорлар фаолияти ҳам сақланиб қолинди. Улар иқтадорлар ва кичик ер эгалари кўлида маълум шартлар асосида ишлаганлар.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр, умуман, Ўрта Осиёда ер эгаллиги муносабатлари кенг илдиз отган бўлса-да, лашкарбошилар, амалдорлар ва йирик диндорлар уйларида куллар ҳам ишлаган. Бу ўша пайтда «уй куллари» сақланиб қолганлигини билдиради.

Қорахонийлар Ўрта Осиёни босиб олганларидан сўнг бу ердаги иқтисодий-маданий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар рўй берди, шаҳарлар тараққий этди, ҳунармандчилик, савдо-сотик ривожланди. Шаҳарлар ривожланиши билан шаҳар аҳолиси сони ҳам кўпайиб борди. Сомонийлар давридаёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Қорахонийлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмли-арк, шаҳаристон, работдан иборат шаҳарларга айланди. Уларда янгидан-янги ҳашаматли иморатлар пайдо бўлди. Бу иморатлар ўз тузилиши ва нақшлари билан ажралиб туради.

Қорахоний ҳукмдори Шамс-ул-Мулк Бухоро яқинида сарой барпо этди ва бундан ташқари Ҳазара қишлоғи яқинида Дингарон масжидини ва унинг ёнида Барати Малик номи машҳур бўлган карвонсарой қурилди. Бухоро шаҳрида 1127 йилда Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат – Минораи Калон барпо этилди. Вобқатда XII аср охирида Бухоро садри Абдулазиз II томонидан қурилган минорани, Жарқўрғонда (Сурхондەرё вилояти) Қорахонийлар томонидан 1108-1109 йилларда бунёд

этилган минорани, шунингдек Бухородаги Намозгоҳни ва Атторий масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Қорахонийлар даврида Самарқанд шаҳрида ҳам кўплаб бинолар барпо этилди. Афросиёбдаги археологик қазишмалар шундан далолат беради. Лекин, муғуллар истилосидан сўнг бу бинолар вайронага айланди.

Термиз шаҳри XI-XII асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам муҳофаа девори қурилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи айниқса машҳурдир. Бу саройни қазиб очган археологлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвирларини ҳам топишди. XI-XII аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар қад кўтарди. Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карвонсаройларни, Буронқалъа, Наифқалъа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Шаҳарлар тараққиёти ҳунармандчиликнинг ривожланишига ҳам олиб келди. Ҳунармандчилик тараққиёти Ўрта Осиёнинг фойдали қазилмалар, хом ашё манбаларига бойлиги билан белгиланади. Ҳунармандчиликнинг асосий марказлари шаҳарлар эди. Ўрта Осиёнинг турли жойларида олиб борилган археологик қазишмалар ва ёзма манбалардаги маълумотларга қараганда XI-XII асрларда шаҳарлар ва баъзи йирик қишлоқларда тўқимачилик, кулолчилик, металл ва шиша буюмлари ишлаб чиқариш ва бошқа ҳунармандчилик турлари анча ривожланган.

Халқ амалий санъати – меъморчиликда, металл ва сирли сопол идишларда ўз аксини топди. Улар турли-туман нақшлар ва тасвирлар билан безатилган. Сақланиб қолган меъморий иншоотлар ва археологлар томонидан очилган шаҳарлардан олинган маълумотлар тасвирий санъатнинг, нақшинкорликнинг ўзига хос йўлдан ривожланиб борганлигидан далолат беради. Меъморий иншоотларда кичик ғиштлардан чиройли қилиб чиқарилган нақшлар, ўйма нақшлар, турли геометрик шакллар билан безатилган. Ислом таълимотининг расмий таъқиқига қарамасдан турли кўринишдаги тасвирлар саройларни безаб турган. Бу давр шаҳарларининг ёғоч ўймакорлиги ҳам анча ривожланган.

XI-XII асрларда Ўрта Осиёда товар-пул муомаласи ва савдо-сотик ҳам анча ривожланади, нафақат ички савдо, балки ташқи савдо ҳам гуллаб-яшнади. Бу ўринда Хитойни Волга бўйлари, Шарқдаги мусулмон мамлакатлари ва Византия билан боғловчи карвон йўлларининг Ўрта Осиё ҳудуди орқали ўтганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бу йирик савдо йўллари Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари – Фарғона, Шош, Самарқанд, Бухоро, Насаф, Кеш, Термиз, Урганч, Марв ва бошқалар орқали ўтиб, уларнинг савдо марказлари сифатидаги аҳамиятини кучайтишига, давлатчилик анъаналарининг янада тараққий этишига катта таъсир кўрсатган.

Ўрта Осиё ўрта асрлар даври тарихида 200 йилдан зиёдрок ҳукм сурган Қорахонийлар сулоласи ўша давр Ўзбекистон халқи давлатчилиги тарихида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тарихий маълумотларга кўра, ҳозирги Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудлари Қорахонийлар давлати таркибида бўлган. Қорахонийлар сулоласининг ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги аҳамияти шундаки, Қорахоний ҳукмдорлари давлат бошқарувининг илгаридан мавжуд бўлган тизими ёки ташкилотлари ўрнига бошқачароқ, яъни, нисбатан қадимги кўчманчилар услублари, қадимги туркийлар анъаналари билан боғлиқ бошқарув тартибини жорий этдилар. Шу билан бирга Қорахонийлар ҳукмронлиги даври ўзидан олдинги мукамал бошқарув тизимига эга бўлган Сомонийлар бошқарувидан ўзига хос бўлган иқта (ер-мулкни тортиқ қилиш) ва вилоятларга бўлиб бошқариш (элекхонлар) тизими билан ҳам ажралиб туради.

4§. Ғазнавийлар ва Салжуқийлар.

Ғазнавийлар давлати.

Ғазнавийлар давлати Мовароуннахрдаги босиб олинган ҳудудларнинг чекланганлиги ва нисбатан тарихан қисқа давр – Мовароуннахрда бор-йўғи 40 йилга яқин ҳукмронлик қилган бўлса-да, Ўзбекистон давлатчилиги тарихидаги муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Чунки, Ғазнавийлар пайдо бўлиши даври – X аср охири – XI аср бошларида пайдо бўлган бошқа давлатлар – Салжуқийлар ва Қорахонийлар каби ўта муҳим тарихий аҳамият касб этган воқеа – нафақат

Мовароуннахр, балки бутун Ўрта Осиёда туркий давлатчиликнинг узил-кесил қарор топганлигини кўрсатади. Шу боис, ушбу параграфда Ғазнавийлар давлатчилиги тарихи ҳақида қичқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Демак, Ғазнанинг сиёсий марказ сифатида юксалиши X асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Ғазнавийлар сулоласининг асосчиси Амир Насириддин уд-давла Сабуктегин Ғозий келиб чиқишига кўра туркий қавмга мансуб эди. Айрим ўрта асрлар манбаларида, хусусан, XIV асрда яшаб ўтган Муҳаммад Шабангаройнинг «Мажма ал-ансаб» номли асарида берилишича, Сабуктегин Иссиққўл бўйидаги ҳукмдори қарлуқ бўлган Барсхон деган жойда туғилган. Ёшлигида Сабуктегин асир олинади ва тўрт йил тухси қабиласида тутқунда бўлгач, уни Мовароуннахрлик савдогарларга сотиб юбордилар. В.В.Бартольднинг фикрига кўра, Сабуктегинни Сомонийлар давлатининг мансаблар поғонасида кўзга кўринган вакиллари билан бири Алптегин сотиб олади. Алптегин 963 йилда вафот этган пайтда у сотиб олган қул Сабуктегин катта нуфузга эга эди. Унинг вафотидан сўнг Ғазнада навбати билан Амир Исҳоқ ибн Алптегин, Амир Билгатегин, Амир Пирий, Амир Сабуктегинлар ҳукмронлик қиладилар. 997 йилнинг бошида Сабуктегин Сомонийлар томонидан Ғазна ва унинг атрофларига ҳоким этиб тайинланади. Тарихий манбалар Сабуктегинни Ғазнавийлар давлатининг асосчиси сифатида таърифлайдилар. 997 йилнинг охирида Амир Сабуктегин вафот этади ва унинг кичик ўғли Исмом тахтга ўтириб бор йўғи 7 ой ҳукмронлик қилади. 998 йилда ўзининг ҳарбий жасоратлари учун Сайф уд-давла – «салтанат қиличи» деган фахрли номга сазовор бўлган, Сабуктегиннинг иккинчи ўғли Маҳмуд Ғазнавийлар тахтига ўтиради.

Кўпчилик тарихий-илмий адабиётларда Маҳмуд Ғазнавий деб юритилган Абулқосим Маҳмуд ҳукмронлиги даврида (998-1030 йй) Ғазнавийларнинг қудрати ва шухрати ортиб Буюк Ғазнавийлар давлати барпо этилди. Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Хоразм, Хуросон, Сейистон, Қобул, Ғазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар Ғазнавийлар қўли остида эди. Абулқосим Маҳмуд тахтга ўтирган йили халифа Муқаддирдан

Хуросонни бошқариш учун ёрлик ҳамда «Ямин ад-давла ва амин ал-милла» – «Салтанат таянчи ва мусулмонлар жамиятининг ишончли вакили» фахрий унвони билан тақдирланади.

Маҳмуд тахтга ўтирган пайтидан бошлаб ўз давлати чегараларини кенгайтириш сиёсатини олиб борди. У ўша йилиёқ Жанубий Тохаристон (ҳозирги Шимолий Афғонистон)ни босиб олган бўлса, 999 йилда Марв яқинидаги бўлган жангдан сўнг бутун Хуросон Маҳмуд Ғазнавий измига бўйсунди. Манбаларнинг маълумот беришича, Амударё воҳаси, стратегик жиҳатдан жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган Термиз шаҳри ҳам Маҳмуд қўл остида бўлган. Абул Фазл Байхақий «Тарихи Маъсуд» асарида маълумот беришича, Термизда ноиб ва қалъа қутволи бевосита Ғазнавийлар томонидан тайинланган. Бу Ғазнавийларга Амударё орқали Марказий Осиёдан Ҳиндистонга олиб борадиган муҳим савдо йўлини назорат қилиш имконини берган.

1002 йилда Бағдод халифаси Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятини тан олиб унга ёрлик юборгач, Маҳмуд сиёсий жиҳатдан анча мустақамланиб олди ва ўша йили Сейистонни босиб олди. Ғазнавийлар ва Қорахонийлар ўртасида даставвал Амударё чегара қилиб белгиланади. Аммо, Қорахонийлар бу чегарани тез-тез бузиб турардилар. 1008 йилда Балх атрофларида Ғазнавийлар ва Қорахонийлар ўртасида жанг бўлиб ўтади. Бу жангда Маҳмуднинг тўла ғалаба қозониши Хуросонда унинг аҳволини янада яхшилади. Ўша йили Маҳмуд Чағаниён ва Хутталённи ҳам босиб олиб, ўзининг ноиблари сифатида маҳаллий ҳукмдорларни ҳокимиятда қолдиради.

Манбаларнинг маълумот беришича, 1024 йилда Маҳмуд Ғазнавий марказий Мовароуннаҳр аҳолисини Алптегин зулмидан озод қилиш баҳонаси билан Амударёни кечиб ўтди ва Темир дарвоза орқали Самарқандгача бориб Сўғдга ҳужум қилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу юришдан сўнг Чағаниён, Хутталён ва Қободиёнда Маҳмуднинг ҳокимияти янада мустақамланди. Аммо, нумизматик манбалар маълумотларига асосланган Э. В. Ртвеладзининг фикрича, Хутталён, Қободиён ва Вахшнинг Маҳмуд Ғазнавий давлатига нисбатан тутган сиёсий

мавқеи ҳақида эса фанда ҳали унчалик ишончли маълумотлар мавжуд эмас. Яна шу олимнинг фикрича, қатъий далиллар асосида Омул (Чоржўй) гача бўлган бутун Амударё воҳаси Маҳмуд Ғазнавийга бўйсунган деб ҳисоблаш мумкин. Хоразм юриши олдидан Маҳмуд Ғазнавий вазирини томонидан Термиз, Қободиён ва Хутталёнда кемаларни жангга тайёрлаш, Омулда эса кўшин учун озиқ-овқат тўплашга буйруқ берилганлиги маълум.

1017 йилда Маҳмуд Ғазнавийнинг иттифоқчиси бўлган хоразмшоҳ Абулаббос Маъмуннинг ўлдирилиши ва исёнчилар томонидан тахтга Маъмуннинг жиёни Абулхорис Муҳаммад Аминнинг ўтказилиши Маҳмуднинг Хоразмга юришига сабаб бўлаган эди. 1017 йилнинг ёз ойида Маҳмуд Ғазнавий кўшинлари Хоразмни эгаллаб, ғалаённи бостирадилар. Маҳмуд Хоразм тахтига ўзининг ноибини этиб бош ҳожиб Маҳмуд Олтинтошни тайинлайди. Маҳмуд Олтинтош кўп жиҳатдан мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилган бўлсада ўзининг бутун ҳукмронлиги даврида Ғазнавий султонлар, аввал Маҳмуд, кейин эса Маъсуднинг вассали ҳисобланган ҳамда ҳарбий юришлар даврида Ғазнавийлар кўшинини Хоразм кўшинлари билан тўлдириб турган. Хоразмнинг қўлга киритилиши Маҳмуд Ғазнавийнинг Мовароуннаҳрдаги мавқеини янада мустақамланишига олиб келди.

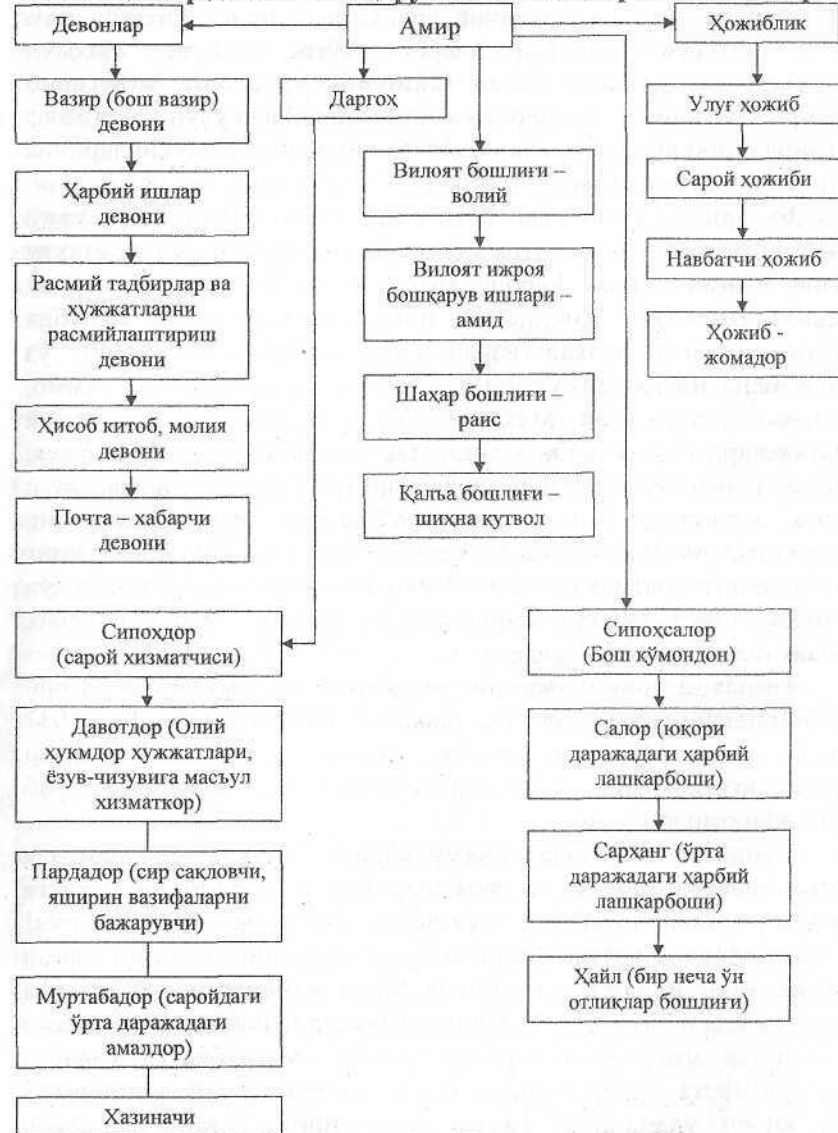
Абулқосим Маҳмуд даврида Ғазнавийлар давлати мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг ҳудуди Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистондан Чағаниён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Ўз даврининг иктидорли саркардаси ва қаттиққўл ҳукмдори бўлган Султон Маҳмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг Маҳмуднинг васияти билан улуғ хожиб Али Қариб бошчилигидаги бир гуруҳ амалдорлар ҳукмдорнинг кичик ўғли Муҳаммадни тахтга ўтказадилар. Аммо, ўша йилнинг ўзидаёқ Маҳмуднинг катта ўғли Маъсуд тахтни укасидан тортиб олишга муваффақ бўлди.

Маъсуд Ғазнавий отаси тузган давлатни бутунлигича сақлаб қололмади. Унинг ҳукмронлиги даврида (1030-1041) Ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин қўлдан чиқара

бориб, инкирозга юз туга бошлади. Ғазнавийлардан биринчи бўлиб Хоразм ажралиб чиқди. Унинг ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош расман мустақил ички ва ташқи сиёсат юргизган бўлса-да, амалда Маҳмуд Ғазнавийга тобе бўлиб, унга очикдан-очик қарши чиқишга журъат қилолмаган эди. 1032 йилда Хоразм ҳукмдори Маҳмуд Олтинтош вафот этади. Шундан сўнг Маъсуд Ғазнавий Олтинтош ворисларининг ҳокимиятини чеклаш чораларини кўради. Яъни, Хоразмшоҳ унвони Маъсуд Ғазнавийнинг ўғли Султон Саидга берилиб, Маҳмуд Олтинтошнинг ўғли Ҳорун эса Султон Саиднинг Хоразмдаги вакили бўлиб қолди. Бундай сиёсат албатта, Ҳоруннинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди.

1034 йилда Ҳорун ибн Олтинтош Ғазнавийларга қарши исён кўтарди. У Салжукийлар ва Қорахонийлар билан дўстона муносабат ўрнатиб, Хоразмни Ғазнавийлардан мустақил деб эълон қилди ва Султон Маъсуд номига хутба ўқишни бекор қилиш тўғрисида фармон берди. Хорун ибн Олтинтош ўша йили катта кўшин билан Хуросонга юриш қилди. Лекин Султон Маъсуд томонидан сотиб олинган кишилар Хорун ибн Олтинтошни ўлдирадilar. Уни қўллаб-қувватлаган Қорахонийлар яна Самарқандга қайтиб кетади. Шундан сўнг Султон Маъсуд Ғазнавий Қорахонийлар билан музокаралар олиб боради ва шу йўл билан Ғазнавийлар ҳокимиятига бўлган хавфни биров камайтиради.

Ғазнавийлар давлат бошқарувида мансаблар ва хизматлар¹.

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 113-123 бб.

Аммо, Ғазнавийларнинг келажакдаги йирик рақиби бўлган янги сулола Салжуқийларнинг сиёсат майдонига чиқиши ҳам айнан Маъсуд Ғазнавий даврига тўғри келади. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган Салжуқийлар бу даврга келиб Ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлаган эдилар. 1035 йилда Салжуқийларнинг Хуросонга янги хужуми бошланади.

Бу ўринда таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд Ғазнавий умрининг охирларида у томонидан барпо этилган ва пойтахти Ғазна бўлган давлат Ғарбда Исфаҳон ва Каспий денгизидан шарқда Шимолий Ҳиндистон, шимолда Хоразмдан, жанубда Балужистонгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олиб, ўз даврининг йирик мусулмон давлатига айланган эди. Аммо, Султон Маъсуд ибн Маҳмуд давлат бошқаруви ва ҳарбий ҳаракатларда отаси каби қобилиятга эга эмас эди. Шунингдек, ўша даврдаги сиёсий вазият, сулолалар ўртасидаги ҳудудлар учун ўзаро курашлар ҳам Султон Маъсудга мамлакатни бир бутунликда сақлаб қолиш имконини бермади. Шу боис унинг ҳукмронлиги даврида (1030-1041 йй.) Ғазнавийлар давлати ўз қўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин қўлдан чиқара бориб, таназзулга юз тута бошлади.

Ғазнавийларнинг асосий рақиблари Салжуқийлар бўлди. 1035 йилда Салжуқийлар Нисо шаҳрини эгаллаган бўлсалар, 1037 йилда улар Мари вилоятини узил-кесил эгаллаб Бағдод халифасига ҳокимиятни бошқариш учун ёрлик беришини сўраб элчи жўнатдилар.

Кейинги йилларда Салжуқийлар Тоғрул бошчилигида Ғазнавийларга бир қанча зарбалар бериб Хуросоннинг катта қисмини эгаллаб олишга муваффақ бўлдилар. Шундан сўнг Султон Маъсуд катта қўшин билан Салжуқийлар устига юриш қилди. 1040 йилнинг май ойида Мари яқинидаги Данданакон деган жойда бўлган жангда Султон Маъсуд қўшини Салжуқийлар томонидан узил-кесил тор-мор этилди. Мағлубиятга учраган Маъсуд зўрға қочиб Ғазнага келди ва кўп ўтмай фитначилар томонидан ўлдирилди. Тахтга Маъсуднинг укаси Муҳаммад ўтирди. Лекин, Маъсуднинг ўғли Маъдуд (1041-1048 йй.) Муҳаммадга қарши уруш бошлаб унинг қўшинларини енгди ва

ўзини ўлдириб, Ғазнавийлар давлатининг ҳукмдори бўлиб олди. Аммо, Султон Маъсуднинг ворислари Ғазнавийлар давлатининг илгариги кудратини тиклашга муваффақ бўла олмадилар. Аста-секин ўз кудратини йўқота бошлаган Ғазнавийлар давлати XII асрнинг охирларида Афғонистон ҳудудларида ташкил бўлган янги давлат – Ғурийлар томонидан бутунлай тугатилди. Аникроғи, 1186 йилда Ғурийлар сулоласидан бўлган Ғиёсиддин Муҳаммад қўшини бу пайтга келиб Панжоб вилояти билан чекланиб қолган Ғазнавийлар ҳокимиятини узил-кесил тор-мор қилди.

Салжуқийлар давлати.

Ўз давлатини барпо этган кўчманчи халқлар давлатчилиги тарихида Салжуқийлар давлати муҳим аҳамиятга эгадир. Салжуқийлар сулоласи туркий ўғуз қавмининг қиниқ уруғи ёки қабиласидан чиққан бўлиб ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудларга тўғри келувчи Сирдарёнинг ўрта оқимидан Талас водийсигача, Сирдарёнинг қўйи оқимларида кўчиб юрувчи этник гуруҳлар бўлган. Манбаларнинг маълумот беришича, бу сулоланинг пайдо бўлиши қиниқ қабиласи вакили бўлган Салжук номи билан боғлиқ бўлиб, у X асрнинг ўрталарида ўғузлар Ябғусининг хизматида бўлиб, йирик ҳарбий унвон – «Сўбоши» унвонига сазовор бўлади. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий «Салжук Сў-боши» дея маълумот беради.

X асрнинг 61-62-йилларида ўғузлар Ябғуси билан келишолмаслик туфайли (мусулмон динини қабул қилиш ва қилмаслик масаласида) қиниқ қабиласи ажралиб кетиб, уларнинг бир қисми Сирдарёнинг қўйи оқимларига кўчиб кетадилар. Иккинчи, катта қисми эса Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги чўлларда, Нурота тоғларига келиб ўрнашадилар. XI асрнинг бошларидан бошлаб қиниқ қабилаларининг ўтроқлашув жараёнлари кучайиб боради.

Тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра, 1025 йилда Мовароуннаҳрдаги Салжукнинг набиралари Маҳмуд Ғазнавийга мурожаат қилиб Шимолий Хуросонга кўчишни (4000 оила) сўрайдилар. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шу йили Салжукнинг набиралари бошлиқ қиниқ қабилалари Сарахс,

Фарова ва Обивард атрофларига жойлашиб, бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётга тезда аралашиб кетадилар. Воқеаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, Салжуқийлар билан Ғазнавийлар ўртасидаги муносабатлар йилдан-йилга жиддийлашиб, охир оқибат юкорида эслатилган Данданакон жанги келиб чикди. Бу жангдан сўнг Салжуқнинг набираси Тоғрулбек Хуросоннинг ҳукмдори деб эълон қилинди ҳамда сиёсий тарихда, Ғарбий Осиёда Салжуқийлар сулоласи расман ташкил топди.

XI асрнинг 40-йилларидан бошлаб Салжуқийлар Хуросон, Гургон, Деҳистон ва Хоразмни бутунлай қўлга киритиб, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Кавказорти ва Кичик Осиёга ҳарбий юришлар уюштирдилар. Айниқса, Султон Алп Арслон (1063-1072 йй) ва Султон Маликшоҳ (1072-1092 йй) ҳукмронлиги даврида Салжуқийлар давлатининг ҳудудлари янада кенгайиб, мамлакатнинг юксалган даври бўлди. Султон Маликшоҳ даврида Самарқанд, Бухоро ва маркази Ўзганд бўлган Фарғона ҳам Салжуқийлар давлатига буйсунади. 1092 йилда Султон Маликшоҳ вафот этгач унинг ворислари ўртасида тож-тахт учун кураш авж олиб кетди. Бир неча йиллик курашлардан сўнг 1118 йилда Маликшоҳнинг ўғли Султон Санжар (1118-1157 йй) тахтни эгаллашга муваффақ бўлди.

Буюк Салжуқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили бўлган Султон Санжар даврида давлатнинг пойтахти Марв шаҳрига кўчирилди. Султон Санжар Мовароуннаҳрдаги Қорахитойларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўтказа олишга эришган Салжуқийлардан эди. У ҳокимиятни қўлга олиши биланоқ ҳарбий юришларни кучайтиради. Натижада бир қанча вилоятлар, хусусан, Мозандарон, Хоразм, Сейистон, Ғазна ва Мовароуннаҳр Салжуқийлар давлатига буйсундирилади. Манбаларнинг маълумот беришича, Султон Санжар «Улуғ султон», «Султонларнинг султони», «Шаҳаншоҳ» каби унвонлар билан улуғланган.

Таъкидлаш лозимки, Салжуқийлар давлати сингари улкан ҳудудларни ўз ичига олган давлатни ягона марказдан туриб бошқариш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам марказдан туриб бошқарувдаги қийинчиликлар, сулола, вакилларининг тож-тахт учун курашлари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка

интилишлари, қарам ўлкалардаги норозилик ҳаракатлари Салжуқийлар давлатининг заифлашувига сабаб бўлган эди. Натижада Султон Санжар даврига келиб Салжуқийлар давлатининг ғарбий Ироқ қисмида унинг таъсири пасайиб қолади. Мамлакатнинг шарқий қисми – Эрон, Афғонистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда Султоннинг таъсири бирмунча кучли эди. Аммо, 1141 йилда Султон Санжар ва унинг вассали ҳамда иттифоқчиси, Қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган кўшинлари билан қорахитойлар ўртасида Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлидаги жангда Султон Санжар кўшинлари мағлубиятга учрайди. Натижада Мовароуннаҳр қўлдан кетиб, султоннинг мавқеи анча пасайиб кетди.

Салжуқийларнинг мағлубиятидан Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг кишида Салжуқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди ва 1142 йилда Нишопурга юриш қилди. Лекин, Султон Санжар Хоразм кўшинларини Хуросондан қувиб чиқарди ва Отсизни яна ўзига бўйсундиришга эришди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамай, Салжуқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота бошлаган эди. Салжуқийларга ҳал қилувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи Ғўз қабилалари берди. 1153 йилда улар Султон Санжар кўшинларини тор-мор этиб, унинг ўзини асир олдилар. Ғўзлар ҳимоясиз қолган Марв ва Нишопур шаҳарларни талон-тарож қилиб, ўт кўйдилар. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан қочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин Салжуқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

А.Зиё тадқиқотларига кўра, Салжуқийлар давлат бошқаруви ўзига хос эди. Давлат бошлиғи, олий ҳукмдор Салжуқийлар хонадони вакили бўлиб Султон ул-аъзам унвонига эга бўлган. Илгариги сулолаларда бўлган каби, Султон номига хутба ўқилиб, тангалар зарб этилган. Мол-мулк, ер-сув тақсимлаш давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат қирим-чиқимларини назорат қилиб туриш, амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиш, янги қалъалар, шаҳарлар, ҳашаматли иншоотлар қуришга бошчилик қилиш қабилад султоннинг зиммасида бўлган.

Салжуқийлар бошқарув тизимида бош вазир алоҳида мавқега эга бўлган. Манбаларда **бош вазир-раис ур-руасо** (раисларнинг бошлиғи), **саъид ур-руасо** (бошлиқларнинг каттаси) деб аталиб, у барча девонлар фаолиятига раҳбарлик қилган ҳолда хазина, молия, солиқ, давлатга тегишли бўлган ишлаб чиқариш муассасалари ишларини назорат қилган.

Салжуқийлар бошқарув тизими **даргоҳ ва девонга** бўлинган бўлиб даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифалар куйидагилар эди:

Улуғ ҳожиб – олий ҳукмдорнинг энг яқин кишиси, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштурувчи амалдор;

Амири хорис – олий ҳукмдор чиқарган жазолар ҳукмларини ижро этиш билан шуғулланувчи амалдор;

Салоҳдор – саройдаги қурол-аслаҳа, айниқса олий ҳукмдорга тегишли нарсаларни сақлаш билан шуғулланувчи амалдор;

Хос вакил – даргоҳ ишларини бошқарувчи амалдор;

Жангдор – султон ва даргоҳ хавфсизлигини таъминловчи амалдор. Ундан ташқари олий ҳукмдор ҳузуридаги даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чошнигир (султоннинг овқатланишига масъул), сарҳанг, мирохўр, таштдор каби амалдорлар ҳам хизматда бўлган.

Салжуқийлар давлат бошқарувидаги девонлар сулолавий ва расмий девонларга бўлинган. **Сулолавий девонлар** олий ҳукмдор хонадони фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бу хонадонга тегишли бўлган мол-мулк, ер-сув, хазина кабиларнинг бошқаруви ва ҳисоб-китоби билан шуғулланган. **Расмий девонлар** куйидагилар бўлган:

Девони туғро – бу девон олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари ва ҳужжатларини тайёрлаб, уларни муҳр бостиришга тақдим этган. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш ҳам шу девоннинг вазифаси эди;

Девони истифо (молия девони) – давлат қирим-чиқимларини, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар,

уларни алоҳида рўйхатга олиш билан шуғулланган. Бу девоннинг хизматчилари даргоҳ қирим-чиқимлари, хазинадаги аҳвол, мавжуд нақд пулнинг ҳисоби, давлат қарамоғида бўлганларга кетадиган харажат, маош, нафақа миқдори кабиларни ҳам назорат қилганлар;

Девони ишроф (давлат назорати) – молия-солиқ ишларини назорат қилиш ва текшириш, вақфга тегишли мулклар устидан умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қоғозлари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозор мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оқсоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб борган;

Девони арз (ҳарбий вазирлик) – лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот, ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, от-улов, ҳарбий юришлар пайтидаги таъминот, ҳарбийлар кўригини ташкил этиш каби вазифаларини бажарган¹.

Салжуқийлар ҳокимиятида, айниқса Султон Санжар ҳукмронлиги даврида ҳокимиятда ҳарбий саркардалар катта ўрин эгаллаганлар. Ҳарбий бошлиқлар ва саркардаларнинг кўпчилиги турли уруғ ва қабилалардан (ўғуз, туркман, халаж, чиғил ва бошқ.) чиққан кишилардан бўлган. Ҳарбий саркардалар табақаси ўз таъсирини Султон Санжар бошқараётган ҳокимиятга ўтқазиб, уларнинг ихтиёри билан иш тутишни талаб қилганлар. Ҳарбий саркардаларнинг мавқеи Султон Санжарнинг Қатван чўлидаги мағлубиятидан сўнг янада кучайиб кетган эди.

Салжуқийлар даври маҳаллий бошқарув тизимида вилоят бошлиқлари (волийлар) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган ва мансабидан олган. Волийлар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар. Молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идоралари волийлар назорати остида фаолият кўрсатган. Туманлар ва шаҳарлар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники сингари бўлган.

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент, 2001. 128-130 бб

Кўйида А.Зиё тадқиқотларига асосланиб Ғазнавийлар ва Салжукийлар ҳукмдорлари рўйхатини беришни лозим топдик.

Ғазнавийлар (962-1183 йй.)

Алптегин (962-963 йй)
Исҳоқ (963-965 йй)
Билгатегин (966-972/973 йй)
Пирий (972/973-976/977 йй)
Сабуктегин (976/977-997 йй)
Исмоил (997 йй)
Маҳмуд Ғазнавий (998-1030 йй)
Муҳаммад (1030 йй)
Маъсуд (1030-1041 йй)
Мавдуд (1041-1049 йй)
Маъсуд ибн Мавдуд (бир неча кун)
Али ибн Маъсуд (1049 йй)
Абдурашид (1050-1051 йй)
Фаррухзод ибн Маъсуд (1051-1058 йй)
Иброҳим ибн Маъсуд (1058-1098/99 йй)
Маъсуд III (1098/99-1115 йй)
Шерзод (1115-1116 йй)
Арслоншоҳ (1116-1119 йй)
Баҳромшоҳ (1119-1153 йй)
Хисравшоҳ (1153-1160 йй)
Хисравмалик (1160-1186/1187 йй)

Салжукийлар (1040-1157 йй)

Тўғрулбек (1040-1063 йй)
Алп Арслон (1063-1072 йй)
Маликшоҳ I (1072-1092 йй)
Маҳмуд (1092-1094 йй)
Баркёруқ (1094-1104 йй)
Маликшоҳ II (1104-1105 йй)
Ғиёсиддин Абу Шужо Муҳаммад (1105-1118 йй)
Санжар (1118-1157 йй)

5§. Хоразмшоҳлар давлати.

Хоразм Сомонийлар даврида уларга тобе вилоят ҳисобланарди. X аср охири – XI асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳукмдори Маъмун I ва унинг ўғли Али ибн Маъмун Сомонийлар давлати қулаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Хусусан, 996 йилда Шимолий Хоразм ҳукмдори Маъмун ибн Муҳаммад икки қисмга бўлиниб кетган давлатни бирлаштириб **хоразмшоҳ унвони** олади ва Урганчни ўз пойтахтига айлантиради. Аммо, Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар ва Хуросондаги Ғазнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Маъсудга қарам эди. Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланиши ва ривожланиши Ануштегиний-Хоразмшоҳлар сулоласи даврига тўғри келади.

Ушбу сулоланинг асосчиси ёки биринчи вакили Ануштегин келиб чиқиши жиҳатидан ўғуз туркларидан бўлиб, ёшлигида Гаржистон (Гуржистон) да яшаган ва ёлланма жангчи (мамлук) бўлган. Салжуқ султони Маликшоҳ I даврида Ануштегин таштдорлик мансабига (султон ҳовузлари ва ҳаммомлари ашёлари хазиначиси) кўтарилган эди. Манбаларнинг маълумот беришича, таштдорлик мансабига султон ўзининг ишончли одамларини тайинлар эди ва кўп ўтмай Ануштегин султоннинг яқинларидан бирига айланади. Натижада 1076 йилда Султон Маликшоҳ Ануштегинни Хоразм ҳокими этиб тайинлайди. Ануштегин Салжукийларга тобе бўлиб ҳокимиятни бошқаради ва 1097 йилда вафот этади. Ўша йили унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад (1097-1128) Хоразм волийси қилиб тайинланади.

Қутбиддин Муҳаммад отаси даврида ўз даврининг йирик шаҳарларидан бири бўлган Марвда илм олган, хусусан, дин илмларини яхши ўрганган эди. У Хоразм волийси бўлгач қобилиятли ҳукмдор сифатида уламоларга ва дин арбобларига ҳомийлик қилади. Қутбиддин Муҳаммад Хоразмда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун анчагина куч-ғайрат сарфлаган бўлсада расман Салжукийларга тобе бўлгани боис, Султон Санжарга садоқат билан хизмат қилди. У Салжукийларнинг олий ҳокимият учун ўзаро курашларида ҳам фаол иштирок этганлиги маълум. Тарихий манбаларда Хоразмшоҳнинг унвони «Подшоҳ Қутбид-

дунё вад-дин Абул-фатх Муъин Амирал-мўъминин» («Дунё ва дин кутби, ғалабалар отаси Мўминлар амири-халифанинг ёрдамчиси») деб улуғланиши Кутбиддин Муҳаммад Салжукийларга тобе бўлса-да, мавқеи анча баланд бўлганлигидан далолат беради. Шу сабабли бўлса керакки, 1128 йилда Кутбиддин вафот этгач Султон Санжар Хоразм тахтини унинг ўғли Аловиддин Отсизга (тўлиқ номи Ал-Малик Абу Музаффар Аловиддин Жалолиддин Отсиз; 1128-1156 йй) топширади.

Ўз даврининг мохир саркардаси ва яхшигина дипломати бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёсат олиб боришга ҳаракат қилиб Салжукийларнинг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Отсиз биринчи марта Султон Санжарнинг итоатидан чиқиб мустақил ҳаракат қилди ва Салжукийларга тегишли бўлган Сирдарёнинг куйи оқимидаги ерларни Жандгача (Каспий денгизи бўйларигача) босиб олиб, Манғишлоқ вилоятини ҳам ўзига бўйсундирди. Бундан ғазабланган Султон Санжар Отсизга қарши юриш қилишга қарор қилди. Чунки ўша давр сиёсатини яхши тушунган Санжар, агар Отсизни бўйсундирмаса ўзига тобе бўлган Қорахонийлар ва Ғазнавийлар ҳам исён кўтаришини биларди. Шунингдек у, ўзининг ҳарбий қудрати ғоят кучли эканлигини ҳам биларди. Буларни ҳисобга олиб Султон Санжар 1138 йилнинг октябрда Отсизга қарши Хоразмга қўшин тортди ва Хазорасп қалъасини қамал қилди. Султон Санжар Хоразмга жияни Сулаймоншоҳни волий қилиб тайинлади. Аммо, кўп ўтмай, 1139 йил февралда Султон Санжар Марвга қайтгач, Отсиз ўз қўшинлари билан Хоразмга келиб Сулаймоншоҳни ҳайдаб юбориб қайта тахтни эгаллади.

Аловиддин Отсиз Хоразмни мустақил бошқариш мақсадида бир неча марта Султон Санжарга қарши (1138, 1141-1142, 1147-1148 йй) исёнлар қилган бўлса-да, бутунлай мустақил бўлиш унга насиб этмади. Шунга қарамасдан, кўпчилик олимларнинг эътирофи этишларича, у Хоразмни мустақил давлат бўлиши учун асос ярата олди. Яъни, Отсиз Ануштегин-Хоразмшоҳлар сулоласи нафақат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёсат юргизиш ва донгдор сиёсий кучлар билан рақобатлаша олиши мумкинлигини амалга кўрсата олди. Чунки Отсизнинг асосий мақсади ва сиёсатининг асоси Хоразмда ўз ҳокимиятини

мустаҳкамлаш эди. Ўзининг узоқ йиллик ҳумронлиги даврида (у 29 йил давлатни бошқарган) Отсиз Бағдод халифалари билан алоқаларини мустаҳкамлашга интилиб, Султон Санжарга қарши курашда Бағдод халифасини иттифоқчи қилишга ҳам ҳаракат қилиб кўрди.

1156 йилда Отсиз қоқшол касалига учраб вафот этади ва тахтга унинг ўғли Эларслон (1156-1172 йй) тахтга ўтиради. Эларслон отасига қараганда анча қулай вазиятда тахтни бошқарди. Чунки 1157 йилда Султон Санжар вафот этганидан сўнг Салжукийлар давлати майда вилоятларга бўлиниб кетди ва Хоразмни мустақил сиёсат олиб бориши чун кенг йўл очилди. Эларслон Хуросондаги Салжукийларнинг ўзаро курашларидан фойдаланиб Каспий бўйларидаги Деҳистонни босиб олди. Шунингдек у, отаси даврида Хоразмга бўйсундирилган кўчманчи туркман ва кипчоқ қабилалари ёрдамида Мовароуннахрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлайди. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннахрга бостириб келди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган қорахонийлар кўчманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб бораётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борилган жангларида ёрдан беради. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга қайтишга мажбур бўлди. У бир неча мартаба Хоразмга юриш қилган бўлса-да, муваффақиятга эриша олмади.

1171-1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшоҳнинг ўлпонни ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қилади. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта тўғонлар очтирилиб, Хоразм пойтахти яқинидаги йўллар сувга бостирилди. Бу қорахонийлар қўшини юришини қийинлаштирди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Урганч) талон-тарож қилишдан сақлаб қолинди. Аммо, қорахитойларнинг бу юриши даврида Эларслон касалликдан вафот этди (1172 й). Шундан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Такаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида узоқ йиллар тож-тахт учун кураш бордир. Аловиддин Такаш 1172 йилнинг декабрида қорахитойлар маликаси Чэн Тиён ёрдамида расман тахтга ўтирган бўлса-да, ака-укалар ўртасида кураш давом этди.

Чунончи, 1174 йилда Султоншоҳ Махмуднинг онаси Туркон хотун Нишопур ҳукмдори Ой-Абога қимматли совғалар юбориб, Такашга қарши иттифоқ таклиф қилди. Ҳашта йили Гурганждан 20 фарсах узоқликдаги Субвурни шаҳри остонасида Ой-Або кўшинлари Аловуддин Такаш кўшинлари билан тўқнашди. Бу жангда Такашнинг кўли баланд келиб, Ой-Або асир олинди ва қатл этилди. Туркон хотун ва Султоншоҳ Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги Деҳистонга қочдилар.

Шундан сўнг Аловиддин Такаш Хоразмда мустаҳкам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган ўлпонни тўлашдан бош тортади. Бунга жавобан қорахитойлар яна Хоразмга юриш қилдилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншоҳ ихтиёрига кичик бир кўшин қолдириб ўзлари орқага қайтадилар. Бу даврга келиб Хуросоннинг анчагина қисми Хоразм давлатига қўшилган бўлса-да, Марв ва унинг атрофларда, Сабзаворда Султоншоҳ Махмуд ҳукмронлик қиларди. 1187 йилда ака-укалар ўртасида Нишопур остонасида яна тўқнашув бўлиб, Такаш ғолиб бўлди. Султоншоҳ Марвга чекинишга мажбур бўлди.

1188 йилда Хуросоннинг уламолари ва таниқли амирлари воситачилигида Султоншоҳ билан Такаш ўртасида сулҳ битими тузилди. Бу пайтга келиб Такашнинг ҳарбий қудрати ва обрўси ошиб кетган бўлиб, Султоншоҳ унинг барча шартларини қабул қилишга мажбур эди. Аммо, бу узоққа чўзилмай Султоншоҳ Ғўр вилояти ҳукмдорларини акасига қарши курашда ўзига иттифоқчи қилиб олди. 1193 йилнинг баҳорида Такаш яна Султоншоҳга қарши юриш бошлади. Хоразмшоҳ кўшинлари Обивардга етганида ҳар икала томоннинг вакиллари бўлган уламо ва дин арбоблари ака-укаларни яна яраштириб қўйиш учун музокаралар бошладилар. Бу орада Сарахс қалъасининг бошлиғи Бадриддин Чақир хоразмшоҳ Такаш томонга ўтиб кетиб, қалъа калити ва Султоншоҳнинг барча хазиналарини унга топширди. Бу воқеаларни кўтара олмаган Султоншоҳ 1193 йилнинг кузида вафот этди. Шу тариқа хоразмшоҳ Эларслоннинг икки ўғли ўртасида 20 йилдан зиёдрок давом этган курашга яқун ясалди.

Хоразмшоҳ Такаш 1193 йилнинг декабрида Марв шаҳрини фатҳ этиб, шаҳар ва унинг атрофларига катта ўғли Носириддин Маликшоҳни волий этиб тайинлади. Бағдод халифаси Наср

(1180-1225 йй) ва Ғарбий Салжуқийлар султони Тоғрул II ўртасидаги низолардан фойдаланиб, Такаш кўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тоғрул II га қарши уруш очди ва уни мағлуб этиб Ҳамадон шаҳрини эгаллади.

Хоразмшоҳнинг тобора кучайиб бораётганлигидан хавфсираган халифа Наср кўшинлари Такашга қарши чиқдилар. 1196 йилнинг июн ойида Такаш кўшинлари халифа кўшинларини енгди. Шу тариқа Афғонистон ва Эроннинг катта қисми Хоразмшоҳлар кўлига ўтди ва Хоразм давлати ҳудудлари бирданига икки барабар кенгайди. Хоразм давлати энди Бағдод халифасига тегишли жойлар ва Ғурийлар билан чегарадош бўлиб қолди. Аммо, кўп ўтмасдан халифа Наср билан Такаш муносабатлари яна ёмонлашганлиги туфайли Хоразмшоҳ Ироқни Араб ва халифалик пойтахти Бағдодни босиб олишга қарор қилди. Лекин бу юриш пайтида Такаш касалланиб, 1200 йил июл ойида Хоразм билан Нишопур орасидаги Шаҳристон шаҳрида вафот этди.

Ўрта асрлар муаллифлари маълумотлари асосида тадқиқотлар олиб борган З.Буниёдовнинг хулосаларига кўра, хоразмшоҳ Такаш ўз фуқороларига нисбатан адолатли бўлган. У бошқа султонларга нисбатан қобилиятли, йирик дипломат ва зукко лашкарбоши эди. Шу боис бўлса керакки, Хоразмшоҳ – Ануштегинлар давлатининг нисбатан кучайиши, Аловиддин Такаш фаолиятининг маъмурий идора бошқаруви ўзининг қатъиятлиги ва тартиб интизоми билан ажралиб туради. Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у ўзининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди, уларни доимо кўллаб-қувватлади. Туркон хотун (Унинг шахсий муҳрида «Исмаат уд-Дунё вад-Дин Улуғ Туркон малика нисо ал-олабийн», «Дунё ва унинг поқдомони, Улуғ Туркон, олам аёлларининг маликаси» деган ёзув битилган эди) уларга таяниб катта ҳокимиятга эга бўлди, ўз ҳомийлигидаги одамларнинг юқори лавозимларни эгаллашини таъминлади. Натижада бу алоҳида турк ҳарбий-феодал табақаси пайдо бўлишига олиб келди ва амалда хоразмшоҳлар давлатининг инкирозига сабаб бўлди.

1200 йилнинг август ойида Хоразмшоҳлар тахтига Такасининг ўғли Қутбиддин Муҳаммад ўтирди (1200-1221 йй) ва отасининг Аловиддин лақабини қабул қилди. У тахтга ўтириши биланоқ айрим муаммоларга дуч келган бўса-да, уларни зудлик билан бартараф этиб, 1203 йилда қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни босиб олди. Ундан кейин эса Ҳирот ва унинг атрофларини эгаллади.

Аловиддин Муҳаммад 1207 йилда Мовароуннаҳрга юриш қилиб, Бухородаги Санжар қўзғолонини бостирди ва Бухорони эгаллади. Хоразмшоҳ 1210 йилда қарлуқлар билан иттифоқ тузиб қорахитойлар устига юриш қилди. Бу юриш Хоразмшоҳнинг ғалабаси билан тугади ва у қорахитойларнинг Ўзганддаги бой хазинасини қўлга киритди. Умуман, Аловиддин Муҳаммад 1210 ва 1212 йилларда қорахитойларга икки марта қақшатқич зарба бериб уларни бутунлар тор-мор этди. Бунинг натижасида унинг обрўйи ошиб кетиб иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақабларини олишга мушарраф бўлди. Аловиддин Муҳаммаднинг сайъа-ҳаракатлари туфайли 1217 йилга келиб бутун Мовароуннаҳр, Озарбайжон, Эрон, Хуросондан Ҳиндистонгача бўлган ерларда Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Аммо, мамлакатнинг ички сиёсий ҳолати мустаҳкам эмас эди. Бу ҳолат муғул босқини пайтида яққол номоён бўлди.

Давлат бошқаруви ва сиёсий тизим. Ҳарбий бошқарув. Хоразмшоҳлар давлатида марказий бошқарув идораси «ал-мажлис ул олий ал фаҳри ат-тожи» деб номланган бўлиб, уни вазир бошқарган. **Вазир** – мамлакатда султондан кейинги энг юқори мансабдор шахс бўлган. Вазир султоннинг бош маслаҳатчиси бўлиб, бевосита унга бўйсунган. Вазир расмий маросимларда, давлатлараро алоқаларда, мустамлакалар билан олиб бориладиган музокараларда хоразмшоҳ номидан иштирок этиб, султон ва райиат (фуқаролар) ўртасида воситачилик қилган. Барча давлат амалдорлари, жумладан, амирлар, беклар ва ҳарбий бошлиқлар вазирга бўйсунган. Вазирнинг вазифалари қўйидагилардан иборат бўлган:

- асқоб ад-даванин ёки девонхоналар амалдорларининг бошлиғи. Юқори мансабли амалдорларини ишга тайинлаган ёки ишдан бўшатган;

- давлат амалдорларига нафақалар (арзак) ва моддий ёрдам (маважиб) жорий этиш ишларини бошқарган;

- давлат амалдорларини ҳаёт учун зарурий озуқа ва ашёлар билан таъминланишини белгилаган;

- божхона ва хазина фаолиятини назорат қилган;

- султонга мунтазам равишда ҳамроҳлик қилган, баъзи пайтларда қўшин жўнатиб уларга бошчилик қилган.

Хоразмшоҳлар давлатида вазирлик лавозими катта ҳурматга эга бўлиб, ўрта аср манбаларининг бирида вазир ҳақида шундай маълумот берилди (З. Бунёдов бўйича): «энг юксак маҳкама – вазорат (вазирлик) бўлиб, барча жамоат ишлари ҳамда одамлар ҳаётининг тўғри йўлдан бориши у билан алоқадордир, бунинг натижасида мамлакатнинг чиройи ва мартабаси ортади, давлатда тартиб ва қонунчилик ўрнатилди... Вазир – идора қилиш қонунларини биладиган, давлат келажагини биладиган, ҳаётий тажрибага бой, яхши ишларга ундовчи, шон-шухрат ва ютуқларга етакловчи, фуқаролар аҳволидан рўйи-рост хабардор қилиб турадиган, кўрсатмаларига тўла равишда ишониш мумкин бўлган киши бўлиши лозим...»

Вазирларга садр, дастур, хожайи бузрук каби унвонлар берилган. Вазир лавозимидаги шахс ўзининг сиёҳдони (довот) ва маълум хил мовутдан ўралган салласи (дастор) билан ажралиб турган. Улар асосан араб-форс мансабдорлари муҳитига мансуб кишилар бўлиб, араб ҳамда форс тили, маъмурий ишдаги лаёқати, сарой тартиб-қоидаларини билиши шарт бўлган. Хоразмшоҳлар давлатининг вазирлари асосан Хоразм, Бухоро, Нишопур, Исфохон, Балх, Ҳиротдан чиққан арбоблар бўлган. Хоразм давлатига қарашли вилоятларнинг маъмурий бошқарувида ҳам вазирлар бўлган. Баъзан шаҳарларга ҳам вазирлар тайинланган бўлиб, улар ўша маданий ва иқтисодий марказнинг ягона ҳокими ҳам эдилар. Хоразмшоҳлар давлатида вазир лавозими дастлаб Султон Отсиз ҳукуматида пайдо бўлган.

Ўрта асрлар ёзма манбаларида Хоразмшоҳлар давлат бошқарувидаги кўпгина мансаб ва лавозимлар ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

Бош ҳожиб ёки улуғ ҳожиб (ҳожибул-кабир) – олий ҳукмдор шахси билан боғлиқ масалалар, маросимлар, маросимларнинг назорати билан алоқадор ишларга жавобгар бўлган. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажарганлар ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтарлари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги котиблар ва амалдорларнинг ҳатти-ҳаракатини назорат қилган.

Устоздор – хоразмшоҳлар саройида хизматкорларга бош бўлиб, отхоналар, ошхоналар, новвойхоналар, шаробхоналар хўжалигини бошқарар эди. Олий ҳукмдорнинг биринчи чорлашидаёқ устоздор етиб келиб, султон топшириқларини бошқа хизматкорларга етказар эди. Устоздор саройнинг барча чиқимларини амалга оширган. Сарой мансабларининг барча харажатлари ҳам унинг зиммасида бўлган. Устоздор хазинадан чиқадиган барча сарф-харажатлар учун доимий равишда султонга ҳисобот бериб турган.

Амири-охур (мироҳўр) – сайисчи, султон отхоналари бошлигининг лавозими. У султонга қарашли миниб юриладиган отларга эгаллик қилган. Мироҳўрлар ҳарбий юришларда ҳам фаол иштирок этганлар.

Амири-шикор – султон овларини ташкил этувчи ва бошқарувчиси лавозими.

Таштдор – султон ҳаммомлари ва ҳовузларининг бошлиғи. Унинг қўл остида бир неча ғулом бўлган. Таштдорлар султонга жуда яқин одамлар бўлган. Айрим султонлар таштдорларга малик унвонини ҳам беришган. Айрим таштдорлар ҳатто ўн минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларга иштирок этганлар, баъзилари эса султоннинг шахсий элчиси вазифасини ҳам бажарган.

Шаробдор – султон шаробхонасининг бошлиғи. Шаробхонада турли шароблар тайёрлаш билан бирга ширин ичимликлар тайёрлаш учун шакар ҳам сақланган. Шаробдорлар амирлар орасидан тайинланиб, унинг қўл остида бир нечта ғуломлар бўлган.

Қиссадор – бир ҳафта давомида султон номига ёзилган ариза ва илтимосномаларни йиғиб пайшанбадан жумага ўтар

12. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Таржима ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960, 1961, 1963. – I-III жилд.
13. Караев О.К. История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.) – Фрунзе: Илим, 1983
14. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XIII вв.. – Новосибирск: Наука, 1983.
15. Негматов Н. Н. Государство Саманидов. – Душанбе: Дониш, 1977.
16. Сагдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.
17. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент, 1993.
18. Шониёзов К. Ш. Қарлук давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999.
19. Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
20. Ўзбекистон тарихи. Р. Муртазаева таҳрири остида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.